तत्र श्लोकः ।

संख्या द्रव्याणि दोषाश्च हेतवः पूर्व्वलक्षणम् ।
रूपाण्युपद्रवाश्चोक्ताः कुष्ठानां कौष्ठिके पृथगिति ॥ १७ ॥

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
कुष्ठनिदानं पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

(शोषनिदानम् ।)

अथातः शोषनिदानं व्याख्यास्याम इति
ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु चत्वारि शोषस्यायतनानि भवन्ति, तद्यथा साहसं सन्धारणं क्षयो विषमाशनमिति ॥ २ ॥

तत्र साहसं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः। यदा पुरुषो दुर्व्बलः सन् बलवता सह विगृह्णाति, महता वा धनुषा व्यायच्छति, जल्पतिचाप्यतिमात्रं, अतिमात्रं वा भारमुद्वहत्यप्सु वा प्लवते चातिदूरमुत्सादनपदाघातने वातिप्रगाढ़मुपसेवते, अतिविप्रकृष्टं वाध्वानं द्रुतमभिपतत्यभिहन्यते वान्यद्वा किञ्चिदेवंविधं विषममतिमात्रं वा व्यायामजातमारभते,तस्यातिमात्रेण कर्म्मणोरः क्षण्यते। तस्योरःक्षतमुपप्लवते वायुः। स तत्रावस्थितः श्लेष्माणमुरःस्थमुपसंगृह्य पित्तञ्च दूषयन् विहरत्यूर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक्च। तस्य योऽंशः शरीर-

सन्धीनाविशति तेनास्य जृम्भाङ्गमर्दौ ज्वरश्चोपजायते। यस्त्वामाशयमभ्युपैति तेनास्य च वर्च्चोभिद्यते। यस्तु हृदयमाविशति तेन रोगा भवन्त्युरस्याः। यो रसनां तेनास्यारोचकश्च। यः कण्ठमभिप्रपद्यते कण्ठस्तेनोद्ध्वंस्यते स्वरश्चावसीदति। यः प्राणवहानि स्रोतांस्यन्वेति तेन श्वासः प्रतिश्यायश्च जायते। यः शिरस्यवतिष्ठते शिरस्तेनोपहन्यते। ततः क्षणनाच्चैवोरसो विषमगतित्वाच्च वायोः कण्ठस्य चोद्ध्वंसनात्, कासः सततमस्य संजायते। स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते सशोणितं निष्ठीवति शोणितगमनाच्चास्य दौर्ब्बल्यमुपजायते। एवमेते साहसप्रभवाः साहसिकमुपद्रवाः स्पृशन्ति, ततः स उपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरेवोपशुष्यति। तस्मात् पुरुषो मतिमान् बलमात्मनः समीक्ष्य तदनुरूपानि सर्व्वकर्म्माण्यारभेत कर्त्तुम्। बलसमाधानं हि शरीरं शरीरमूलश्च पुरुष इति॥ ३॥

भवन्ति चात्र।

साहसं वर्ज्जयेत् कर्म्म रक्षन् जीवितमात्मनः।
जीवन् हि पुरुषस्त्विष्टं कर्म्मणः फलमश्नुते॥ ४॥

अथ सन्धारणं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः। यदा पुरुषो राजसमीपे भर्त्तुः समीपे वा गुरोर्वा पादमूलेऽन्यतमं सतां वा समाजं स्त्रीमध्यं वानुप्रविश्य, यानैर्वाप्युच्चावचैर्गच्छन् भयात् प्रसङ्गात् ह्रीमत्त्वाद् घृणित्वाद्वा निरुणद्ध्यागतान् वातमूत्रपुरीषवेगान्, ततस्तस्य सन्धारणाद् वायुः प्रकोपमापद्यते। स प्रकुपितः पित्तश्लेष्माणौ समुदीर्य्योर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च विहरति। ततश्चांशविशेषेण पूर्व्ववत्

शरीरावयवविशेषं प्रविश्य शूलं जनयति, भिनत्ति पुरीषमुच्छो-षयति वा, पार्श्वे चातिरुजत्यंसावमृद्नाति, कण्ठमुरश्चावधमति, शिरश्चोपहन्ति, कासं श्वासं ज्वरं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजन-यति। ततः स उपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुप-शुष्यति। तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरेष्वेव योग-क्षेमकरेषु प्रयतेत विशेषेण। शरीरं ह्यस्य मूलं, शरीरमूलश्च पुरुषो भवतीति ॥ ५ ॥

भवति चात्र।

सर्व्वमन्यत् परित्यज्य शरीरमनुपालयेत्।
तदभावे हि भावानां सर्व्वाभावः शरीरिणाम् ॥ ६ ॥

क्षयः शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः। यदा पुरुषोऽतिमात्रं शोकचिन्तापरिगतहृदयो भवतीर्षोत्कण्ठाभय-क्रोधादिभिर्वा समाविश्यते, कृशो वा सन् रूक्षान्नपानसेवी भवति, दुर्ब्बलप्रकृतिरनाहारो वाप्यल्पाहारो वा भवति, तदा तस्य हृदयस्थायी रसः क्षयमुपैति, स तस्योपक्षयात् शोषं प्राप्नोति, अप्रतीकाराच्चानुबध्यते यक्ष्मणा यथोपदेक्ष्यमानेन। यदा वा पुरुषोऽतिप्रहर्षादतिप्रसक्तभावात् स्त्रीष्वतिप्रसङ्गमार-भते, तस्यातिप्रसङ्गाद्रेतः क्षयमेति, क्षयमपि चोपगच्छति रेतसि मनःस्त्रीभ्योनैवास्य निवर्त्तते, तस्य चातिप्रणीतसङ्कल्पस्य मैथुनमापद्यमानस्य न शुक्रं प्रवर्त्तते अतिमात्रोपक्षीणरेत-स्त्वात्। तथास्य वायुर्व्यायच्छमानस्यैव धमनीरनुप्रविश्य शोणितवाहिनीस्ताभ्यः शोणितं प्रच्यावयति, तच्छुक्रक्षयादस्य पुनः शुक्रमार्गेण शोणितं प्रवर्त्तते वातानुसृतलिङ्गम्।

अथास्य शुक्रक्षयात् शोणितप्रवर्त्तनाच्च सन्धयः शिथिला-भवन्ति, रौक्ष्यमपि चास्योपजायते, भूयः शरीरं दौर्ब्बल्य-माविशतीति वायुः प्रकोपमापद्यते। स प्रकुपितोऽरसिकं शरीरमनुसर्पन् उदीर्य्य श्लेष्मपित्ते, परिशोषयति मांस-शोणिते, प्रच्यावयति श्लेष्मपित्ते, संरुजति पार्श्वे चावगृह्णा-त्यंसौ, कण्ठमुद्ध्वंसयति, शिरः श्लेष्माणमुपक्लिश्य परिपूरयति श्लेष्मणा, सर्व्वांश्च प्रपीड़यन् करोत्यङ्गमर्द्दारोचकाविपाकान्, पित्तश्लेष्मोत्क्लेशात् प्रतिलोमगत्वाच्च वायुर्ज्वरं कासं श्वासं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति। स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं निष्ठीवति शोणितगमनाच्चास्य दौर्ब्बल्यमुपजायते। ततः सोऽप्युपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति। तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरमनुरक्षन् शुक्रमनुरक्षेत्। परा ह्येषा फलनिर्वृत्तिराहारस्येति ॥ ७ ॥

भवति चात्र।

आहारस्य परं धाम शुक्रं तद्रक्ष्यमात्मनः।
क्षयो ह्यस्य बहून् रोगान् मरणं वा नियच्छति ॥ ८ ॥

विषमाशनं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः। यदा पुरुषः पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगान् प्रकृतिकरणराशि-संयोगदेशकालोपयोगसंस्थोपशयविषमानुपसेवते, तदा तस्य तेभ्यो वातपित्तश्लेष्माणो वैषम्यमापद्यन्ते। ते विषमाः शरीरमनुसृत्य यदा स्रोतसां मुखानि प्रतिवार्य्यावतिष्ठन्ते, तदा जन्तुर्यद् यदाहारजातमाहरति तत् तन्मूत्रपुरीषमेवोपजायते भूयिष्ठं, नान्यस्तथा शरीरधातुः, स पुरीषोपष्टम्भाद्वर्त्तयति।

तस्माच्छुष्यतो विशेषेण पुरीषमनुरक्ष्यं तथान्येषामतिकृशदुर्ब्बलानां। तस्यानाप्याय्यमानस्य विषमाशनोपचितदोषाः पृथक् पृथगुपद्रवैर्युञ्जन्तो भूयः शरीरमुपशोषयन्ति॥ ६ ॥

तत्र वातोऽस्य शिरःशूलमङ्गमर्द्दं कण्ठोद्ध्वंसनं पार्श्वसंरोजनमंसावमर्द्दं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति। पित्तं पुनर्ज्वरमतिसारमन्तर्दाहञ्च। श्लेष्मा तु प्रतिश्यायं शिरसो गुरुत्वमरोचकं कासञ्च। स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं निष्ठीवति शोणितगमनाच्चास्य दौर्ब्बल्यमुपजायते। एवमेते विषमाशनोपचितास्त्रयो दोषा राजयक्ष्माणमभिनिर्व्वर्त्तयन्ति। स तैरुपशोषणैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैः शुष्यति। तस्मात् पुरुषोमतिमान् प्रकृतिकरणराशिसंयोगदेशकालोपयोगसंस्थोपशयादविषममाहारमाहरेदिति ॥ १० ॥

भवति चात्र।

हिताशी स्यान्मिताशी स्यात् कालभोजी जितेन्द्रियः।
पश्यन् रोगान् बहून् कष्टान् बुद्धिमान् विषमाशनात् ॥ ११ ॥

एवमेतैश्चतुर्भिः शोषस्यायतनैरुपसेवितैर्जन्तोर्वातपित्तश्लेष्माणः प्रकोपमापद्यन्ते। ते प्रकुपिता नानाविधोपद्रवैः शरीरमुपशोषयन्ति। तं सर्व्वरोगाणां कष्टतमत्वात् राजयक्ष्माणमाचक्षते भिषजः। यस्माद्वा पूर्व्वमासीद् भगवतः सोमस्योडुराजस्य तस्माद्राजयक्ष्मेति ॥ १२ ॥

तस्येमानि पूर्व्वरूपाणि भवन्ति। तद्यथा प्रतिश्यायः क्षवथुरभीक्ष्णं श्लेष्मप्रसेको मुखमाधुर्य्यमनन्नाभिलाषः, अन्नकाले चायासो दोषदर्शनञ्चादोषेष्वल्पदोषेषु वा भावेषु पात्रोदकान्नसूपापूपोपदंशपरिवेशकेषु, भुक्तवतोऽप्यस्य हृल्लास-

स्तयोश्च खननमप्याहारस्यान्तरान्तरा, मुखस्य पादयोश्च शोथः, पाण्योश्चावेक्षणमत्यर्थमक्ष्णोः श्वेतावभासताचातिमात्रं वाहोश्च प्रमाणजिज्ञासा, स्त्रीकामता, निर्घृणित्वं, वीभत्सदर्शनता चास्य काये। स्वप्ने चाभीक्ष्णं दर्शनमनुदकानामुदकस्थानानां, शून्यानाञ्च ग्रामनगरनिगमजनपदानाम्, शुष्कदग्धभग्नानाञ्च वनानां, कृकलासमयूरवानरशुकसर्पकाकोलूकादिभिः स्पर्शनमधिरोहणं वा वराहोष्ट्रखरैः, केशास्थिभस्मतुषाङ्गार-राशीनाञ्चाधिरोहणमिति शोषपूर्व्वरूपाणि भवन्ति ॥ १३ ॥

अत ऊर्द्ध्वं एकादश रूपाणि तस्य भवन्ति। तद्यथा शिरसः प्रतिपूर्णत्वं, कासः श्वासः स्वरभेदः श्लेष्मणश्छर्द्दनं शोणितष्ठीवनं पार्श्वसंरोजनमंसावमर्द्दो ज्वरोऽतिसारोऽरोचकश्चेत्येकादश रूपाणि भवन्ति ॥ १४ ॥

तत्रापरिक्षीणमांसशोणितो बलवानजातारिष्टः सर्व्वैरपि शोषलिङ्गैरुपद्रुतः साध्यो ज्ञेयः। बलवानुपचितो हि सहत्वाद् व्याध्यौषधबलस्य कामं सुबहुलिङ्गोऽपि स्वल्पलिङ्ग एव मन्तव्यः। दुर्ब्बलन्त्वतिक्षीणबलमांसशोणितमल्पलिङ्गमजातारिष्टमपि बहुलिङ्गं जातारिष्टञ्च विद्यादसहत्वाद् व्याध्यौषधबलस्य, तं परिवर्ज्जयेत्, क्षणेनैव हि प्रादुर्भवन्त्यरिष्टान्यनिमित्तत-श्चारिष्टप्रादुर्भाव इति ॥ १५ ॥

तत्र श्लोकः।

समुत्थानञ्च लिङ्गञ्च यः शोषस्यावबुध्यते।
पूर्व्वरूपञ्च तत्त्वेन स राज्ञः कर्त्तुमर्हतीति ॥ १६ ॥

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने

शोषनिदानं षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

(उन्माद-निदानम् ।)

अथात उन्मादनिदानं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु पञ्चोन्मादा भवन्ति । तद्यथा वातपित्तकफ-सन्निपातागन्तुनिमित्ताः ॥ २ ॥

तत्र दोषनिमित्ताश्चत्वारः पुरुषाणामेवंविधानां क्षिप्रमभि-निर्व्वर्त्तन्ते । तद्यथा भीरूणामुपक्लिष्टसत्वानामुत्सन्नदोषाणां समलविकृतोपहितान्यनुचितान्याहारजातानि वैषम्ययुक्ते-नोपयोगविधिनोपयुञ्जानानां, तन्त्रप्रयोगमपि विषममाचरता-मन्याश्च शरीरचेष्टा विषमाः समाचरताम्, अत्यर्थपक्षीणदेहानां व्याधिवेगसमुद्भ्रामितोपहतमनसां वा, कामरागक्रोधलोभ-हर्षभयमोहायासशोकचिन्तोद्वेगादिभिर्भूयोऽभिघाताभ्याहतानां वा मनस्युपहते बुद्धौ च प्रचलितायाम्, अत्यर्थदीर्णत्वाद्दोषाः प्रकुपिता हृदयमुपसंसृत्य मनोवहानि स्रोतांस्यावृत्य जनयन्त्यु-न्मादम् । उन्मादं पुनर्मनोबुद्धिसंज्ञाज्ञानस्मृतिभक्तिशीलचेष्टा-चारविभ्रंशं विद्यात् ॥ ३ ॥

तस्येमानि पूर्व्वरूपाणि भवन्ति । तद्यथा—शिरसः शून्यता चक्षुषोराकुलता स्वनश्च कर्णयोरुच्छ्वासाधिक्यमास्य-संस्रवणम्, अनन्नाभिलाषारोचकाविपाकाश्च हृद्ग्रहो ध्याना-याससम्मोहोद्वेगाश्चास्थाने, सततञ्च लोमहर्षो ज्वरश्चाभीक्ष्ण-

मभीक्ष्णमुन्मत्तचित्तत्वमहिताकृतिकरणमुन्महितञ्च व्याधेः, स्वप्ने चाभीक्ष्णं दर्शनं भ्रान्तचलितानवस्थितानाञ्च रूपाणामप्रशस्तानाम्, तिलपीड़कचक्राधिरोहणं, वातकुण्डलिकाभिश्चोन्मथनं, मज्जनञ्च कलुषाम्भसामावर्त्ते, चक्षुषोश्चापसर्पणमिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्व्वरूपाणि भवन्ति ॥ ४ ॥

ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिरेव । तत्रेदमुन्मादविशेषविज्ञानं भवति । तद्यथा परिसरणमजस्रमक्षिभ्रुवोष्ठांसहन्वग्रहस्तपादाङ्गविक्षेपश्चाकस्मात्, सततमनियतानाञ्च गिरामुत्सर्गः फेनागमश्चास्यात्, अभीक्ष्णं स्मितहसितनृत्यगीतवादित्रसंप्रयोगाश्चास्थाने, वीणावंशशङ्खशम्यतालशब्दानुकरणमसाम्ना, यानञ्चायानैरलङ्करणञ्चानलङ्कारिकैर्द्रव्यैः, लोभश्चाभ्यवहार्य्येष्वलब्धेषु लब्धेषु चावमानः । तीव्रञ्च मात्सर्यं कार्श्यं पारुष्यमुत्पिण्डितारुणाक्षता वातोपशयविपर्य्यासादनुपशयता चेति वातोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥ ५ ॥

अमर्षः क्रोधः संरम्भश्चास्थाने, शस्त्रलोष्ट्रकषाकाष्ठमुष्टिभिश्चाभिहननं स्वेषां परेषां वा, अभिद्रवणं, प्रच्छायशीतोदकान्नाभिलाषश्च, सन्तापश्चातिवेलं, ताम्रहरितहारिद्रस्तब्धाक्षता, पित्तोपशयविपर्य्यासादनुपशयता चेति पित्तोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥ ६ ॥

स्थानमेकदेशे, तूष्णीम्भावोऽल्पशश्चङ्क्रमणं, लालासिंघाणस्रवणमनन्नाभिलाषो रहःकामता च, वीभत्सत्वं शौचद्वेषः स्वप्ननित्यता श्वयथुश्चानने शुक्लस्तिमितमलोपदिग्धाक्षत्वं श्लेष्मोपशयविपर्य्यासादनुपशयता चेति श्लेष्मोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥ ७ ॥

त्रिदोषलिङ्गसन्निपाते तु सान्निपातिकं विद्यात् तमसाध्यमित्याचक्षते कुशलाः ॥ ८ ॥

साध्यानान्तु त्रयाणां साधनानि स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासननस्तःकर्म्मधूमधूपनाञ्जनावपीड़प्रधमनाभ्यञ्जनप्रदेह-परिषेकानुलेपन-बधबन्धनावरोधन-वित्रासन-विस्मापन-विस्मारणापतर्पणसिराव्यधनानि । भोजनविधानञ्च यथास्वं युक्त्या । यच्चान्यदपि किञ्चिन्निदानविपरीतमौषधं कार्य्यं तत् स्यादिति ॥ ९ ॥

भवति चात्र ।

उन्मादान् दोषजान् साध्यान् साधयेद्भिषगुत्तमः ।
अनेन विधियुक्तेन कर्म्मणा यत् प्रकीर्त्तितमिति ॥ १० ॥

यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थानपूर्व्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषसमन्वितो भवत्युन्मादः, तमागन्तुकमाचक्षते। केचित् पुनः पूर्व्वकृतं कर्म्माप्रशस्तमिच्छन्ति तस्य निमित्तं, तस्य हेतुः प्रज्ञापराध एवेति भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेय उवाच । प्रज्ञापराधाद्ध्ययं देवर्षिपितृगन्धर्व्वयक्षराक्षसपिशाचगुरुवृद्धसिद्धाचार्य्यपूज्यानवमत्याहितान्याचरति, अन्यद्वा किञ्चिदेवंविधं कर्म्माप्रशस्तमारभते । तमात्मनोपहतमुपघ्नन्तो देवादयः कुर्व्वन्त्युन्मत्तं ॥ ११ ॥

तत्र देवादिप्रकोपनिमित्तेनागन्तुकोन्मादेन पुरस्कृतस्येमानि पूर्व्वरूपाणि भवन्ति। तद्यथा देवगोब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचित्वं कोपनत्वं नृशंसाभिप्रायतारतिरोजोवर्णच्छायाबलवपुषाञ्चोपतप्तिः । स्वप्ने च देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्त्तनस्ये-

त्यागन्तुनिमित्तस्योन्मादस्य पूर्व्वरूपाणि भवन्ति। ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिः॥ १२॥

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादयिष्यतामारम्भविशेषो भवति। तद्यथा—अवलोकयन्तो देवा जनयन्त्युन्मादं, गुरुवृद्धसिद्धमहर्षयोऽभिशपन्तः, पितरस्तु धर्षयन्तः, स्पृशन्तो गन्धर्व्वाः, प्रविशन्तो यक्षाः, राक्षसास्त्वात्मगन्धमाघ्रापयन्तः, पिशाचाः पुनरारुह्य वाहयन्तः॥ १३॥

तस्येमानि रूपाणि भवन्ति। तद्यथा अमर्त्त्यबलवीर्य्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणवचनज्ञान-विज्ञानान्यनियतश्चोन्मादकालः॥ १४॥

उन्मादयिष्यतामपि तु खलु देवर्षिपितृगन्धर्व्वयक्षराक्षसपिशाचानां गुरुवृद्धसिद्धानां वा एष्वन्तरेष्वभिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति। तद्यथा पापस्य कर्म्मणः समारम्भे, पूर्व्वकृतस्य कर्म्मणः परिणामकाले, एकस्य वा शून्यगृहवासे, चतुष्पथाधिष्ठाने, सन्ध्यावेलायां, अप्रयतभावे, पर्व्वसन्धिषु वा मिथुनीभावे रजस्वलाभिगमने वा, विगुणे वाध्ययनबलिमङ्गलहोमप्रयोगे, नियमव्रतब्रह्मचर्य्यभङ्गे वा, महाहवे वा, देशकुलपुरविनाशे वा, महाग्रहोपगमने वा, स्त्रिया वा प्रजननकाले, विविधभूताशुभाशुचिसंस्पर्शने वा, वमनविरेचनरुधिरस्रावे वा, अशुचेरप्रयतस्य वा चैत्यदेवायतनाभिगमने वा, मांसमधुतिलगुड़मद्योच्छिष्टे वा, दिग्वाससि वा, निशि नगरनिगमचतुष्पथोपवनश्मशानायतनाभिगमने वा, द्विजगुरुसुरपूज्याभिधर्षणे वा, धर्म्माख्यानव्यतिक्रमे वा, अन्यस्य वा कर्म्मणोऽप्रशस्तस्यारम्भे इत्यभिघातकाला व्याख्याता भवन्ति॥ १५॥

त्रिविधन्तु खलून्मादकराणां भूतानामुन्मादने प्रयोजनं भवति। तद्यथा हिंसारतिरभ्यर्च्चनञ्चेति। तेषां तं प्रयोजनविशेषमुन्मत्ताचारविशेषलक्षणैर्विद्यात्। तत्र हिंसार्थमुन्माद्यमानोऽग्निं प्रविशत्यप्सु वा मज्जति स्थलात् श्वभ्रे वा पतति, शस्त्रकशाकाष्ठलोष्टमुष्टिभिर्हन्त्यात्मानमन्यच्च प्राणवधार्थमारभते किञ्चित्। तमसाध्यं विद्यात्। साध्यौ पुनर्द्वावितरौ। तयोः साधनानि मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमव्रतप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादीनि। इत्येवमेते पञ्चोन्मादा व्याख्याता भवन्ति॥ १६॥

ते तु खलु निजागन्तुविशेषेण साध्यासाध्यविशेषेण च विभज्यमानाः पञ्च सन्तो द्वावेव भवतः। तौ च परस्परं अनुबध्नीतः कदाचिद् यथोक्तहेतुसंसर्गात्। तयोः संसृष्टमेव पूर्व्वरूपं भवति संसृष्टमेव लिङ्गञ्च। तत्रासाध्यसंयोगं साध्यासाध्यसंयोगं वाऽसाध्यं विद्यात्, साध्यन्तु साध्यसंयोगं। तस्य साधनं साधनसंयोगमेव विद्यात् इति॥ १७॥

भवन्ति चात्र।

नैव देवा न गन्धर्व्वा न पिशाचा न राक्षसाः।
न चान्ये स्वयमक्लिष्टमुपक्लिश्यन्ति मानवम्॥
ये त्वेनमनुवर्त्तन्ते क्लिश्यमानं स्वकर्म्मणा।
न तन्निमित्तः क्लेशोऽसौ नह्यस्ति कृतकृत्यता॥
प्रज्ञापराधात् सम्भूते व्याधौ कर्म्मज आत्मनः।
नाभिशंसेद्बुधो देवान्नपितॄन्नापि राक्षसान्॥
आत्मानमेव मन्येत कर्त्तारं सुखदुःखयोः।

तस्मात्क्षेयस्करं मार्गं प्रतिपद्येत नोत्रसेत् ॥
देवादीनामुपचितिर्हितानाञ्चोपसेवनम् ।
ते च तेभ्यो विरोधाश्च सर्व्वमायत्तमात्मनि ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकः ।

संख्या निमित्तं प्राग्रूपं लक्षणं साध्यता न च ।
उन्मादानां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रञ्च भाषितम् ॥ १९॥

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
उन्मादनिदानं सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

(अपस्मारनिदानम् ।)

अथातोऽपस्मारनिदानं व्याख्यास्याम इति
ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु चत्वारोऽपस्मारा भवन्ति वातपित्तकफसन्निपातनिमित्ताः । त एवंविधानां प्राणभृतां क्षिप्रमभिनिर्व्वर्त्तन्ते । तद्यथा रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसामुद्भ्रान्तविषमबहुदोषाणां, समलविकृतोपहितान्यशुचीन्यभ्यवहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिनोपयुञ्जानानां, तन्त्रप्रयोगमपिच विषममाचरतामन्याश्च शरीरचेष्टा विषमाः समाचरतामत्युपक्षीणदेहानां वा, दोषाः प्रकुपिता रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसामन्तरात्मनः श्रेष्ठतममायतनं हृदयमुपसंगृह्योपरि तिष्ठन्ते, तथेन्द्रियायत-

नानि। तत्र तत्र चावस्थिताः सन्तो यदा हृदयमिन्द्रियायतनानि चेरिताः कामक्रोधलोभमोहहर्षभयशोकचिन्तोद्वेगादिभिर्भूयः सहसाभिपूरयन्ति तदा जन्तुरपस्मरति ॥ २ ॥

अपस्मारं पुनः स्मृतिबुद्धिसत्त्वसंप्लवाद् वीभत्सचेष्टमावस्थिकं तमःप्रवेशमाचक्षते ॥ ३ ॥

तस्येमानि पूर्व्वरूपाणि भवन्ति । तद्यथा—भ्रूव्युदासः सततमक्ष्णोर्वैकृतमशब्दश्रवणं लालासिंघानकस्रवणम्, अनन्नाभिलषणमरोचकाविपाकौ हृदयग्रहः कुक्षेराटोपो दौर्ब्बल्यमस्थिमर्दो मोहस्तमसो दर्शनम्, मूर्च्छाभ्रमश्चाभीक्ष्णं, स्वप्ने च मदनर्त्तनव्यधनव्यथनवेपनपतनादीनि, इत्यपस्मारपूर्व्वरूपाणि भवन्ति ॥ ४ ॥

ततोऽनन्तरमपस्माराभिनिर्वृत्तिरेव । तत्रेदमपस्मारविशेषविज्ञानं भवति ।

तद्यथा—अभीक्ष्णमपस्मरन्तं क्षणे क्षणे संज्ञां प्रतिलभमानमुत्-पिण्डिताक्षमसाम्ना विलपन्तमुद्वमन्तं फेनमति, आध्मातग्रीवमाविद्धशिरस्कं विषमविनताङ्गुलिमनवस्थितसक्थिपाणिपादमरुणपरुषश्यावनखनयनवदनत्वचं, अनवस्थितचपलपरुषरूपदर्शिनं, वातलानुपशयं विपरीतोपशयं वातेनापस्मारितं विद्यात् ॥ ५ ॥

अभीक्ष्णमपस्मरन्तं क्षणे क्षणे संज्ञां प्रतिलभमानमवकूजन्तमास्फालयन्तं भूमिं हरितहारिद्रताम्रनखनयनवदनत्वचं रुधिरोक्षितोग्रभैरवप्रदीप्तरुषितरूपदर्शिनम् पित्तलानुपशयं विपरीतोपशयञ्च पित्तेनापस्मारितं विद्यात् ॥ ६ ॥

चिरादपस्मरन्तं चिराच्च संज्ञां प्रतिलभमानं पतन्तमनतिविकृतचेष्टं लालामुद्वमन्तं शुक्लनखनयनवदनत्वचं शुक्लगुरुस्निग्धरूपसन्दर्शिनं श्लेष्मलानुपशयं विपरीतोपशयं च श्लेष्मणापस्मारितं विद्यात् ॥ ७ ॥

समवेतसर्व्वलिङ्गमपस्मारं सान्निपातिकं विद्यात् तमसाध्यमाचक्षते । इति चत्वारोऽपस्मारा व्याख्याताः ॥ ८ ॥

तेषामागन्तुरनुबन्धो भवत्येव कदाचित्, स उत्तरकालमुपदेक्ष्यते । तस्य विशेषविज्ञानं यथोक्तैर्लिङ्गैर्लिङ्गाधिक्यं दोषलिङ्गाननुरूपं किञ्चित् ॥ ९ ॥

हितान्यपस्मारिभ्यस्तीक्ष्णानि चैव संशोधनान्युपशमनानि यथास्वं मन्त्रादीनि चागन्तुसंयोगे ॥ १० ॥

तस्मिन् हि दक्षाध्वरध्वंसे देहिनां नानादिक्षु विद्रवताम्, अभिद्रवणतरणधावनलङ्घनप्लवनाद्यैर्देहविक्षोभणैः पुरा गुल्मोत्पत्तिरभूत् । हविःप्राशात् प्रमेहकुष्ठानां । भयोत्रासशोकैरुन्मादानां । नानाविधभूताशुचिसंस्पर्शादपस्माराणां । ज्वरस्तु खलु महेश्वरललाटप्रभवः । तत्सन्तापात्तु रक्तपित्तं । अतिव्यवायात्पुनर्नक्षत्रराजस्य राजयक्ष्मेति ॥ ११ ॥

भवन्ति चात्र ।

अपस्मरति वातेन पित्तेन च कफेन च ।
चतुर्थः सन्निपातेन प्रत्याख्येयस्तथाविधः ॥
साध्यांस्तु भिषजः प्राज्ञाः साधयन्ति समाहिताः ।
तीक्ष्णैः संशोधनैश्चैव यथास्वं शमनैरपि ॥
यदा दोषनिमित्तस्य भवत्यागन्तुरन्वयः ।

तदा साधारणं कर्म्म प्रवदन्ति भिषग्वराः ॥
सर्व्वरोगविशेषज्ञः सर्व्वौषधविशेषवित् ।
भिषक् सर्व्वामयान् हन्ति नच मोहं समृच्छति ॥
इतीयत्तदखिलेनोक्तं निदानस्थानमुत्तमम् ॥ १२ ॥
निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपलभ्यते ।
तद् यथा ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्य्यते ।
रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां शोषश्चाप्युपजायते ॥
प्लीहाभिवृद्ध्या जठरं जठराच्छोफ एवच।
अर्शोभ्यो जठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥
प्रतिश्यायादथो कासः कासात् संजायते क्षयः ।
क्षयोरोगस्य हेतुत्वे शोषश्चाप्युपजायते ॥
ते पूर्व्वं केवला रोगाः पश्चाद्धेत्वर्थकारिणः ।
उभयार्थकरा दृष्टास्तथैवैकार्थकारिणः॥
कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ।
न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेतुत्वं कुरुतेऽपिच ॥
एवं कृच्छ्रतमा नृणां दृश्यन्ते व्याधिसङ्कराः ।
प्रयोगापरिशुद्धत्वात्तथा चान्योऽन्यसम्भवात् ॥
प्रयोगः शमयेद्व्याधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ।
नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद् यो न कोपयेत् ॥ १३ ॥
एको हेतुरनेकस्य तथैकस्यैक एव हि ।
व्याधेरेकस्य चानेका बहूनां बहवोऽपिच ॥
ज्वरभ्रमप्रलापाद्या दृश्यन्ते रूक्षहेतुजाः ।
रूक्षेणैकेन चाप्येको ज्वर एवोपजायते ॥

हेतुभिर्बहुभिश्चैको ज्वरो रूक्षादिभिर्भवेत् ।
रूक्षादिभिर्ज्वराद्याश्च व्याधयः सम्भवन्ति हि ॥
लिङ्गञ्चैकमनेकस्य तथैकस्यैकमुच्यते ।
बहूनेकस्य च व्याधेर्बहूनां स्युर्बहूनि च ॥
विषमारम्भमूलानां लिङ्गमेकं ज्वरो मतः ।
ज्वरस्यैकस्य चाप्येकः सन्तापो लिङ्गमुच्यते ॥
विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते ।
लिङ्गैरेतैर्ज्वरश्वासहिक्काद्याः सन्ति चामयाः ॥
एका शान्तिरनेकस्य तथैवैकस्य लक्ष्यते ।
व्याधेरेकस्य चानेका बहूनां बह्व्य एव च ॥
शान्तिरामाशयोत्थानां व्याधीनां लङ्घनक्रिया ।
ज्वरस्यैकस्य चाप्येका शान्तिर्लङ्घनमुच्यते ॥
तथा लघ्वशनाद्याश्च ज्वरस्यैकस्य शान्तयः ।
एताश्चैव ज्वरश्वासहिक्कादीनां प्रशान्तयः ॥
सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते ।
साध्यते कृच्छ्रसाध्यस्तु यत्नेन महता चिरात् ॥
याति नाशेषतां व्याधिरसाध्यो याप्यसंज्ञितः ।
परोऽसाध्यः क्रियाः सर्व्वाः प्रत्याख्येयोऽतिवर्त्तते ॥
नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम् ।
पादापचाराद्दैवाद्वा यान्ति भावान्तरं गदाः ॥ १४ ॥
वृद्धिस्थानक्षयावस्थां दोषाणामुपलक्षयेत् ।
सुसूक्ष्मामपि च प्राज्ञो देहाग्निबलचेतसाम् ॥
व्याध्यवस्थाविशेषान् हि ज्ञात्वा ज्ञात्वा विचक्षणः ।

तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तच्छ्रेयः प्रपद्यते ॥
प्रायस्तिर्य्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम्।
तेषान्तु त्वरया कुर्य्यात् देहाग्निबलवत् क्रियाम् ॥
प्रयोगैः क्षपयेद्वातान् सुखं वा कोष्ठमानयेत्।
ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांस्तान् यथास्वं तं हरेद्बुधः ॥ १५ ॥
ज्ञानार्थं यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संग्रहे।
व्याधयस्ते तदात्वे तु लिङ्गानीष्टानि नामयाः ॥
विकारः प्रकृतिश्चैव द्वयं सर्व्वं समासतः।
तद्धेतुवशगं हेतोरभावान्नानुवर्त्तते ॥ १६ ॥

तत्र श्लोकाः।

हेतवः पूर्व्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा।
सम्प्राप्तिः पूर्व्वमुत्पत्तिः सूत्रमात्रं चिकित्सितम् ॥
ज्वरादीनां विकाराणामष्टानां साध्यता नच।
पृथगेकैकशश्चोक्ता हेतुलिङ्गोपशान्तयः ॥
हेतुपर्य्यायनामानि व्याधीनां लक्षणस्य च।
निदानस्थानमेतावत् संग्रहेणोपदिश्यते ॥
अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते
द्वितीयन्तु निदानस्य स्थानमेतत् समन्वितम् ॥ १७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
अपस्मारनिदानमष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति निदानस्थानं सम्पूर्णम्।

चरक-संहिता।

विमान-स्थानम्।

प्रथमोऽध्यायः।

(रसविमानम्।)

अथातो रसविमानं व्याख्यास्याम इति
ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु व्याधीनां निमित्त-पूर्व्वरूप-रूपोपशय-संख्या-प्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषानभिनिविश्य, रसद्रव्यदोषविकारभेषज-देश-काल-बल-शरीरसाराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृति-वयसाम् मानमवहितमनसा यथावज्ज्ञेयं भवति भिषजा, रसादिमानायत्वात् क्रियायाः। न ह्यमानज्ञो रसादीनां भिषग् व्याधिनिग्रहसमर्थो भवति, तस्माद्रसादिमानज्ञानार्थं विमानस्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेश! ॥ २ ॥

तत्रादौ रसद्रव्यदोषविकारप्रभावान् वक्ष्यामः। रसास्तावत् खलु षट् मधुराम्ललवणकटुकतिक्तकषायाः। ते सम्यगुपयुज्यमानाः शरीरं यापयन्ति मिथ्योपयुज्यमानास्तु खलु दोषप्रकोपायोपकल्पन्ते। दोषाः पुनस्त्रयो वातपित्तश्लेष्माणः। ते प्रकृतिभूताः शरीरोपकारका भवन्ति, विकृतिमापन्नाः खलु नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपतापयन्ति। तत्र दोषमेकैकं त्रयस्त्रयो रसा जनयन्ति, त्रयस्त्रयश्चोपशमयन्ति। तद्यथा कटुतिक्तकषाया वातं जनयन्ति मधुराम्ललवणास्त्वेनं शमयन्ति। कट्वम्ललवणाः पित्तं जनयन्ति मधुरतिक्तकषायाः पुनरेनच्छमयन्ति। मधुराम्ललवणाः श्लेष्माणं जनयन्ति कटुतिक्तकषायास्त्वेनं च शमयन्ति। रसदोषसन्निपाते तु ये रसा यैर्दोषैः समानगुणाः समानगुणभूयिष्ठा वा भवन्ति ते तानभिवर्द्धयन्ति। विपरीतगुणास्तु खलु विपरीतगुणभूयिष्ठा वा शमयन्त्यभ्यस्यमाना इति। एतद् व्यवस्थाहेतोः षट्त्वमुपदिश्यते रसानां परस्परेणासंसृष्टानां, त्रित्वञ्चैव दोषाणाम्। संसर्गविकल्पविस्तारोह्येषामपरिसंख्येयत्वात्। तत्र खल्वनेकरसेषु द्रव्येष्वनेकदोषात्मकेषु च विकारेषु रसदोषप्रभावमेकैकशोऽन अभिसमीक्ष्य ततो द्रव्यविकारयोः प्रभावतत्त्वं व्यवस्येत्। नत्वेवं खलु सर्व्वत्र। नहि विकृतिविषमसमवेतानां नानात्मकानां परस्परेण चोपहतप्रकृतिकानां, अन्यैश्च विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रभावानुमानेनैव समुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसातुं शक्यं। तथायुक्ते हि समुदाये समुदायप्रभावतत्त्वमेवोपलभ्य ततो द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्यवस्येत्। तस्माद्रसप्रभावतश्च

द्रव्यप्रभावतश्च दोषप्रभावतश्च विकारप्रभावतश्च तत्त्वमुपदेक्ष्यामः । तत्रैष रसप्रभाव उपदिष्टो भवति ॥ ३ ॥

द्रव्यप्रभावं पुनरुपदेक्ष्यामः । तैलसर्पिर्मधूनि वातपित्तश्लेष्मप्रशमनानि द्रव्याणि । तत्र तैलं स्नेहौष्ण्यगौरवोपपन्नत्वाद् वातं शमयति सततमभ्यस्यमानम्, वातो हि रौक्ष्यशैत्यलाघवोपपन्नो विरुद्धगुणो भवति, विरुद्धगुणसन्निपाते हि भूयसाल्पमवजीयते, तस्मात्तैलं वातं जयति सततमभ्यस्यमानम् । सर्पिः खल्वेवमेव पित्तं जयति माधुर्य्यात् शैत्यान्मन्दवीर्य्यत्वाच्च, पित्तं ह्यमधुरमुष्णं तीक्ष्णञ्च । मधु च श्लेष्माणं जयति रौक्ष्यात्तैक्ष्ण्यात् कषायत्वाच्च, श्लेष्मा हि स्निग्धो मन्दो मधुरश्चेति विपरीतगुणः । यच्चान्यदपि किञ्चिद्द्रव्यं वातपित्तकफेभ्यो गुणतो विपरीतं स्यात्तच्चैतान् जयत्यभ्यस्यमानम् ॥ ४ ॥

अथ खलु त्रीणि द्रव्याणि नात्युपयुञ्जीताधिकमन्येभ्यो द्रव्येभ्यस्तद्यथा पिप्पलीः क्षारं लवणमिति । पिप्पल्यो हि कटुकाः सत्यो मधुरविपाका गुर्व्यो नात्यर्थं स्निग्धोष्णाः प्रक्लेदिन्यो भेषजाभिमताश्च । ताः सद्य एव शुभाशुभकारिण्यो भवन्त्यापातभद्राः, प्रयोगसमसाद्गुण्याद्दोषसञ्चयानुबन्धाः । सततमुपयुज्यमाना हि गुरुप्रक्लेदित्वात् श्लेष्माणमुत्क्लेशयन्ति, औष्ण्यात् पित्तं, नच वातप्रशमनाय कल्पन्ते, अल्पस्नेहोष्णभावात्, योगवाहिन्यस्तु खलु भवन्ति । तस्मात् पिप्पलीर्नात्युपयुञ्जीत ॥ ५ ॥

क्षारः पुनरौष्ण्यतैक्ष्ण्यलवणोपपन्नः क्लेदयति त्वादौ पश्चादुपशोषयति दहति पचति भिनत्ति संघातं । स पचन-

द्रवभेदनार्थमुपयुज्यते। सोऽतिप्रयुज्यमानः केशाक्षिहृदयपुंस्त्वोपघातकरः सम्पद्यते, ये ह्येनन्तु ग्रामनगरनिगमजनपदाः सततमुपयुञ्जते, तेऽप्यान्ध्यषाण्ड्यखालित्यपालित्यभाजो हृदयापकर्त्तिनश्च भवन्ति, तद्यथा प्रायः प्राच्याश्चीनाश्च। तस्मात् क्षारं नात्युपयुञ्जीत ॥ ६ ॥

लवणं पुनरौष्ण्यतैक्ष्ण्योपपन्नमनतिगुर्व्वनतिस्निग्धमुपक्लेदि विस्रंसनसमर्थमन्नद्रव्यरुचिकरमापातभद्रं, प्रयोगसमसाद्गुण्यात् दोषसञ्चयानुबन्धं, तद्रोचनपचनोपक्लेदनविस्रंसनार्थमुपयुज्यते। तदत्यर्थमुपयुज्यमानं ग्लानिशैथिल्यदौर्ब्बल्याभिनिर्वृत्तिकरं शरीरस्य भवति। ये ह्येनत् ग्रामनगरनिगमजनपदाः सततमुपयुञ्जते, ते भूयिष्ठं ग्लास्नवः शिथिलमांसशोणिता अपरिक्लेशसहाश्च भवन्ति, तद्यथा वाह्लीकसौराष्ट्रिकसैन्धवसौवीरकास्ते हि पयसापि सह सदा लवणमश्नन्ति। येऽपीहभूमेरत्यूषरा देशास्तेष्वोषधिवीरुद्वनस्पतिवानस्पत्या न जायन्ते, अल्पतेजसो वा भवन्ति लवणोपहतत्वात्। तस्माल्लवणं नात्युपयुञ्जीत। ये ह्यतिलवणसात्म्याः पुरुषास्तेषामपि खालित्यपालित्यानि तथा वलयश्चाकाले भवन्ति। तस्मात्तेषां तत्सात्म्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः। सात्म्यमपि हि क्रमाद्विनिवर्त्त्यमानमदोषमल्पदोषं वा भवति ॥ ७ ॥

सात्म्यन्तु नाम तत् यदात्मन्युपशेते, सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः। तत्त्रिविधं प्रवरावरमध्यविभागेन, सप्तविधञ्च रसैकैकत्वेन सर्व्वरसोपयोगाच्च। तत्र सर्व्वरसं प्रवरमवरमेकरसं मध्यमन्तु प्रवरावरमध्यस्थं। तत्रावरमध्याभ्यां सात्म्याभ्यां

योविनाभ्यां क्रमेणैव प्रवरमुपपादयेत् सात्म्यं । सर्व्वरसमपि द्रव्यं सात्म्यमुपपन्नं सर्व्वाण्याहारविधिविशेषायतनान्यभिसमीक्ष्य हितमेवानुरुध्येत ॥ ९ ॥

तत्र खल्विमान्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि भवन्ति। तद्यथा प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपयोक्त्रष्टमानि भवन्ति ॥ १० ॥

तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः, स पुनराहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्व्वादिगुणयोगः, तद्यथा माषमुद्गयोः शूकरैणयोश्च। करणं पुनः स्वाभाविकद्रव्याणामभिसंस्कारः। संस्कारोहि गुणाधानमुच्यते ते गुणास्तोयाग्निसन्निकर्षशौचमन्थनदेशकालवशेन भावनादिभिः कालप्रकर्षभाजनादिभिश्चाधीयन्ते। संयोगः पुनर्द्वयोर्ब्बहूनां वा द्रव्याणां संहतीभावः। स विशेषमारभते यं पुनर्नैकैकद्रव्याण्यारभन्ते। तद्यथा मधुसर्पिषोर्मधुमत्स्यपयसाञ्च संयोगः। राशिस्तु सर्व्वग्रहपरिग्रहौ मात्रामात्राफलविनिश्चयार्थः। तत्र सर्व्वस्याहारस्य प्रमाणग्रहणमेकपिण्डेन सर्व्वग्रहः। परिग्रहश्च पुनः प्रमाणग्रहणमेकैकत्वेनाहारद्रव्यानां। सर्व्वस्य ग्रहः सर्व्वग्रहः सर्व्वतोग्रहः परिग्रह उच्यते। देशः पुनः स्थानं, द्रव्याणामुत्पत्तिप्रचारौ देशसात्म्यञ्चाचष्टे। कालोहि नित्यगश्चावस्थिकश्च। तत्रावस्थिको विकारमपेक्षते, नित्यगस्तु खल्वृतुसात्म्यापेक्षः। उपयोगसंस्थोपयोगनियमः, स जीर्णलक्षणापेक्षः। उपयोक्ता पुनर्यस्तमाहारमुपयुङ्क्ते, यदायत्तमोकसात्म्यं। इत्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि भवन्ति। एषां विशेषाः शुभाशुभफलाः

परस्परोपकारका भवन्ति, तान् बुभुत्सेत, बुद्धा च हितैषुः स्यात्। नच मोहात् प्रमादाद्वा प्रियमहितमसुखोदर्कमुपसेव्यं किञ्चिदाहारजातमन्यद्वा ॥ ११ ॥

तत्रेदमाहारविधिविधानमरोगाणामातुराणाञ्च केषाञ्चित् काले प्रकृत्यैव हिततमं भुञ्जानानां भवति। उष्णं स्निग्धं मात्रावज्जीर्णे वीर्य्याविरुद्धमिष्टे देशे इष्टसर्व्वोपकरणं नातिद्रुतं नातिविलम्बितमजल्पन्नहसंस्तन्मना भुञ्जीतात्मानमभिसमीक्ष्य सम्यक्। तस्य च साद्गुण्यमुपदेक्ष्यामः ॥ १२ ॥

उष्णमश्नीयात्। उष्णं हि भुज्यमानं स्वदते भुक्तञ्चाग्निमुदीर्णमुदीरयति चिप्रं जरां गच्छति वातञ्चानुलोमयति श्लेष्माणञ्च परिशोषयति, तस्मादुष्णमश्नीयात् ॥ १३ ॥

स्निग्धमश्नीयात्। स्निग्धं हि भुज्यमानं स्वदते भुक्तञ्चानुदीर्णमग्निमुदीरयति चिप्रं जरां गच्छति वातमनुलोमयति दृढीकरोति शरीरोपचयं बलाभिवृद्धिञ्चोपजनयति वर्णप्रसादञ्चाभिनिर्व्वर्त्तयति, तस्मात् स्निग्धमश्नीयात् ॥ १४ ॥

मात्रावदश्नीयात्। मात्रावद्धि भुक्तं वातपित्तकफान् प्रपीड़यदायुरेव विवर्द्धयति केवलं सुखं गुदमनुपर्य्येति नोष्माणमुपहन्त्यव्यथञ्च परिपाकमेति। तस्मान्मात्रावदश्नीयात् ॥ १५ ॥

जीर्णेऽश्नीयात्। अजीर्णे हि भुञ्जानस्याभ्यवहृतमाहारजातं पूर्व्वस्याहारस्य रसमपरिणतमुत्तरेणाहाररसेनोपसृजन् सर्व्वान् दोषान् प्रकोपयत्याशु। जीर्णे भुञ्जानस्य स्वस्थानस्थेषु दोषेष्वग्नौ चोदीर्णे जातायाञ्च बुभूक्षायां विवृतेषु च स्रोतसां मुखेषूद्गारे विशुद्धे हृदये विशुद्धे वातानुलोम्ये विसृष्टेषु च

वातमूत्रपुरीषवेगेष्वभ्यवहृतमाहारजातं सर्व्वशरीरधातून् प्रदू-षयदायुरेवाभिवर्द्धयति केवलं, तस्माज्जीर्णेऽश्नीयात् ॥ १६ ॥

वीर्य्याविरुद्धमश्नीयात्। अविरुद्धवीर्य्यमश्नन् हि विरुद्धवीर्य्या-हारजैर्विकारैर्नायमुपसृज्यते, तस्माद्वीर्य्याविरुद्धमश्नीयात् ॥ १७॥

इष्टे देशे चेष्टसर्व्वोपकरणञ्चाश्नीयात् । इष्टे हि देशे भुञ्जानो नानिष्टदेशजैर्मनोविघातकरैर्भावैर्मनोविघातं प्राप्नोति। तथेष्टैः सर्व्वोपकरणैः, तस्मादिष्टे देशे तथेष्टसर्व्वोपकरणञ्च अश्नीयात् ॥ १८ ॥

नातिद्रुतमश्नीयात्। अतिद्रुतं हि भुञ्जानस्य तत्स्नेहनस्या-दनभोजनस्याप्रतिष्ठानं भोज्यदोषसाद्गुण्योपलब्धिश्च न नियता, तस्मान्नातिद्रुतमश्नीयात् ॥ १९ ॥

नातिविलम्बितमश्नीयात् । अतिविलम्बितं हि भुञ्जानो न तृप्तिमधिगच्छति बहु भुङ्क्ते शीतीभवति आहारजातं विषम-पाकञ्च भवति, तस्मान्नातिविलम्बितमश्नीयात् ॥ २० ॥

अजल्पन्नहसन् तन्मना भुञ्जीत । जल्पतोहसतोऽन्यमनसो वा भुञ्जानस्य त एव हि दोषा भवन्ति, य एवातिद्रुतमश्नतः, तस्मादजल्पन्नहसंस्तन्मना भुञ्जीत ॥ २१ ॥

आत्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यक् । इदं ममोपशेते इदं नोपशेते इत्येवं विदितं ह्यस्यात्मन आत्मसात्म्यं भवति, तस्मादात्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यगिति ॥ २२ ॥

भवति चात्र ।

रसान् द्रव्याणि दोषांश्च विकारांश्च प्रभावतः ।
वेद यो देशकालौ च शरीरञ्च स ना भिषक् ॥ २३ ॥

तत्र श्लोकौ ।

विमानार्थो रसद्रव्यदोषरोगाः प्रभावतः ।
द्रव्याणि नातिसेव्यानि त्रिविधं सात्म्यमेव च ॥
आहारायतनान्यष्टौ भोज्यसाद्गुण्यमेव च ।
विमाने रससंख्याते सर्व्वमेतत् प्रकाशितम् ॥ २४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
रसविमानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

(त्रिविधकुक्षीयविमानम् ।)

अथातस्त्रिविधकुक्षीयं विमानं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

त्रिविधं कुक्षौ स्थापयेदवकाशांशमाहारस्याहारमुपयुञ्जानः । तद्यथैकमवकाशांशं मूर्त्तानामाहारविकाराणामेकं द्रवाणामेकं पुनर्वातपित्तश्लेष्मणाम् । एतावतीं ह्याहारमात्रामुपयुञ्जानो नामात्राहारजं किञ्चिदशुभं प्राप्नोति । न च केवलं मात्रावत्त्वादेवाहारस्य कृत्स्नमाहारफलसौष्ठवमवाप्तुं शक्यं । प्रकृत्यादीनामष्टानामाहारविधिविशेषायतनानां प्रविभक्तफलकत्वात् । तत्रायं तावदाहारराशिमधिकृत्य मात्रामात्राफलविनिश्चयार्थः प्रकृतः । एतावानेव ह्याहारराशिविधिविकल्पो यावन्मात्रावत्त्वममात्रावत्त्वञ्च ॥ २ ॥

तत्र मात्रावत्त्वं पूर्व्वमुद्दिष्टं, कुक्ष्यंशविभागेन तद्भूयो विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः। तद्यथा कुक्षेरप्रपीड़नमाहारेण हृदयस्यानवरोधः पार्श्वयोरविपाटनं नातिगौरवमुदरस्य प्रीणनमिन्द्रियाणां क्षुत्पिपासोपरमः स्थानासनशयनगमनोच्छ्वासप्रश्वासहास्यसंकथासु सुखानुवृत्तिः। सायं प्रातश्च सुखेन परिणमनं बलवर्णोपचयकरत्वञ्चेति मात्रावतो लक्षणमाहारस्य भवति ॥ ३ ॥

अमात्रावत्त्वं पुनर्द्विविधमाचक्षते हीनमधिकञ्चेति। तत्र हीनमात्रमाहारराशिं बलवर्णोपचयक्षयकरमतृप्तिकरमुदावर्त्तकरमनायुष्यमवृष्यमनौजस्यं मनोबुद्धीन्द्रियोपघातकरं सारविधमनमलक्ष्म्यावहमशीतेश्च वातजानां विकाराणामायतनमाचक्षते ॥ ४ ॥

अतिमात्रं पुनः सर्व्वदोषप्रकोपणमिच्छन्ति कुशलाः। यो हि मूर्त्तानामाहारजातानां सौहित्यं गत्वा द्रवैस्तृप्तिमापद्यते, भूयस्तस्यामाशयगता वातपित्तश्लेष्माणोऽभ्यवहारेणातिमात्रेणातिप्रपीड्यमानाः सर्व्वे युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते। ते प्रकुपितास्तमेवाहारराशिमपरिणतमाविश्य कुक्ष्येकदेशमाश्रिताः विष्टम्भयन्तः सहसा वाप्युत्तराधराभ्यां मार्गाभ्यां प्रच्यावयन्तः पृथक् पृथगिमान् विकारानभिनिर्व्वर्त्तयन्त्यतिमात्रभक्तुः। तत्र वातः शूलानाहाङ्गमर्द्दमुखशोषमूर्च्छाभ्रमाग्निवैषम्यसिराकुञ्चनसंस्तम्भनानि करोति। पित्तं पुनर्ज्वरातिसारान्तर्दाहतृष्णामदभ्रमप्रलपनानि। श्लेष्मा तु छर्द्यरोचकाविपाकशीतज्वरालस्यगात्रगौरवाणि ॥

न च खलु केवलमतिमात्रमेवाहारराशिमामप्रदोषकारणमिच्छन्ति। अपि तु खलु गुरुरूक्षशीतशुष्कविष्टम्भिविदाह्यशुचिविरुद्धानामकालेऽन्नपानानामुपसेवनं, कामक्रोधलोभमोहेर्ष्याह्रीशोकमानोद्वेगभयोपतप्तमनसा वा यदन्नपानमुपयुज्यते तदप्याममेव प्रदूषयति ॥ ६ ॥

भवति चात्र।

मात्रयाप्यभ्यवहृतं पथ्यं चान्नं न जीर्य्यति।
चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखमोहप्रजागरैः ॥ ७ ॥

तं द्विविधमामप्रदोषमाचक्षते भिषजो विसूचिकामलसकञ्च। तत्र विसूचिकामूर्द्ध्वञ्चाधश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्तरूपां विद्यात्। अलसकमुपदेक्ष्यामः। दुर्ब्बलस्याल्पाग्नेर्बहुश्लेष्मणो वातमूत्रपुरीषवेगविधारिणः स्थिरगुरुबहुरूक्षशीतशुष्कान्नसेविनस्तदन्नपानमनिलप्रपीड़ितं श्लेष्मणा च विबद्धमार्गमतिमात्रप्रलीनमलसत्वान्न वहिर्मुखीभवति। ततश्छर्द्द्यतीसारवर्ज्यान्यामप्रदोषलिङ्गान्यभिदर्शयत्यतिमात्राणि। अतिमात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामबद्धमार्गास्तिर्य्यग् गच्छन्तः कदाचिदेव केवलमस्य शरीरं दण्डवत् स्तम्भयन्त्यतस्तमलसकमसाध्यं ब्रुवते। विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः पुनरेवं दोषमामविषमित्याचक्षते भिषजो विषसदृशलिङ्गत्वात्। तत् परमसाध्यमाशुकारित्वाद् विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ ८ ॥

तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूतमुल्लेखयेदादौ पाययित्वा सलवणमुष्णं वारि। ततः स्वेदनवर्त्तिप्रणिधानाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम् ॥ ९ ॥

किन्तु चिकित्सां तु बहुनमेवाग्रे विविच्य यथानुपूर्वी। आमप्रदोषेषु त्वन्नकाले जीर्णाहारं पुनर्दोषावलिप्तामाशयं स्तिमितगुरुकोष्ठमनन्नाभिलाषिणमभिसमीक्ष्य पाययेद्दोषशेषपाचनार्थमौषधमग्निसन्धुक्षणार्थञ्च। नत्वेवाजीर्णाशनम्। आमप्रदोषदुर्बलो ह्यग्निर्न युगपद्दोषमौषधमाहारजातञ्च शक्तः पक्तुं। अपि चामप्रदोषाहारौषध-विभ्रमोऽतिबलत्वादुपरतकायाग्निं सहसैवातुरमबलमतिपातयेत्। आमप्रदोषजानां पुनर्विकाराणामपतर्पणेनैवोपरमो भवति। सति त्वनुबन्धे कृतापतर्पणानां व्याधीनां निग्रहे निमित्तविपरीतमपास्यौषधमातङ्कविपरीतमेवावचारयेद् यथास्वं। सर्व्वविकाराणामपि च निग्रहे हेतुव्याधिविपरीतमौषधमिच्छन्ति कुशलास्तदर्थकारि वा। अनुद्रिक्तामप्रदोषस्य पुनः परिपक्वदोषस्य दीप्ते चाग्नावभ्यञ्जनास्थापनानुवासनं विधिवत् स्नेहपानञ्च युक्त्या प्रयोज्यं प्रसमीक्ष्य दोषदेशभेषजकालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि विकारांश्च सम्यगिति ॥ १० ॥

भवति चात्र।

अशितं खादितं पीतं लीढञ्च क्व विपच्यते।
एतत् त्वां धीर पृच्छामस्तन्न आचक्ष्व बुद्धिमन् ॥
इत्यग्निवेशप्रमुखैः शिष्यैः पृष्टः पुनर्व्वसुः।
आचचष्टे ततस्तेभ्यो यत्राहारो विपच्यते ॥
नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः।
अशितं खादितं पीतं लीढञ्चात्र विपच्यते ॥
आमाशयगतः पाकमाहारः प्राप्य केवलम्।

पक्वः सर्व्वाशयं पश्चाद् धमनीभिः प्रपद्यते ॥ ११ ॥

तत्र श्लोकौ।

तस्य मात्रावतो लिङ्गं फलञ्चोक्तं यथायथम्।
अमात्रस्य तथा लिङ्गं फलञ्चोक्तं विभागशः॥
आहारविध्यायतनानि चाष्टौ
सम्यक् परीक्ष्यात्महितं विदध्यात्।
अन्यश्च यः कश्चिदिहास्ति मार्गो
हितोपयोगेषु भजेत तञ्च ॥ १२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते त्रिविधकुक्षीय-
विमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः।

(जनपदोद्ध्वंसनीयविमानम्।)

अथातो जनपदोद्ध्वंसनीयं विमानं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ १ ॥

जनपदमण्डले पञ्चालक्षेत्रे द्विजातिवराध्युषिते काम्पिल्य-राजधान्यां भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेयोऽन्तेवासिगण-परिवृतः पश्चिमे घर्म्ममासे गङ्गातीरे वनविचारमनुविचरन् शिष्य मग्नि-वेशमब्रवीत्। दृश्यन्ते हि खलु सौम्य नक्षत्रग्रहगणचन्द्रसूर्य्या-निलानलानां दिशाञ्च प्रकृतिभूतानामृतुवैकारिका भावाः। अचिरादितो भूरपि च यथावद्रसवीर्य्यविपाकप्रभावमोषधीनां

प्रतिविधास्यति तद्वियोगाद्धातङ्कप्रायता नियता। तस्मात् प्रागुद्ध्वंसात् प्राक् च भूमेर्विरसीभावादुद्धर सौम्य भैषज्यानि यावन्नोपहतरसवीर्य्यविपाकप्रभावानुपयोक्ष्यामहे। ये चास्माननुकाङ्क्षन्ति यांश्च वयमनुकाङ्क्षामः। नहि सम्यगुद्धृतेषु सौम्य भैषजेषु सम्यग् विहितेषु सम्यक् चावचारितेषु जनपदोद्ध्वंसकराणां विकाराणां किञ्चित् प्रतीकारगौरवं भवति॥२

एवं वादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच उद्धृतानि खलु भगवन् भैषज्यानि सम्यग् विहितानिच सम्यगवचारितानि च। अपितु खलु जनपदोद्ध्वंसनमेकेनैव व्याधिना युगपदसमानप्रकृत्याहारदेहबलसात्म्यसत्ववयसां मनुष्याणां कस्माद् भवति॥ ३॥

तमुवाच भगवानात्रेय एवमसामान्यवतामप्येभिरग्निवेश प्रकृत्यादिभिर्भावैर्मनुष्याणां येऽन्ये भावाः सामान्यास्तद्वैगुण्यात् समानकालाः समानलिङ्गाश्च व्याधयोऽभिनिर्वर्त्तमाना जनपदमुद्ध्वंसयन्ति। ते तु खल्विमे भावाः सामान्या जनपदेषु भवन्ति, तद्यथा वायुरुदकं देशः काल इति॥ ४॥

तत्र वातमेवंविधमनारोग्यकरं विद्यात्। तद्यथा—ऋतुविषममतिस्तिमितमतिचलमतिपरुषमतिशीतमत्युष्णमतिरूक्षमत्यभिष्यन्दिन-मतिभैरवारावमतिप्रतिहत-परस्परगतिमतिकुण्डलिनमसात्म्यगन्धवास्पसिकतापांशुधूमोपहतमिति॥ ५॥

उदकं खल्वत्यर्थविकृतगन्धवर्णरसस्पर्शवत् क्लेदबहुलमपक्रान्त-जलचरविहङ्गमुपक्षीण-जलाशयमप्रीतिकरमपगतगुणं विद्यात्॥ ६॥

देशं पुनः प्रकृतिविकृतवर्णगन्धरसस्पर्शं क्लेदबहुलमुपसृष्टं सरीसृपव्यालमशकशलभमक्षिकामूषिकोलूकश्माशानिकशकुनिजम्बुकादिभिस्तृणोलूपोपवनवन्तं प्रतानादिबहुलमपूर्ववदवपतितशुष्कनष्टशस्यं धूम्रपवनं प्रध्मातपतत्रिगणमुत्क्रुष्टश्वगणमुद्भ्रान्तव्यथितविविधमृगपक्षिसङ्घमुत्सृष्टनष्टधर्मसत्यलज्जाचारशीलगुणजनपदं शश्वत् क्षुभितोदीर्णसलिलाशयं प्रततोल्कापातनिर्घातभूमिकम्पं च प्रतिभयारावरूपम् रूक्षताम्रारुणसिताभ्रजालसंवृतार्कचन्द्रतारकमभीक्ष्णं ससम्भ्रमोद्वेगमिव सत्रासरुदितमिव सतमस्कमिव गुह्यकाचरितमिवाक्रन्दितशब्दबहुलञ्चाहितं विद्यात् ॥ ७ ॥

कालन्तु खलु यथर्त्तुलिङ्गाद् विपरीतलिङ्गमतिलिङ्गं हीनलिङ्गञ्चाहितमेव व्यवस्येत् ॥ ८ ॥

इमानेवं दोषयुक्तांश्चतुरोभावान् जनपदोद्ध्वंसकरान् वदन्ति कुशलाः। अतोऽन्यथाभूतांस्तु हितानाचक्षते। विगुणेष्वपि तु खलु जनपदोद्ध्वंसकरेषु भावेषु भेषजेनैवोपपाद्यमानानामभयं भवति रोगेभ्य इति ॥ ९ ॥

भवन्ति चात्र।

वैगुण्यमुपपन्नानां देशकालानिलाम्भसाम्।
गरीयस्त्वं विशेषेण हेतुमत् सम्प्रचक्षते ॥
वाताज्जलं जलाद्देशं देशात् कालं स्वभावतः।
विद्याद्दुष्परिहार्य्यत्वाद्गरीयः परमार्थवित् ॥
वाय्वादिषु यथोक्तानां दोषाणान्तु विशेषवित्।
प्रतिकारस्य सौकर्य्ये विद्याल्लाघवलक्षणम् ॥

चतुर्ष्वपि तु दुष्टेषु कालान्तेषु यदा नराः।
भेषजेनोपपाद्यन्ते न भवन्त्यातुरास्तदा॥
येषां न मृत्युसामान्यं सामान्यं नच कर्म्मणाम्।
कर्म्म पञ्चविधं तेषां भेषजं परमुच्यते॥
रसायनानां विधिवच्चोपयोगः प्रशस्यते।
शस्यते देहवृत्तिश्च भेषजैः पूर्व्वमुद्धृतैः॥
सत्यं भूते दया दानं बलयो देवतार्च्चनम्।
सद्वृत्तस्यानुवृत्तिश्च प्रशमो गुप्तिरात्मनः॥
हितं जनपदानाञ्च शिवानामुपसेवनम्।
सेवनं ब्रह्मचर्य्यस्य तथैव ब्रह्मचारिणाम्॥
संकथा धर्म्मशास्त्राणां महर्षीणां जितात्मनाम्।
धार्म्मिकैः सात्त्विकैर्नित्यं सहास्या वृद्धसम्मतैः॥
इत्येतद् भेषजं प्रोक्तमायुषः परिपालनम्।
येषामनियतो मृत्युस्तस्मिन् काले सुदारुणे॥ १०॥

इति श्रुत्वा जनपदोद्ध्वंसने कारणानि पुनश्चापि भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच। अथ भगवन् कुतो मूलमेषां वाय्वादीनां वैगुण्यमुत्पद्यते येनोपपन्ना जनपदमुद्ध्वंसयन्तीति॥११॥

तमुवाच भगवानात्रेयः सर्व्वेषामप्यग्निवेश वाय्वादीनां वैगुण्यमुत्पद्यते यत्तस्य मूलमधर्म्मः। तन्मूलञ्चासत् कर्म्म पूर्व्वकृतं, तयोर्योनिः प्रज्ञापराध एव। तद्यथा यदा वै देश-नगरनिगमजनपदप्रधाना धर्म्ममुत्क्रम्याधर्म्मेण प्रजां प्रवर्त्तयन्ति, तदाश्रितोपाश्रिताः पौरजनपदा व्यवहारोपजीविनश्च तमधर्म्ममभिवर्द्धयन्ति। ततः सोऽधर्म्मः प्रसभं धर्म्ममन्तर्द्धत्ते ततस्ते-

न्तर्हितधर्म्माणो देवताभिरपि त्यज्यन्ते । तेषां तथाविभ्रान्तहितधर्म्माणामधर्म्मप्रधानानामपक्रान्तदेवतानामृतवो व्यापद्यन्ते । तेनापो यथाकालं देवो वर्षति न वा वर्षति विकृतं वा वर्षति, वाता न सम्यगभिवान्ति, क्षितिर्व्यापद्यते, सलिलान्युपशुष्यन्ति, ओषधयः स्वभावं परिहायापद्यन्ते विकृतिं, तत उद्ध्वंसन्ते जनपदाः स्पर्शाभ्यवहार्य्यदोषात् ॥ १२ ॥

तथा शस्त्रप्रभवस्यापि जनपदोद्ध्वंसस्याधर्म्म एव हेतुर्भवति । येऽतिप्रवृद्धलोभक्रोधमानास्ते दुर्ब्बलानवमत्यात्मस्वजनपरोपघाताय शस्त्रेण परस्परमभिक्रामन्ति, परान् वाभिक्रामन्ति परैर्वाभिक्रम्यन्ते रक्षोगणादिभिर्व्वा, विविधभूतसंघैस्तमधर्म्ममन्यद्वाप्यपचारान्तरमुपलभ्याभिहन्यन्ते ॥ १३ ॥

तथाभिशापप्रभवस्याप्यधर्म्म एव हेतुर्भवति । ये लुप्तधर्म्माणो धर्म्मादपेतास्ते गुरुवृद्धसिद्धर्षिपूज्यानवमत्याहितान्याचरन्ति । ततस्ताः प्रजा गुर्व्वादिभिरभिशप्ता भस्मतामुपयान्ति । प्रागप्यभूदनेकपुरुषकुलविनाशाय । नियतप्रत्ययोपलम्भान्नियताश्च परेऽनियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्च परे । प्रागपि चाधर्म्मादृते नाशुभोत्पत्तिरन्यतोऽभूत् ॥ १४ ॥

आदिकाले ह्यदितिसुतसमौजसोऽतिविमलविपुलप्रभावाः प्रत्यक्षदेवदेवर्षिधर्म्मयज्ञविधिविधानाः शैलसारसंहतस्थिरशरीराः प्रसन्नवर्णेन्द्रियाः पवनसमबलजवपराक्रमाश्चारुस्फिचोऽभिरूपप्रमाणाकृतिप्रसादोपचयवन्तः सत्यार्जवानृशंस्यदानदमनियमतपउपवासब्रह्मचर्य्यव्रतपरा व्यपगतभयरागद्वेषमोहलोभक्रोधशोकमानरोगनिद्रातन्द्राश्रमक्लमालस्य-परिग्रहाश्च

पुरुषा बभूवुरमितायुषः । तेषामुदारसत्वगुणैः कर्म्मणां धर्म्माणामचिन्त्यत्वात् रसवीर्य्यविपाकप्रभावगुणसमुदितानि प्रादुर्बभूवुः शस्यानि सर्व्वगुणसमुदितत्वात् पृथिव्यादीनां कृतयुगस्यादौ ॥ १५ ॥

भ्रश्यति तु कृतयुगे केषाञ्चिदत्यादानात् साम्पन्निकानां शरीरगौरवमासीत् । सत्वानां गौरवात् श्रमः श्रमादालस्यमालस्यात् सञ्चयः सञ्चयात् परिग्रहः परिग्रहाल्लोभः प्रादुरासीत् कृते । ततस्त्रेतायान्तु लोभादभिद्रोहोऽभिद्रोहादनृतवचनमनृतवचनात् कामक्रोधमानद्वेषपारुष्याभिघातभयतापशोकचिन्तोद्वेगादयः प्रवृत्ताः । ततस्त्रेतायां धर्म्मपादोऽन्तर्द्धानमगमत् । तस्यान्तर्द्धानाद् युगवर्षप्रमाणस्य पादह्रासः, पृथिव्यादेर्गुणपादप्रणाशोऽभूत् । तत्प्रणाशकृतश्च शस्यानां स्नेहवैमल्यरसवीर्य्यविपाकप्रभावगुणपादभ्रंशः । ततस्तानि प्रजाशरीराणि हीनगुणपादैर्हीयमानगुणैश्चाहारविकारैरयथापूर्व्वमुपष्टभ्यमानान्यग्निमारुतपरीतानि प्राग्व्याधिभिर्ज्वरादिभिराक्रान्तान्यतः प्राणिनो ह्रासमवापुरायुषः क्रमश इति ॥

भवतश्चात्र ।

युगे युगे धर्म्मपादः क्रमेणानेन हीयते ।
गुणपादश्च भूतानामेवं लोकः प्रलीयते ॥
संवत्सरशते पूर्णे याति सम्वत्सरः क्षयम् ।
देहिनामायुषः काले यत्र यन्मानमिष्यते ॥ १६ ॥

इति विकाराणां प्रागुत्पत्तिहेतुरुक्तो भवति । एवं वादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । किन्नु खलु भगवन् नियतकालप्रमाणमायुः सर्व्वं नवेति ॥ १७ ॥ तं भगवानुवाच ।

दृष्टापि वेश भूतानामायुर्युक्तिमपेक्षते ।
दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलम् ॥
दैवमात्मकृतं विद्यात् कर्म्म यत् पूर्व्वदैहिकम् ।
स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहापरम् ॥
बलाबलविशेषोऽस्ति तयोरपि च कर्म्मणोः ।
दृष्टं हि त्रिविधं कर्म्म हीनं मध्यममुत्तमम् ॥
तयोरुदारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य ससुखस्य च ।
नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चेतरा ॥
मध्यमा मध्यमस्येष्टा कारणं शृणु चापरम् ।
दैवं पुरुषकारेण दुर्ब्बलं ह्युपहन्यते ॥
दैवेन चेतरत् कर्म्म विशिष्टेनोपहन्यते ।
दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते नियतं मानमायुषः ॥
कर्म्म किञ्चित् क्वचित् काले विपाके नियतं महत् ।
किञ्चित्त्वकालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥ १८ ॥

तस्मादुभयदृष्टत्वात्तदैकान्तग्रहणमसाधु निदर्शनमपि चातो-दाहरिष्यामः। यदि हि नियतकालप्रमाणमायुः सर्व्वं स्यात्तदायुष्कामानां न मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोम-नियम-प्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययन-प्रणिपतनगमनाद्याः क्रिया-दृष्टयश्च प्रयोजेरन्। नोद्भ्रान्तचण्डचपलगोगजोष्ट्रखरतुरग-महिषादयः पवनादयश्च दुष्टाः परिहार्य्याः स्युर्न प्रपातगिरि-विषमदुर्गाम्बुवेगास्तथा न प्रमत्तोन्मत्तोद्भ्रान्तचण्डचपलमोह-लोभाकुलमतयो नारयो न प्रवृद्धोऽग्निर्न च विविधविषाश्रयाः सरीसृपोरगादयः न साहसं नादेशकालचर्य्या न च नरेन्द्र-

प्रक्षेपः । इत्येवमादयो भावा नाभावकराः सुरायुषः सर्व्वस्य नियतकालप्रमाणत्वात् । नचानभ्यस्तात्ऽकालमरणभयनिवारकाणामकालमरणभयमागच्छेदेव प्राणिनाम् । व्यर्थाश्चारम्भकथाप्रयोगबुद्धयः स्युः सर्व्वेषां महर्षीणां रसायनाधिकारे । नापीन्द्रो नियतायुष्कं शत्रुं वज्रेणाभिहन्यान्नाश्विनावेनं भेषजेनोपाचरेतां । न वर्षयो यथेष्टमायुस्तपसा प्राप्नुयुः । नच विदित वेदितव्या महर्षयः ससुरेशाः सम्यक् पश्येयुरुपदिशेयुराचरेयुर्व्वा । अपिच सर्व्वचक्षुषामेतत् परं यद्दिव्यचक्षुरिदञ्चाप्यस्माकं तेन प्रत्यक्षं, यथा पुरुषसहस्राणामुत्थायोत्थायाहारं कुर्व्वतामकुर्व्वताञ्चातुरायुष्ट्वम् । तथा जातमात्राणामप्रतिकारात् प्रतीकाराच्चाविषविषप्राणिनाञ्चाप्यतुल्यायुष्ट्वमेव । न च तुल्यो योगः क्षेमः, उदपानघटानां चित्रघटानाञ्चोत्सीदतां । तस्माद्धितोपचारमूलं जीवितमतो विपर्य्ययान्मृत्युः । अपिच देशकालात्मगुणविपरीतानां कर्म्मणामाहारविकाराणाञ्च क्रमोपयोगः सम्यक्, त्यागः सर्व्वस्य चायोगमिथ्यायोगातियोगानां,सन्धारणमनुदीर्णानामसन्धारणमुदीर्णानाञ्च गतिमतां, साहसानाञ्च वर्जनमारोग्यानुवृत्तौ हेतुमुपलभामहे, सम्यगुपदिशामः सम्यक् पश्यामश्चेति ॥ १९ ॥

अतः परमग्निवेश उवाच एवं सत्यनियतकालप्रमाणायुषां भगवन् कथं कालमृत्युरकालमृत्युर्वा भवतीति ॥ २० ॥

अथ तमुवाच भगवानात्रेयः श्रूयतामग्निवेश यथा यानसमायुक्तोऽक्षः प्रकृत्यैवाक्षगुणैरुपेतः स्यात्, स च सर्व्वगुणोपपन्नो वाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाणक्षयादेवावसानं गच्छेत्,

तथायुः शरीरोपगतं बलवत्प्रकृत्या यथावदुपचर्य्यमाणं स्व-प्रमाणक्षयादेवावसानं गच्छति स मृत्युः काले। यथाच स एवाक्षोऽतिभाराधिष्ठितत्वात् विषमपथादपथादक्षचक्र-भङ्गाद्वाह्यवाहकदोषादनिर्मोक्षादनुपाङ्गात् पर्य्यासनाच्चान्तरा-ऽवसानं गच्छति, तथायुरप्ययथाबलमारम्भादयथाग्न्यभ्यव-हाराद् विषमाभ्यवहाराद् विषमशरीरन्यासादसत्संस-याद् भूतविषवाय्वग्न्युपतापादभिघातादाहारप्रतिकारवर्ज्जना-च्चान्तराऽवसानमेवापद्यते स मृत्युरकाले। तथा ज्वरादीन-प्यातङ्कान् मिथ्योपचरितानकालमृत्यून् पश्याम इति॥ २१ ॥

अथाग्निवेशः पप्रच्छ किन्नु खलु भगवन् ज्वरितेभ्यः पानीय-मुष्णं प्रयच्छन्ति भिषजो भूयिष्ठं न तथा शीतं, अस्तिच शीतसाध्योऽपि धातुर्ज्वरकर इति। तमुवाच भगवानात्रेयः। ज्वरितस्य कायसमुत्थानदेशकालानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीय-मुष्णं प्रयच्छन्ति भिषजः। ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः प्रायशो भेषजानि चामाशयसमुत्थानां विकाराणां विरेचनवमनापत-र्पणसंशमनान्येव भवन्ति। पाचनार्थञ्च पानीयमुष्णं तस्माद्धे-तोर्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति भिषजो भूयिष्ठं। तद्धि तेषां पीतं वातमनुलोमयत्यग्निञ्चानुदीर्य्यमुदीरयति क्षिप्रञ्च जरां गच्छति श्लेष्माणं परिशोषयति स्वल्पमपि च पीतं तृष्णाप्रशमनायोप-कल्पते। तथायुक्तमपि चैतन्नात्यर्थोत्सन्नपित्ते ज्वरे सदाह-भ्रमप्रलापातिसारे वा देयम्। उष्णेन हि दाहभ्रमप्रलापा-तिसारा भूयोऽभिवर्द्धन्ते शीतेन चोपशाम्यन्तीति॥ २२ ॥

भवन्ति चात्र ।

शीतेनोष्णकृतान् रोगान् शमयन्ति भिषग्विदः ।
ये तु शीतकृता रोगास्तेषामुष्णं भिषग्जितम् ॥ २३ ॥

एवमितरेषामपि व्याधीनां निदानविपरीतं भेषजं भवति । तथापतर्पणनिमित्तानां व्याधीनां नान्तरेण पूरणमस्ति शान्तिः, तथा पूरणनिमित्तानां व्याधीनां नान्तरेणापतर्पणमिति । अपतर्पणमपि च त्रिविधं लङ्घनं लङ्घनपाचनं दोषावसेचनञ्चेति । तत्र लङ्घनमल्पबलदोषाणां, लङ्घनेन ह्यग्निमारुतवृद्ध्या वातातपपरीतमिवाल्पमुदकमल्पो दोषः प्रशोषमापद्यते । लङ्घनपाचने तु मध्यबलदोषाणां लङ्घनपाचनाभ्यां हि सूर्यसन्तापमारुताभ्यां पांशुभस्मावकीर्णैरिव चानतिबहूदकं मध्यबलदोषः प्रशोषमापद्यते । बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्य्यं, नह्यभिन्ने केदारसेतौ पल्वलाप्रसेकोऽस्ति तद्वद् दोषावसेचनम् ॥ २४ ॥

दोषावसेचनन्त्वन्यद् वा भेषजं प्राप्तकालमप्यातुरस्य नैवंविधस्य कुर्य्यात् । तद्यथा अल्पवादप्रतिकारस्याधनस्यापरिचारकस्य वैद्यमानिनश्चण्डस्यासूयकस्य तीव्रधर्म्मारुचेरतिक्षीणबलमांसशोणितस्यासाध्यरोगोपहतस्य मुमूर्षुलिङ्गान्वितस्य चेति । एवंविधं ह्यातुरमुपचरन् भिषक् पापीयसाऽयशसा योगमृच्छतीति ॥ २५ ॥

भवति चात्र ।

तदात्वे चानुबन्धे वा यस्य स्यादशुभं फलम् ।
कर्म्मणस्तन्न कर्त्तव्यमेतद् बुद्धिमतां मतम् ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकाः ।

पूर्व्वरूपाणि सामान्या हेतवः स्वस्वलक्षणाः ।
देशोद्ध्वंसस्य भैषज्यं हेतूनां मूलमेव च ॥
प्राग्विकारसमुत्पत्तिरायुषश्च क्षयक्रमः ।
मरणं प्रतिभूतानां कालाकालविनिश्चयः ॥
यथा चाकालमरणं यथायुक्तञ्च भेषजम् ।
सिद्धिं यात्यौषधं येषां न कुर्य्याद् येन हेतुना ।
तदात्रेयोऽग्निवेशाय निखिलं सर्व्वमुक्तवान् ।
देशोद्ध्वंसनिमित्तीये विमाने मुनिसत्तमः ॥ २७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने जनपदोद्ध्वंसनीयविमानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

(त्रिविधं रोगविशेषविज्ञानीयं विमानं ।)

अथातस्त्रिविधं रोगविशेषविज्ञानीयं विमानं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

त्रिविधं खलु रोगविशेषविज्ञानं भवति तद्यथा उपदेशः प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति ॥ २ ॥

तत्रोपदेशोनामाप्तवचनं, आप्ता ह्यवितर्कस्मृतिविभागविदोनिष्प्रीत्युपतापदर्शिनः । तेषामेवं गुणयोगाद् यद्वचनं तत्

प्रमाणं । अप्रमाणं पुनर्मत्तोन्मत्तमूर्खरक्तदुष्टादुष्टवचनमिति । प्रत्यक्षन्तु नाम तद् यत् स्वयमिन्द्रियैरात्मना चोपलभ्यते । अनुमानं खलु तर्को युक्त्यपेक्षः । त्रिविधेन खल्वनेन ज्ञानसमुदयेन पूर्व्वं परीक्ष्य रोगं सर्व्वथा सर्व्वमेवोत्तरकालमध्यवसानमदोषं भवति । नहि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमुत्पद्यते । त्रिविधे त्वस्मिन् ज्ञानसमुदाये पूर्व्वमाप्तोपदेशाद्विज्ञानं, ततः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्ष्योपपद्यते, किं ह्यनुपदिष्टं पूर्व्वं यत्तत् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्षमाणो विद्यात् ? तस्माद् द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानं च, त्रिविधा वा सहोपदेशेन दृच्छन्ति बुद्धिमन्तः ॥ ३ ॥

रोगमेकैकमेवं प्रकोपणमेवं योनिमेवमात्मानमेवमधिष्ठानमेवं वेदनमेवं संस्थानमेवं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धमेवमुपद्रवमेवं वृद्धिस्थानक्षयान्वितमेवमुदर्कमेवं योगं विद्यात् । तस्मिन्नियं प्रतिकारार्था प्रवृत्तिरथवा निवृत्तिरित्युपदेशाज् ज्ञायते ॥४

प्रत्यक्षतस्तु खलु रोगतत्त्वं बुभुत्समानः सर्व्वैरिन्द्रियैः सर्व्वानिन्द्रियार्थानातुरगतान् परीक्षेतान्यत्र रसज्ञानात् । तद्यथा—अन्त्रकूजनं सन्धिस्फुटनमङ्गुलीपर्व्वणां स्वरविशेषांश्च येचान्येऽपि केचिच्छरीरोपगताः शब्दाः स्युस्तान् श्रोत्रेणैव परीक्षेत । वर्णसंस्थानप्रमाणच्छायाः शरीरप्रकृतिविकारौ चक्षुर्वैषयिकानि यानि चान्यानि कानि च तानि चक्षुषैव परीक्षेत । रसन्तु खल्वातुरशरीरगतमिन्द्रियवैषयिकमप्यनुमानादेवावगच्छेत्, नह्यस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणमुपपद्यते । तस्मादातुरपरिप्रश्नेनैवातुरमुखरसं विद्यात्, यूकोपसर्पणेन त्वस्य शरीरवैरस्यं,

मक्षिकोपसर्पणेन शरीरमाधुर्य्यं, लोहितपित्तसन्देहे तु किं धारि लोहितं लोहितपित्तं वेति श्वकाकभक्षणाद् धारिलोहित-मभक्षणाल्लोहितपित्तमित्यनुमातव्यं । एवमन्यानप्यातुरशरीर-गतान् रसाननुमिमीत । गन्धांस्तु खलु सर्व्वशरीरगतानातुरस्य प्रकृतिवैकारिकान् घ्राणेन परीक्षेत स्पर्शञ्च पाणिना प्रकृति-विकृतियुक्तमिति प्रत्यक्षतश्चानुमानैकदेशतश्च परीक्षणमुक्तम् ॥ ५

इमे तु खल्वनेऽपेऽवमेव भूयश्चानुमानज्ञेया भवन्ति भावाः। तद्यथा—अग्निं जरणशक्त्या परीक्षेत, बलं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रादीनि च शब्दाद्यर्थग्रहणेन, मनोऽर्थाव्यभिचारेण, विज्ञानं व्यवसायेन, रजः सङ्गेन, मोहमविज्ञानेन, क्रोधमभिद्रोहेण, शोकं दैन्येन, हर्षमामोदेन, प्रीतिं तोषेण, भयं विषादेन, धैर्य्य-मविषादेन, वीर्य्यमुत्साहेन, अवस्थानमविभ्रमेण, श्रद्धामभि-प्रायेण, मेधां ग्रहणेन, संज्ञां नामग्रहणेन, स्मृतिं स्मरणेन, ह्रियमपतर्पणेन, शीलमनुशीलनेन, द्वेषं प्रतिषेधेन, उपाधि-मनुबन्धेन, धृतिमलौल्येन, वश्यतां विधेयतया, वयोभक्ति-सात्म्यव्याधिसमुत्थानानि कालदेशोपशयवेदनाविशेषेण, गूढ़लिङ्गं व्याधिमुपशयानुशयाभ्यां, दोषप्रमाणविशेषमपचार-विशेषेण, आयुषः क्षयमरिष्टैः, उपस्थितश्रेयस्त्वं कल्याणाभि-निवेशेन, अमलं सत्वमविकारेण, ग्रहण्यास्तु मृदुदारुणत्वं स्वप्न-दर्शनमभिप्रायं द्विष्टेष्टेष्वसुखासुखानि चातुरपरिप्रश्नेनैव विद्यादिति ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र ।

आप्ततश्चोपदेशेन प्रत्यक्षकरणेन च ।

अनुमानेन च भावान् सम्यग्विद्याद्भिषग्वरः ॥
सर्व्वथा सर्व्वमालोच्य यथासम्भवमर्थवित् ।
अथाध्यवस्येत्तत्त्वे च कार्ये च तदनन्तरम् ॥
कार्य्यतत्त्वविशेषज्ञः प्रतिपत्तौ न मुह्यति ।
अमूढः फलमाप्नोति यदमोहनिमित्तजम् ॥
ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन यो नाविशति योगवित् ।
आतुरस्यान्तरात्मानं न स रोगान् चिकित्सति ॥ ७ ॥

तत्र श्लोकौ ।

सर्व्वरोगविशेषाणां त्रिविधं ज्ञानसंग्रहम् ।
यथा चोपदिशन्त्याप्ताः प्रत्यक्षं गृह्यते यथा ॥
ये यथा चानुमानेन ज्ञेयास्तांश्चाप्युदारधीः ।
भावांस्त्रिरोगविज्ञाने विमाने मुनिरुक्तवान् ॥ ८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

(स्रोतोविमानम् ।)

अथातः स्रोतसां विमानं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

यावन्तः पुरुषे मूर्त्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्त एवास्मिन् स्रोतसां प्रकारविशेषाः । सर्व्वे भावा हि पुरुषे नान्तरेण स्रोतांस्यभिनिर्व्वर्त्तन्ते क्षयं वाप्यधिगच्छन्ति । स्रोतांसि खलु परि-

णाममापद्यमानानां धातूनामभिवाहीनि भवन्त्ययनार्थे। अपि चैके महर्षयः स्रोतसामेव समुदायं पुरुषमिच्छन्ति सर्व्वगतत्वात् सर्व्वसरत्वाच्च दोषप्रकोपणप्रशमनानाम्। नत्वेतदेवं, यस्य हि स्रोतांसि यच्च वहन्ति यथा वहन्ति यत्र चावस्थितानि सर्व्वं तदन्यत्तेभ्यः॥ २॥

अतिबहुत्वात्तु खलु केचिदपरिसंख्येयान्याचक्षते स्रोतांसि परिसंख्येयानीत्यन्ये। तेषान्तु खलु स्रोतसां यथास्थूलं कतिचित् प्रकारान् मूलतश्च प्रकोपविज्ञानतश्चानुव्याख्यास्यामः, ये भविष्यन्त्यलमनुक्तज्ञानाय ज्ञानवतां विज्ञानाय चाज्ञानवताम्। तद्यथा प्राणोदकान्नरसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रमूत्रपुरीषस्वेदवहानि। वातपित्तश्लेष्मणां पुनः सर्व्वशरीरचराणां सर्व्वाणि स्रोतांस्ययनभूतानि। तद्वदतीन्द्रियाणां पुनः सत्वादीनां केवलं चेतनावच्छरीरमयनभूतमधिष्ठानभूतञ्च। तदेतत् स्रोतसां प्रकृतिभूतत्वान् न विकारैरुपसृज्यते शरीरम्॥ ३॥

तत्र प्राणवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं महास्रोतश्च। प्रदुष्टानान्तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति, तद्यथा—अतिसृष्टं प्रतिबद्धं प्रकुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा सशब्दशूलमुच्छ्वसन्तं दृष्ट्वा प्राणवहानि स्रोतांस्यस्य प्रदुष्टानीति विद्यात्। उदकवहानाञ्च स्रोतसां तालु मूलं क्लोम च। प्रदुष्टानान्तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति, तद्यथा जिह्वाताल्वोष्ठकण्ठक्लोमशोषं पिपासाञ्चातिप्रवृद्धां दृष्ट्वा भिषगुदकवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्। अन्नवहानां स्रोतसामामाशयो

मूलं वामश्च पार्श्वं । प्रदुष्टानान्तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति, तद्यथा अनन्नाभिलषणमरोचकाविपाको छर्दिश्च दृष्ट्वाम्बुवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् । रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं दश धमन्यश्च । शोणितवहानां स्रोतसां यकृन्मूलं प्लीहा च । मांसवहानां स्रोतसां स्नायुर्मूलं त्वक् च । मेदोवहानां स्रोतसां वृक्कौ मूलं वपावहञ्च । अस्थिवहानां स्रोतसां मेदोमूलं जघनञ्च । मज्जवहानां स्रोतसां अस्थीनि मूलं सन्धयश्च । शुक्रवहानां स्रोतसां वृषणौ मूलं शेफश्च । प्रदुष्टानान्तु खल्वेषां रसादिवहस्रोतसां विज्ञानानुक्तानि विविधाशितीये । यान्येव हि धातूनां प्रदोषविज्ञानानि तान्येव हि यथास्वं दुष्टानां धातुस्रोतसां । मूत्रवहानां स्रोतसां वस्तिर्मूलं वङ्क्षणौ च । प्रदुष्टानान्तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति, तद्यथा अतिसृष्टं प्रतिबद्धं वा प्रकुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा बहलं सशूलं मूत्रयन्तं दृष्ट्वा मूत्रवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् । पुरीषवहानां स्रोतसां पक्वाशयो मूलं स्थूलगुदञ्च । प्रदुष्टानान्तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति, तद्यथा कृच्छ्रेणाल्पाल्पं सशब्दशूलमतिद्रवमतिग्रथितमतिबहुचोपविशन्तं दृष्ट्वा पुरीषवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् । स्वेदवहानां स्रोतसां मेदोमूलं लोमकूपाश्च । प्रदुष्टानान्तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति, तद्यथा—अस्वेदनमतिस्वेदनं वा पारुष्यमतिश्लक्ष्णतामङ्गस्य परिदाहं लोमहर्षञ्च दृष्ट्वा स्वेदवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ४ ॥

स्रोतांसि शिरा धमन्यो रसायन्यो रसवाहिन्यो नाड्यः

पञ्चाको मार्गाः शरीरच्छिद्राणि संवृतासंवृतानि स्थानान्याशया वाशया निकेताश्चेति शरीरधात्ववकाशानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानि भवन्ति। तेषां प्रकोपात् स्थानस्थाश्चैव मार्गगाश्च शरीरधातवः प्रकोपमापद्यन्ते इतरेषां वा प्रकोपादितराणि च स्रोतांसि स्रोतांसिएव धातवश्च सर्व्वधातूनेव प्रदूषयन्ति प्रदुष्टाः। तेषां सर्व्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणो दूषयितारो भवन्ति दोषस्वभावादिति ॥ ५ ॥

भवन्ति चात्र।

क्षयात्सन्धारणाद्रौक्ष्याद् व्यायामात् क्षुधितस्य च।
प्राणवाहीणि दुष्यन्ति स्रोतांस्यन्यैश्च दारुणैः॥
औष्ण्यादामाद् भयात् पानादतिशुष्कान्नसेवनात्।
अम्बुवाहीनि दुष्यन्ति तृष्णायाश्चातिपीड़नात्॥
अतिमात्रस्य चाकाले चाहितस्यच भोजनात्।
अन्नवाहीनि दुष्यन्ति वैगुण्यात् पावकस्य च॥
गुरुशीतमतिस्निग्धमतिमात्रं समश्नताम्।
रसवाहीनि दुष्यन्ति चिन्त्यानाञ्चातिचिन्तनात्॥
विदाहीन्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि द्रवाणि च।
रक्तवाहीनि दुष्यन्ति भजताञ्चातपानलौ॥
अभिष्यन्दीनि भोज्यानि स्थूलानि च गुरूणिच।
मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतां दिवा॥
अव्यायामाद्दिवास्वप्नान्मेध्यानाञ्चातिसेवनात्।
मेदोवाहीनि दुष्यन्ति वारुण्याश्चातिसेवनात्॥
व्यायामादतिसंक्षोभादस्थ्नामतिविघट्टनात्।

अस्थिवाहीनि दुष्यन्ति वातलानाञ्च सेवनात् ॥
उत्पेषादत्यभिष्यन्दादभिघातात् प्रपीड़नात्।
मज्जवाहीनि दुष्यन्ति विरुद्धानाञ्च सेवनात् ॥
अकालायोनिगमनान्निग्रहादतिमैथुनात्।
शुक्रवाहीनि दुष्यन्ति शस्त्रक्षाराग्निभिस्तथा ॥
मूत्रितोदकभक्ष्यस्त्रीसेवनान्मूत्रनिग्रहात्।
मूत्रवाहीनि दुष्यन्ति क्षीणस्यातिकृशस्य च ॥
विधारणादत्यशनादजीर्णाध्यशनात्तथा।
वर्च्चोवाहीनि दुष्यन्ति दुर्ब्बलाग्नेः कृशस्य च ॥
व्यायामादतिसंक्षोभाच्छीतोष्णाक्रमसेवनात्।
स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा ॥
आहारश्च विहारश्च यः स्याद्दोषगुणैः समः।
धातुभिर्विगुणश्चापि स्रोतसां स प्रदूषकः ॥ ६ ॥
अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा।
विमार्गगमनञ्चापि स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥ ७ ॥
स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च।
स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥
प्राणोदकान्नवाहानां दुष्टानां श्वासिकी क्रिया।
कार्य्या तृष्णोपशमनी तथैवामप्रदोषिकी ॥
विविधाशितपीतीये रसादीनां यदौषधम्।
रसादिस्रोतसां कुर्य्यात् तत् यथास्वमुपक्रमम् ॥
मूत्रविट्स्वेदवाहीनां चिकित्सा मौत्रकृच्छ्रिकी।
तथातिसारिकी कार्य्या यथा ज्वरचिकित्सिकी ॥ ८ ॥

तत्र श्लोकाः।

त्रयोदशानां मूलानि स्रोतसां दुष्टिलक्षणम्।
सामान्यं नाम पर्य्याया: कोपनानि परस्परम्॥
दोषहेतुः पृथक्त्वेन भेषजोद्देश एव च।
स्रोतोविमाने निर्द्दिष्टस्तथा चादौ विनिश्चयः॥
केवलं विदितं यस्य शरीरं सर्व्वभावतः।
शारीराः सर्व्वरोगाश्च स कर्म्मसु न मुह्यति॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने स्रोतोविमानं नाम पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

षष्ठोऽध्यायः।

(रोगानीकं विमानम्।)

अथातो रोगानीकं विमानं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ १॥

द्वे रोगानीके भवतः प्रभावभेदेन साध्यमसाध्यञ्च, द्वे रोगानीके बलभेदेन मृदु दारुणञ्च, द्वे रोगानीके अधिष्ठानभेदेन मनोऽधिष्ठानं शरीराधिष्ठानञ्च, द्वे रोगानीके निमित्तभेदेन धातुवैषम्यनिमित्तञ्चागन्तुजञ्च, द्वे रोगानीके आशयभेदेन आमाशयसमुत्थञ्च पक्काशयसमुत्थञ्च॥ २॥

एवमेतत् प्रभावबलाधिष्ठाननिमित्ताशयभेदाद् द्वैधं सद्-भेदप्रकृत्यन्तरेण भिद्यमानं वा सन्धीयमानं स्यादेकत्वं बहुत्वं

वा। एकत्वं तावदेकमेव रोगानीकं रुक्सामान्यात्। बहुत्वन्तु दशरोगानीकानि प्रभावभेदादिना भवन्ति। बहुत्वमपि संख्येयं स्यादसंख्येयं वा स्यात्। तत्र संख्येयं तावद् यथोक्तमष्टोदरीये। अपरिसंख्येयं पुनर्यथा महारोगाध्याये रुग्वर्णसमुत्थानादीनामपरिसंख्येयत्वात्। नच संख्येयाग्रेषु भेदप्रकृत्यन्तरीयेषु विगीतिरित्यतो दोषवती स्यादत्र प्रतिज्ञा काचित्, नचाविगीतिरित्यतो दोषवती स्यात्, भेत्ता हि भेद्यमन्यथाभिनत्ति। अन्यथा पुरस्ताद् भिन्नं भेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्दन् भेदसंख्याविशेषमापादयत्यनेकधा, न च पूर्व्वं भेदाग्रमुपहन्ति॥३॥

समानायामपितु भेदप्रकृतौ प्रकृत्यनुप्रयोगान्तरमपेक्ष्यम्। सन्ति ह्यर्थान्तराणि समानशब्दाभिहितानि, सन्ति चानर्थान्तराणि पर्य्यायशब्दाभिहितानि। समानो हि रोगशब्दो दोषेषु च व्याधिषुच। दोषाह्यपि रोगशब्दमातङ्कशब्दं यक्ष्मशब्दं दोषप्रकृतिशब्दं विकारशब्दञ्च लभन्ते। व्याधयश्च रोगशब्दमातङ्कशब्दं यक्ष्मशब्दं दोषप्रकृतिशब्दं विकारशब्दञ्च लभन्ते। तत्र दोषेषु च व्याधिषु च रोगशब्दः समानः शेषेषु तु विशेषवान्। तत्र व्याधयोऽपरिसंख्येया भवन्त्यतिबहुत्वाद् दोषास्तु खलु परिसंख्येया भवन्त्यनतिबाहुल्यात्। तस्माद् यथाचित्तं विकारानुदाहरणार्थमनवशेषेण च दोषान् यथावदनुव्याख्यास्यामः॥ ४॥

रजस्तमश्च मानसौ दोषौ, तयोर्विकाराः कामक्रोधलोभमोहेर्ष्यामानमदशोकचिन्तोद्वेगभयहर्षादयः। वातपित्तश्लेष्माणस्तु खलु शारीरा दोषास्तेषामपि विकारा ज्वरातिसारशोथशोष-

श्वासमेहकुष्ठादय इति । दोषाः केवला आख्याता विकारैकदेशश्च । तत्र खलु एषां द्वयानामपि दोषाणां त्रिविधं प्रकोपणम्, असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति । प्रकुपितास्तु खलु प्रकोपणविशेषाद्दूष्यविशेषाच्च विकारविशेषानभिनिर्वर्त्तयन्त्यपरिसंख्येयान् । ते खलु विकाराः परस्परमनुवर्त्तमानाः कदाचिदनुबध्नन्ति कामादयो ज्वरादयश्च । नियतस्त्वनुबन्धो रजस्तमसोः परस्परं नह्यरजस्कं तमः । प्रायः शरीरदोषाणामेकाधिष्ठानीयानां सन्निपातः संसर्गो वा समानगुणत्वात् दोषा हि दूषणैः समानाः । तत्रानुबन्ध्यानुबन्धकृतो विशेषः । स्वतन्त्रो व्यक्तलिङ्गो यथोक्तसमुत्थानप्रशमो भवत्यनुबन्ध्यस्तद्विपरीतलक्षणस्त्वनुबन्धः । अनुबन्ध्यानुबन्धलक्षणान्विता यदि तत्र दोषा भवन्ति तत्र किं सन्निपातमाचक्ष्यते द्वयं वा संसर्गं । अनुबन्ध्यानुबन्धविशेषकृतस्तु बहुविधो दोषभेदः । एवमेष संज्ञाप्रकृतो भिषजां दोषेषु चैव व्याधिषु च नानाप्रकृतिविशेषाद् व्यूहः ॥ ५ ॥

अग्निषु तु शारीरेषु चतुर्व्विधो विशेषो बलभेदेन भवति । तद्यथा तीक्ष्णो मन्दः समो विषमश्चेति । तत्र तीक्ष्णोऽग्निः सर्व्वापचारसहः, तद्विपरीतलक्षणस्तु मन्दः, समस्तु खल्वपचारतो विकृतिमापद्यते । अनपचारतस्तु प्रकृतावेवावतिष्ठते । समलक्षणविपरीतलक्षणस्तु विषमः ॥ ६ ॥

इत्येते चतुर्व्विधा भवन्त्यग्नयश्चतुर्व्विधानमेव पुरुषाणाम् । तत्र समवातपित्तश्लेष्मणां प्रकृतिस्थानां समा भवन्त्यग्नयो वातलानान्तु वाताभिभूतेऽग्न्यधिष्ठाने विषमा भवन्त्यग्नयः ।

पित्तलानान्तु पित्ताभिभूते ह्यग्न्यधिष्ठाने तीक्ष्णा भवन्त्यग्नयः ।
श्लेष्मलानान्तु श्लेष्माभिभूते ह्यग्न्यधिष्ठाने मन्दा भवन्त्यग्नयः॥७

तत्र केचिदाहुर्न समवातपित्तश्लेष्माणो जन्तवः सन्ति विषमाहारोपयोगित्वात् मनुष्याणां, तस्माच्च वातप्रकृतयः केचित्, पित्तप्रकृतयः केचित्, पुनः श्लेष्मप्रकृतयश्च केचिद् भवन्तीति । तच्चानुपपन्नं, कस्मात् कारणात् ? समवातपित्त-श्लेष्माणां ह्यरोगमिच्छन्ति भिषजः । यतः प्रकृतिश्चारोग्यमारो-ग्यार्थी च भेषजप्रवृत्तिः सा चेष्टरूपा । तस्मात् सन्ति समवात-पित्तश्लेष्मप्रकृतयो न खलु सन्ति वातप्रकृतयः पित्तप्रकृतयः श्लेष्मप्रकृतयो वा । तस्य तस्य हि दोषस्याधिकभावात् सा सा दोषप्रकृतिरेवोच्यते मनुष्याणां । न च विकृतेषु दोषेषु प्रकृतिस्थत्वमुपपद्यते तस्मान्नैताः प्रकृतयः सन्ति। सन्ति तु खलु वातलाः पित्तलाः श्लेष्मलाश्चाप्रकृतिस्थास्तु ते ज्ञेयाः ॥ ८ ॥

तेषान्तु चतुर्व्विधानां पुरुषाणां चत्वार्य्यनुप्रणिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति । तत्र समसर्व्वधातूनां सर्व्वाकारसम-धिकदोषाणान्तु त्रयाणां यथास्वं दोषाधिक्यमभिसमीक्ष्य दोष-प्रतिकूलयोगीनि त्रीण्यनुप्रणिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति, यावदग्नेः समीभावात्। समे तु सममेव कार्य्यमेवञ्चेष्टा भेषज-प्रयोगाश्चापरे । तानि विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः ॥ ९ ॥

त्रयस्तु पुरुषा भवन्त्यातुरास्तेत्वनातुरास्तन्त्रान्तरीयाणां भिषजां । तद्यथा वातलश्च पित्तलश्च श्लेष्मलश्चेति ॥ १० ॥

तेषामिदं विशेषविज्ञानम् । वातलस्य वातनिमित्ताः पित्तलस्य पित्तनिमित्ताः श्लेष्मलस्य श्लेष्मनिमित्ता व्याधयः

सुगमं च वक्ष्यते। तत्र वातलस्य वातप्रकोपणोक्तान्यासेवमानस्य क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते न तथेतरौ दोषौ। स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय। तस्यावजयनं स्नेहस्वेदौ विधियुक्तौ, मृदूनि च संशोधनानि स्नेहोष्णमधुराम्ललवणयुक्तानि, तद्वदभ्यवहार्य्याण्यभ्यङ्गोपनाहोद्वेष्टनोन्मर्द्दन-परिषेकावगाह-संवाहनावपीडनवित्रासनविस्मारणानि च सुरासवविधानं स्नेहाश्चानेकयोनयो दीपनीयपाचनीयोपहितास्तथा शतपाकाः सहस्रपाकाः सर्व्वशश्च प्रयोगार्थां वस्तयो वस्तिनियमः सुखशीलता चेति ॥ ११ ॥

पित्तलस्यापि पित्तप्रकोपणोक्तान्यासेवमानस्य पित्तं क्षिप्रं प्रकोपमापद्यते न तथेतरौ दोषौ। तदस्य प्रकोपमापन्नं यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय। तस्यावजयनं सर्पिःपानं सर्पिषा च स्नेहनमधश्च दोषहरणं, मधुरतिक्तकषायशीतानामौषधाभ्यवहार्य्याणामुपयोगो, मृदुमधुरसुरभिशीतहृद्यानां गन्धानाञ्चोपसेवा, मुक्तामणिहारावलीनाञ्च पवनशिशिरवारिसंस्थितानां धारणमुरसा क्षणे क्षणे स्रक्चन्दनप्रियङ्गुकालीयमृणालशीतवातवारिभिरुत्पलकुमुदकोकनदसौगन्धिकपद्मानुगतैश्च वारिभिरभिप्रोक्षणं, श्रुतिसुखमृदुमधुरमनोऽनुगानाञ्च गीतवादित्राणां श्रवणं, श्रवणञ्चाभ्युदयानां सुहृद्भिश्च संयोगः संयोगश्चेष्टाभिः स्त्रीभिः शीतोपहितांशुकस्रग्दामहारधारिणीभिः, निशाकरांशुशीतलप्रवातहर्म्म्यावासः शैलान्तरपुलिनशिशिरसदनवसनव्यजनपवनसेवा, रम्याणाञ्चो-

पवनानां सुखशिशिरसुरभिमारुतोदवातानामुपसेवनं, सेवनञ्च पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रहस्तानां सौम्यानां सर्व्वभावानामिति ॥ १२ ॥

श्लेष्मलस्य श्लेष्मप्रकोपणोक्तान्यासेवमानस्य चिप्रं श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते न तथेतरौ दोषौ। स तु तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय। तस्यावजयनं विधियुक्तानि तीक्ष्णोष्णानि संशोधनशमनानि रूक्षप्रायाणि चाभ्यवहार्य्याणि कटुतिक्तकषायोपहितानि, तथैव धावनलङ्घनप्लवनपरिसरणजागरणयुद्धव्यवायव्यायामोन्मर्द्दनस्नानोत्सादनानि विशेषतस्तीक्ष्णानाञ्च दीर्घकालस्थितानां मद्यानामुपयोगः, सधूमपानः सर्व्वशश्चोपवासस्तथोष्णं वासः सुखप्रतिषेधश्च सुखार्थमेवेति ॥ १३ ॥

भवति चात्र ।

सर्व्वरोगविशेषज्ञः सर्व्वकार्य्यविशेषवित् ।
सर्व्वभेषजतत्त्वज्ञो राज्ञः प्राणपतिर्भवेत् ॥ १४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

प्रकृत्यन्तरभेदेन रोगानीकविकल्पनम् ।
परस्पराविरोधश्च सामान्यं रोगदोषयोः ॥
दोषसंख्याविकाराणामेकदेशः प्रकोपणम् ।
जरणं प्रतिचिन्ता च देहाग्नेरचणानि च ॥
नराणां वातलादीनां प्रकृतिस्थापनानिच ।
रोगानीकविमानेऽस्मिन् व्याकृतानि महर्षिणा ॥ १५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
रोगानीकविमानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

(व्याधितरूपीयं विमानम् ।)

अथातो व्याधितरूपीयं विमानं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु द्वौ पुरुषौ व्याधितरूपौ भवतः, गुरुव्याधितो लघुव्याधितश्च। तत्र गुरुव्याधित एकः सत्वबलशरीरसम्पदुपेतत्वात् लघुव्याधित इव दृश्यते। लघुव्याधितोऽपरः सत्वादीनामल्पत्वाद् गुरुव्याधित इव दृश्यते। तयोरकुशलाः केवलं चक्षुषैव रूपं दृष्ट्वाऽध्यवस्यन्तो व्याधिगुरुलाघवे विप्रतिपद्यन्ते। नहि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये विज्ञानमुत्पद्यते। विप्रतिपन्नास्तु खलु रोगज्ञाने चोपक्रमयुक्तिज्ञाने चापि विप्रतिपद्यन्ते। ते यदा गुरुव्याधितं लघुव्याधितरूपमासादयन्ति तमल्पदोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै मृदुसंशोधनं प्रयच्छन्तो भूय एवास्य दोषानुदीरयन्ति। यदा तु लघुव्याधितं गुरुव्याधितरूपमासादयन्ति तं महादोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै तीक्ष्णं संशोधनं प्रयच्छन्तो दोषानतिनिर्हृत्यैव शरीरमस्य क्षिण्वन्ति। एवमवयवेन ज्ञानस्य कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमभिमन्यमानाः परिस्खलन्ति। विदितवेदितव्यास्तु भिषजः सर्व्वं सर्व्वथा यथासम्भवं परीक्ष्य परीक्ष्याध्यवस्यन्तो न क्वचिदपि विप्रतिपद्यन्ते, यथेष्टमर्थमभिनिर्व्वर्त्तयन्ति च ॥ २ ॥

भवन्ति चात्र ।

सत्वादीनां विकल्पेन व्याधीनां रूपमातुरे ।

दृष्ट्वा विप्रतिपद्यन्ते बाला व्याधिबलाबले ॥
ते भेषजप्रयोगेन कुर्व्वन्त्यज्ञानमोहिताः ।
व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥
प्राज्ञास्तु सर्व्वमाज्ञाय परीक्ष्यमिह सर्व्वथा ।
न स्खलन्ति प्रयोगेषु भेषजानां कदाचन ॥ ३ ॥

इति व्याधितरूपाधिकारे व्याधितरूपसंख्यायसम्भवं व्याधितरूपहेतुविप्रतिपत्तौ कारणं सापवादं सम्प्रतिपत्तिकारणं चानपवादं निशम्य भगवन्तमात्रेयमग्निवेशस्तं सर्व्वक्रिमीणां पुरुषसंश्रयाणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णनामप्रभावचिकित्सित-विशेषान् पप्रच्छ उपसंगृह्य पादौ ॥ ४ ॥

अथास्मै प्रोवाच भगवानात्रेयः । इह खलु अग्निवेश ! विंशतिविधाः क्रिमयः पूर्व्वमुद्दिष्टा नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः । ते पुनः प्रकृतिभिर्विभज्यमानाश्चतुर्विधा भवन्ति । तद्यथा—पुरीषजाः श्लेष्मजाः शोणितजा मलजाश्चेति । तत्र मलो बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्यमलजातान् मलजान् व्याचक्ष्महे । तेषां समुत्थानं मृजावर्ज्जनं । स्थानं केशश्मश्रु-लोमपक्ष्मवासांसि । संस्थानं अणवस्तिलाकृतयो बहुपादाश्च । वर्णास्तु कृष्णाः शुक्लाश्च । नामानि चैषां यूकाः पिपीलिकाश्च । प्रभावः कण्डूजननं कोठपिडकाभिनिर्व्वर्त्तनञ्च । चिकित्सितन्तु खल्वेषामपकर्षणं मलोपघातो मलकराणाञ्च भावानामनुप-सेवनमिति ॥ ५ ॥

शोणितजानान्तु कुष्ठैः समानं समुत्थानं । स्थानं रक्त-वाहिन्यो धमन्यः । संस्थानमणवो वृत्ताश्चापादाश्च । सूक्ष्मत्वाच्च

एके भवन्त्यदृश्याः । वर्णस्तेषां ताम्रः । नामानि केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औडुम्बरा जन्तुमातरश्चेति । प्रभावः केशश्मश्रुलोमपक्ष्मापध्वंसो व्रणगतानाञ्च हर्षकण्डूतोदसंसर्पणानि, अतिप्रवृद्धानाञ्च त्वक्सिरास्नायुमांसतरुणास्थिभक्षणमिति । चिकित्सितमप्येषां कुष्ठैः समानं तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ ६ ॥

श्लेष्मजाः क्षीरगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहाजीर्णपूतिक्लिन्न-संकीर्ण-विरुद्धासात्म्यभोजनसमुत्थानाः । तेषामामाशयः स्थानं । ते प्रवर्द्धमानास्तूर्द्ध्वमधो वा विसर्पन्त्युभयतो वा । संस्थानवर्णविशेषास्तु श्वेताः पृथुब्रध्नसंस्थानाः केचित्, केचिद्वृत्तपरिणाहा गण्डूपदाकृतयः श्वेतास्ताम्रावभासाश्च, केचिदणवो दीर्घास्तन्त्वाकृतयः श्वेताः । तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीणां नामानि, अन्त्रादा उदरादा हृदयादाश्चुरवो दर्भपुष्पाः सौगन्धिका महागुदाश्चेति । प्रभावो हृल्लास आस्यसंस्रवणमरोचकाविपाकौ ज्वरो मूर्च्छा जृम्भा क्षवथुरानाहोऽङ्गमर्दश्छर्दिः कार्श्यं पारुष्यमिति ॥ ७ ॥

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैः । तेषां पक्वाशय एव स्थानम् । प्रवर्द्धमानास्त्वधो ते विसर्पन्ति, यस्य पुनरामाशयोन्मुखाः स्युः, तदनन्तरं तस्योद्गारनिःश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः । संस्थानवर्णविशेषास्तु सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घोर्णांशुसङ्काशाः केचित्, केचित् पुनः स्थूलवृत्तपरीणाहाः श्यावनीलहरितपीताः । तेषां नामानि ककेरुका मकेरुका लेलिहाः सशूलकाः सौसुरादाश्चेति । प्रभावः पुरीषभेदः

कार्श्यं पारुष्यं रोमहर्षाभिनिर्वर्त्तनञ्च । त एवचास्य गुदमुखं परितुदन्तः कण्डूञ्चोपजनयन्तो गुदमुखं पर्य्यासते, ते जातहर्षा गुदनिष्क्रमणमतिवेलं कुर्व्वन्ति । इत्येवमेष श्लेष्मजानां पुरीषजानाञ्च समुत्थानादिविशेषः ॥ ८ ॥

चिकित्सितन्तु खल्वेषां समासेनोपदिश्य पश्चाद्विस्तरेणोपदेक्ष्यामः । तत्र क्रिमीणामपकर्षणमेवादितः कर्त्तव्यं ततः प्रकृतिविघातोऽनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति । तत्रापकर्षणं हस्तेनाभिसंगृह्य विमृश्योपकरणवता वाप्यपनयनमनुपकरणवता वा । स्थानगतानान्तु क्रिमीणां भेषजेनापकर्षणं न्यायतस्तच्चतुर्विधं, यद्यथा—शिरोविरेचनं वमनं विरेचनमास्थापनमित्यपकर्षणविधिः । प्रकृतिविघातस्त्वेषां कटुतिक्तकषायक्षारोष्णानां द्रव्याणामुपयोगः, यच्चान्यदपि किञ्चित् श्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तत् स्यादिति प्रकृतिविघातः । अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनं, यदुक्तं निदानविधौ तस्य वर्ज्जनं तथाप्रायाणाञ्चापरेषां द्रव्याणाम् । इति लक्षणतश्चिकित्सितमनुव्याख्यातमेतदेव पुनर्विस्तरेणोपदेक्ष्यते ॥ ९ ॥

अथैनं क्रिमिकोष्ठमग्रे षड्रात्रं सप्तरात्रं वा स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वोभूते एनं संशोधनं पाययितास्मीति । क्षीरगुडदधितिल-मत्स्यानूपमांस-पिष्टान्नपरमान्न-कुसुम्भस्नेहसंप्रयुक्तैर्भोज्यैः सायं प्रातश्चोपपादयेत्, समुदीरणार्थञ्च क्रिमीणां कोष्ठाभिसरणार्थञ्च भिषक् । अथ व्युष्टायां रात्र्यां सुखोषितं सुप्रजीर्णभुक्तञ्च विज्ञाय, आस्थापनवमनविरेचनैस्तदहरेवोप-

पादयेत्, उपपादनीयश्चेत् स्यात्, सर्व्वान् परीक्ष्य विशेषान् समीक्ष्य सम्यक् ॥ १० ॥

अथाहरेति ब्रूयात् मूलकसर्षपलशुनकरञ्जशिग्रुमधुशिग्रु-खरपुष्पा-भूस्तृणसुमुख-सुरसकुठेरक-गण्डीर-कालमालपर्णास-क्षवकफणिज्झकानि, सर्व्वाण्यथवा यथालाभं। तान्याहृता-न्यभिसमीक्ष्य खण्डशश्छेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन, सुप्रक्षा-लितायां स्थाल्यां समावाप्य गोमूत्रेणार्द्धोदकेनाभिषिच्य साध-येत्, सततमवघट्टयन् दर्व्या। तमुपयुक्तभूयिष्ठेऽम्भसि गतर-सेष्वौषधेषु स्थालीमवतार्य्य सुपरिपूतं कषायं सुखोष्णं मदन-फलपिप्पलीविड़ङ्गकल्कतैलोपहितं स्वर्ज्जिकालवणितमभ्यासिच्य वस्तौ विधिवदास्थापयेदेनम्। तथार्कालर्ककुटजाढ़कीकुष्ठ-कैटर्य्यकषायेण वा, तथा शिग्रुपीलुकुस्तुम्बुरुकटुकासर्षप-कषायेण, तथामलकशृङ्गवेरदारुहरिद्रापिचुमर्द्दकषायेण मदन-फलादिसंयोगयोजितेन त्रिरात्रं सप्तरात्रंवास्थापयेत्। प्रत्या-गतेच पश्चिमे वस्तौ प्रत्याश्वस्तं तदहरेवोभयतोभागहरं संशो-धनं पाययेद् युक्त्या। तस्य विधिरुपदेक्ष्यते, मदनफलपिप्पली-कषायस्यार्द्धाञ्जलिमात्रेण त्रिवृत्कल्काक्षमात्रमालोड्यानुपातुमस्मै प्रयच्छेत् तदस्य दोषमुभयतो निर्हरति साधु। एवमेव कल्पोक्तानि वमनविरेचनानि प्रतिसंसृज्य पाययेदेनं बुद्ध्या सर्व्वविशेषानवेक्षमाणो भिषक् ॥ ११ ॥

अथैनं सम्यग्विरिक्तं विज्ञायापराह्णे शैखरिककषायेण सुखोष्णेन परिषेचयेत्। तेन चैव कषायेण बाह्याभ्यन्तरान् सर्व्वोदकार्थान् कारयेच्छश्वत्। तदभावे कटुतिक्तकषायाणा-

मौषधानां क्वाथैर्मूत्रक्षारैर्वा परिषेचयेत्। परिषिक्तञ्चैनं निर्व्वातमागारमनुप्रवेश्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्ग-वेरैः सह सिद्धेन यवाग्वादिना क्रमेणोपचरेत्। विलेपीक्रम-मागतञ्चैनमनुवासयेद्विड़ङ्गतैलेनैकान्तरं द्विर्व्वा। यदि पुनरस्यातिवृद्धान् शीर्षादान् क्रिमीन् मन्येत शिरस्येवाभिसर्पतः कदाचित्, ततः स्नेहस्वेदाभ्यां शिर उपपाद्य विरेचयेदपामार्ग-तण्डुलादिना शिरोविरेचनेन ॥ १२ ॥

यस्त्वन्यवहार्य्यो विधिः प्रकृतिविघातायोक्तः क्रिमीणामथ तमनुव्याख्यास्यामः। मूषिकपर्णी समूलाग्रप्रतानामाहृत्य खण्डशश्छेदयित्वोदूखले क्षोदयित्वा पाणिभ्यां पीड़यित्वा रसं गृह्णीयात्, तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टमालोड्य पूप-लिकां कृत्वा विधूमेष्वङ्गारेषु विपाच्य विड़ङ्गतैललवणोपहितां क्रिमिकोष्ठाय भक्षितुं प्रयच्छेत्। तदनन्तरञ्चाम्लकाञ्जिकमुद-श्वित् पिप्पल्यादिपञ्चवर्गसंसृष्टं सलवणमनुपाययेत्। तां खल्वेतेन कल्पेन मार्कवार्कसहचरनीपनिर्गुण्डीसुमुखसुरस-कुठेरक-गण्डीरकालमाल-पर्णासक्षवकफणिज्झक-वकुलकुटज-सुवर्णक्षीरीस्वरसानामन्यतमे कारयेत्। तथा किणिहीकिरात-तिक्तसुवहामलकहरीतकीविभीतकस्वरसेषु कारयेत् पूपलिकाः। स्वरसांश्चैषामेकैकशो द्वन्द्वशः सर्व्वशो वा मधुविलुलितान् प्रात-रनन्नाय पातुं प्रयच्छेत्॥ १३ ॥

अथाश्वशकृदाहृत्य महति किलिञ्जके प्रस्तीर्य्यातपे शोष-यित्वोदूखले क्षोदयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्मचूर्णानि कारयित्वा विड़ङ्गकषायेण त्रिफलाकषायेण वा अष्टकृत्वो दशकृत्वोवातपे

भावितानि दृषदि पुनः सूक्ष्मचूर्णानि कारयित्वा नवे कलसे समावाप्यानुगुप्तं निधापयेत्। तेषान्तु खलु चूर्णानां पाणितलं चूर्णं यावद्वा साधु मन्येत तत् क्षौद्रेण संसृज्य क्रिमिकोष्ठिने लेढुं प्रयच्छेत्। तथा भल्लातकास्थीन्याहृत्य कलसप्रमाणेन चापोथ्य स्नेहभाविते दृढ़े कलसे सूक्ष्मानेकच्छिद्रब्रध्ने मृदावलिप्ते समावाप्योडुपेन पिधाय भूमावाकण्ठं निखातस्य स्नेहभावितस्यैवान्यस्य दृढ़स्य कुम्भस्योपरि समारोप्य समन्ताद्गोमयैरुपचित्य दाहयेत्। स यदा जानीयात् साधु दग्धानि गोमयानि, गलितस्नेहानि भल्लातकास्थीनि, ततस्तं कुम्भमुद्धरेत्। अथ तस्माद्द्वितीयादेव कुम्भात्तं स्नेहमादाय विड़ङ्गतण्डुलचूर्णैः स्नेहार्द्धमात्रैः प्रतिसंसृज्यातपे सर्व्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय। तेन साधु विरिच्यते विरिक्तस्य चानुपूर्व्वी यथोक्ता। एवमेव भद्रदारुसरलकाष्ठस्नेहानुपकल्प्य पातुं प्रयच्छेत्॥ १४॥

अनुवासयेच्चैनमनुवासनकाले। अथाहरेति ब्रूयात् शारदान् नवांस्तिलान् सम्पदुपेतान्। आहृत्य सुनिष्पूतान् शोधयित्वा विड़ङ्गकषाये सुखोष्णे प्रक्षिप्य निर्व्वापयेदादोषगमनात्। गतदोषानभिसमीक्ष्य सुप्रलूनान् प्रलूच्य पुनरेव निष्पूतान् शोधयित्वा विड़ङ्गकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः सुभाविताऩातपे शोषयित्वोदूखले संक्षुद्य दृषदि पुनः श्लक्ष्णपिष्टान् कारयित्वा द्रोणयामभ्यवधाय विड़ङ्गकषायेण मुहुर्मुहुरवसिञ्चन् पाणिमर्द्दमेव मर्द्दयेत्। तस्मिंस्तु खलु प्रपीड्यमाने यत्तैलमुदीयात् तत् पाणिभ्यां पर्य्यादाय शुचौ दृढ़े कलसे न्यस्यानुगुप्तं

निधापयेत् । अथाहरेति ब्रूयात् तिल्वकोद्दालकयोर्द्वौ बिल्वमात्रौ पिण्डौ श्लक्ष्णपिष्टौ विड़ङ्गकषायेण, तदर्द्धमात्रौ श्यामात्रिवृतयो-रतोऽर्द्धमात्रौ दन्तीद्रवन्त्योरतोऽर्द्धमात्रौ चव्यचित्रकयोरितिः; एतत् सम्भारं विड़ङ्गकषायस्याढ़कमात्रेण प्रतिसंसृज्य, तत्तैलप्रस्थं समावाप्य सर्व्वमालोड्य महति पर्य्योगे समासिच्याग्रावधि-श्रित्यासने सुखोपविष्टः सर्व्वतः स्नेहमवलोकयन्नजस्रं मृद्वग्निना साधयेद् दर्व्व्या सततमवघट्टयन्। स यदा जानीयाद् विरमति शब्दः प्रशाम्यति च फेनः प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्वञ्च गन्धवर्णरसोत्पत्तिः संवर्त्तते च भैषज्यमङ्गुलीभ्यां मृद्यमान-मनतिमृद्वनतिदारुणमनङ्गुलिग्राहि चेति स कालस्तस्यावतार-णाय । ततस्तमवहृत्य शीतीभूतमहतेन वाससा परिपूय शुचौ दृढ़े कलसे समासिच्य पिधानेन पिधाय शुक्लेन वस्त्र-पट्टेनाच्छाद्य सूत्रेण सुबद्धं सुनिगुप्तं निधापयेत् । ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय, तेन साधु विरिच्यते । सम्यगपहृत-दोषस्य चानुपूर्व्वी यथोक्ता ततश्चैनमनुवासयेत्तु काले । एते-नैव च पाकविधिना सर्षपातसीकरञ्जकोषातकीस्नेहानुप-कल्प्य पाययेत् सर्व्वविशेषानवेक्षमाणस्तेनागदो भवति । इत्येवं हृयानां श्लेष्मपुरीषसम्भवानां क्रिमीणां समुत्थानसंस्थान-स्थानवर्णनामप्रभावचिकित्सितविशेषा व्याख्याताः सामान्यतः । विशेषतस्तु खल्वल्पमात्रमास्थापनानुवासनानुलोमहरणभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु क्रिमीणां पुरीषसम्भवानां चिकित्सितं कार्य्यं । मात्राधिकं पुनः शिरोविरेचनवमनोपशमनभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु क्रिमीणां श्लेष्मजानां चिकित्सितं कार्य्यं । इतीयं क्रिमिघ्नो

भेषजविधिरनुव्याख्यातो भवति, तमनुतिष्ठता यथार्हं हेतु-वर्ज्जने प्रयतितव्यम् । यथोद्देशमेवमिदं क्रिमिकोष्ठचिकित्सितं यथावदनुव्याख्यातं भवति ॥ १५ ॥

भवन्ति चात्र ।

अपकर्षणमेवादौ क्रिमीणां भेषजं भवेत् ।
ततो विघातः प्रकृतेर्निदानस्य च वर्ज्जनम् ॥
एष एव विकाराणां सर्व्वेषामपि निग्रहे ।
विधिर्दृष्टस्त्रिधा योऽयं क्रिमीनुद्दिश्य कीर्त्तितः ॥
संशोधनं संशमनं निदानस्य च वर्ज्जनम् ।
एतावद्भिषजा कार्य्यं रोगे रोगे यथाविधि ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकौ ।

व्याधितौ पुरुषौ ज्ञाज्ञौ भिषजौ सप्रयोजनौ ।
विंशतिः क्रिमयस्तेषां हेत्वादिः सप्तको गणः ॥
उक्तो व्याधितरूपीये विमाने परमर्षिणा ।
शिष्यसम्बोधनार्थाय व्याधिप्रशमनाय च ॥२७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने व्याधित-रूपीयं विमानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

(रोगभिषग्जितीयं विमानम् ।)

अथातो रोगभिषग्जितीयं विमानं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

बुद्धिमानात्मनः कार्य्यगुरुलाघवे कर्म्मफलमनुबन्धं देशकालौ च विदित्वा युक्तिदर्शनाद् भिषग्बुभूषुः शास्त्रमेवादितः परीक्षेत । विविधानि हि शास्त्राणि भिषजां प्रचरन्ति लोकेषु । तत्र यन्मन्येत महद्यशस्विधीरपुरुषासेवितमर्थबहुलमाप्तजनपूजितं विविधशिष्यबुद्धिहितमपगतपुनरुक्तदोषमार्षं सुप्रणीतसूत्रभाष्यसंग्रहक्रमं स्वाधारमनवपतितशब्दमकष्टशब्दं पुष्कलाभिधानं क्रमागतार्थमर्थतत्त्वविनिश्चयप्रधानं सङ्गतार्थमसङ्कुलप्रकरणमाशुप्रबोधकं लक्षणवच्चोदाहरणवच्च तदभिप्रपद्येत शास्त्रम् । शास्त्रं ह्येवंविधममल इवादित्यस्तमो विधूय प्रकाशयति सर्व्वम् ॥ २ ॥

ततोऽनन्तरमाचार्य्यं परीक्षेत । तद्यथा—पर्य्यवदातश्रुतं परिदृष्टकर्म्माणं दक्षं दक्षिणं शुचिं जितहस्तमुपकरणवन्तं सर्व्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिज्ञं प्रतिपत्तिज्ञमनुपस्कृतविद्यमनहङ्कृतमनसूयकमकोपनं क्लेशक्षमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञापनसमर्थञ्च, इत्येवंगुणो ह्याचार्य्यः सुक्षेत्रमार्त्तवो मेघ इव शस्यगुणैः सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः सम्पादयति । तमुपसृत्यारिराधयिषुरुपचरेदग्निवच्च देववच्च राजवच्च पितृवच्च भर्त्तृवच्चाप्रमत्तः । ततस्तत्प्रसादात् कृत्स्नं शास्त्रमवगम्य शास्त्रस्य दृढ-

तायामभिधानस्य सौष्ठवेऽर्थविज्ञाने वचनशक्तौ च भूयोभूयः प्रयतेत सम्यक् ॥ ३ ॥

तत्रोपायाननुव्याख्यास्यामः। अध्ययनमध्यापनं तद्विद्यसम्भाषेत्युपायाः ॥ ४ ॥

तत्रायमध्ययनविधिः। कल्यःकृतक्षणः प्रातरुत्थायोपव्युषं वा कृत्वावश्यकमुपस्पृश्योदकं देवर्षिगोब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धाचार्य्येभ्यो नमस्कृत्य समे शुचौ देशे सुखोपविष्टो मनःपुरःसराभिर्वाग्भिः सूत्रमनुक्रामन् पुनःपुनरावर्त्तयेद् बुद्ध्या सम्यगनुप्रविश्यार्थतत्त्वं स्वदोषपरिहाराय परदोषप्रमाणार्थमेवं मध्यन्दिनेऽपराह्णे रात्रौ च शश्वदपरिहापयन्नध्ययनमभ्यस्येदित्यध्ययनविधिः ॥ ५ ॥

अथाध्यापनविधिः। अध्यापने कृतबुद्धिराचार्य्यः शिष्यमेवादितः परीक्षेत। तद्यथा,—प्रशान्तमार्य्यप्रकृतिकमक्षुद्रकर्म्माणमृजुचक्षुर्मुखनासावंशं तनुरक्तविशदजिह्वमविकृतदन्तौष्ठममिन्मिनं धृतिमन्तमनहङ्कृतं मेधाविनं वितर्कस्मृतिसम्पन्नमुदारसत्त्वं तद्विद्यकुलजमथवा तद्विद्यवृत्तं तत्त्वाभिनिवेशिनमव्यङ्गमव्यापन्नेन्द्रियं निभृतमनुद्धतमर्थतत्त्वभावकमकोपनमव्यसनिनं शील-शौचाचारानुराग-दाक्ष्य-प्रदक्षिण्योपपन्नमध्ययनाभिकाममर्थविज्ञाने कर्म्मदर्शने चानन्यकार्य्यमलुब्धमनलसं सर्व्वभूतहितैषिणमाचार्य्यसर्व्वानुशिष्टिप्रतिपत्तिकरमनुरक्तमेवंगुणसमुदितमध्याप्यमाहुः। एवंगुणसमुदितमध्ययनार्थिनमुपस्थितमारिराधयिषुमाचार्य्यश्चानुभाषेत ॥ ६ ॥

उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्तेऽहनि तिष्यहस्तश्रवणाश्वयुजा-

मन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवति शशिनि कल्याणे कल्याणे च करणे मैत्रे मुहूर्त्ते मुण्डः कृतोपवासः स्नातः कषायवस्त्रसंवीतः समिधोऽग्निमाज्यमुपलेपनमुदकुम्भांश्च सुगन्धि हस्तो माल्यदामदीपहिरण्यरजतमणिमुक्ताविद्रुमक्षौमंपरिधींश्च कुशलाजसर्षपाक्षतांश्चशुक्लाश्च सुमनसो ग्रथिताग्रथिता मेध्यांश्च भक्ष्यान् गन्धांश्च घृष्टानादायोपतिष्ठस्वेति। अथ स तथा कुर्य्यात्॥ ७॥

तमुपस्थितमाज्ञाय समे शुचौ देशे प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे वा चतुष्किष्कुमात्रं चतुरस्रं स्थण्डिलं गोमयोदकेनोपलिप्तं कुशास्तीर्णं सूपविहितं परिधिभिश्चतुर्द्दिशं यथोक्तचन्दनोद-कुम्भक्षौमहेमरजतमणिमुक्ताविद्रुमालङ्कृतं मेध्यभक्ष्यगन्धशुक्ल-पुष्पलाजसर्षपाक्षतोपशोभितं कृत्वा तत्र पालाशीभिरैङ्गुदी-भिरौडुम्बरीभिर्माधूकीभिर्वा समिद्भिरग्निमुपसमाधाय प्राङ्मुखः शुचिरध्ययनविधिमनुविधाय मधुसर्पिर्भ्यां त्रिस्त्रिर्जुहुयादग्निम्, आशीःसंप्रयुक्तैर्मन्त्रैर्ब्रह्माणमग्निं धन्वन्तरिं प्रजापतिमश्विनौ इन्द्रमृषींश्च सूत्रकारानभिमन्त्रायमानः पूर्व्वं स्वाहेति शिष्यश्चै-नमन्वारभेत। हुत्वा च प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रामेत। परि-क्रम्य ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत्। भिषजश्चाभिपूजयेत्॥ ८॥

अथैनमग्निसकाशे ब्राह्मणसकाशे भिषक्सकाशे चानु-शिष्यात्। ब्रह्मचारिणा श्मश्रुधारिणा सत्यवादिना अमांसादेन मेध्यसेविना निर्म्मत्सरेणाशस्त्रधारिणा भवितव्यम्। न च ते मद्वचनात् किञ्चिदकार्यं स्यादन्यत्र राजद्विष्टात् प्राणहराद्वि-पुलादधर्म्मादनर्थसंप्रयुक्ताद्वाप्यर्थात्। मदर्पणेन मत्प्रधानेन

मदधीनेन मत्प्रियहितानुवर्त्तिना च त्वया भवितव्यम्। पुत्रवद्दासवदर्थिवच्चोपचरतानुसर्त्तव्योऽहम्। अनुत्सुकेनावहितेनानन्यमनसा विनीतेनावेक्ष्यावेक्ष्यकारिणानसूयकेन चाभ्यनुज्ञातेन प्रविचरितव्यम्। अनुज्ञातेन चाननुज्ञातेन च प्रविचरता पूर्व्वं गुर्व्वर्थोपाहरणे यथाशक्ति प्रयतितव्यं। कर्म्मसिद्धिमर्थसिद्धिं यशोलाभञ्च प्रेत्य च स्वर्गमिच्छता भिषजा त्वया गोब्राह्मणमादौ कृत्वा सर्व्वप्राणभृतां शर्म्माशासितव्यम्, अहरहरुत्तिष्ठता चोपविशता च सर्व्वात्मना चातुराणामारोग्याय प्रयतितव्यम्। जीवितहेतोरपि चातुरेभ्यो नाभिद्रोग्धव्यम्। मनसापि च परस्त्रियो नाभिगमनीयाः, तथा सर्व्वमेव परस्वम्। निभृतवेशपरिच्छदेन भवितव्यम्, अशौण्डेनापापेनापापसहायेन च, श्लक्ष्णशुक्लधर्म्म्यशर्म्म्यधन्यसत्यहितमितवचसा देशकालविचारिणा स्मृतिमता ज्ञानोत्थानोपकरणसम्पत्सु नित्यं यत्नवता। न च कदाचिद्राजद्विष्टानां राजद्वेषिणां वा महाजनद्विष्टानां महाजनद्वेषिणां वा औषधमनुविधातव्यम्। एवं सर्व्वेषामत्यर्थविकृतदुष्टदुःखशीलाचारोपचाराणामल्पवादप्रतिकाराणां मुमूर्षताञ्च तथैवासन्निहितेश्वराणां स्त्रीणामनध्यक्षाणां वा। न च कदाचित् स्त्रीदत्तमामिषमादातव्यमननुज्ञातं भर्त्राथवाध्यक्षेण। आतुरकुलञ्चानुप्रविशता विदितेनानुमतप्रवेशिना सार्द्धं पुरुषेण सुसंवीतेनावाक्शिरसा स्मृतिमता स्तिमितेनावेक्ष्यावेक्ष्य मनसा सर्व्वमाचरता सम्यगनुप्रवेष्टव्यम्। अनुप्रविश्य च वाङ्मनोबुद्धीन्द्रियाणि न क्वचित् प्रणिधातव्यानि, अन्यत्रातुरादातु-

रोपकारार्थाद् वातुरगतेष्वन्येषु वा भावेषु । न चातुरकुल-प्रवृत्तयो बहिर्निश्चारयितव्याः । ह्रसितञ्चायुषः प्रमाणमातुरस्य जानतापि न त्वया खलु वर्णयितव्यं यत्रोच्यमानमातुरस्यान्यस्य वाप्युपघाताय सम्पद्यते । ज्ञानवतापि च नात्यर्थमात्मनो ज्ञानेन विकत्थितव्यम् । आप्तादपि हि विकत्थमानादत्यर्थ-मुद्विजन्त्यनेके ॥ ९ ॥

न चैव हि अस्त्यायुर्व्वेदस्य पारं, तस्मादप्रमत्तः शश्वद-भियोगमस्मिन् गच्छेत् । एतच्चैवं कार्य्यमेवं भूयः प्रवृत्तस्य सौष्ठवमनसूयतापरेभ्यो वाप्यागमयितव्यम् । कृत्स्नो हि लोको बुद्धिमतामाचार्य्यः शत्रुश्चाबुद्धिमतामतश्चाभिसमीक्ष्य बुद्धिमता अमित्रस्यापि धन्यं यशस्यमायुष्यं पौष्टिकं लौकिकमभ्युपदिशतो वचः श्रोतव्यमनुविधातव्यञ्चेति ॥ १० ॥

अतःपरमिदं ब्रूयात् । देवताग्निद्विजगुरुवृद्धसिद्धाचार्य्येषु ते नित्यं सम्यग्वर्त्तितव्यम् । तेषु ते सम्यग्वर्त्तमानस्यायमग्निः सर्व्वगन्धरसरत्नवीजानि यथेरिताश्च देवताः शिवाय स्युरतो-ऽन्यथा वर्त्तमानस्याशिवायेति । इत्येवं ब्रुवति चाचार्य्ये शिष्यस्तथेति ब्रूयात् । यथोपदेशञ्च कुर्व्वन्नध्याप्योऽतोऽन्यथा त्वनध्याप्यः । अध्याप्यमध्यापयन् ह्याचार्य्यो यथोक्तैश्चाध्यापन-फलैर्योगमवाप्नोत्यन्यैश्चानुक्तैः श्रेयस्करैर्गुणैः शिष्यमात्मानञ्च युनक्ति । इत्यध्यापनविधिरुक्तः ॥ ११ ॥

सम्भाषाविधिमत ऊर्द्ध्वं व्याख्यास्यामः । भिषग् भिषजा सह संभाषेत । तद्विद्यसम्भाषा हि ज्ञानाभियोगसंहर्षकरी भवति, वैशारद्यमपि चाभिनिवर्त्तयति, वचनशक्तिमपि

जायते, यशश्चाभिदीपयति, पूर्व्वश्रुते च सन्देहवतः पुनः श्रवणात् श्रुतसंशयमपकर्षति, श्रुते चासन्देहवतो भूयोऽध्यवसायमभिनिर्व्वर्त्तयति, अश्रुतमपि च कञ्चिदर्थं श्रोत्रविषयमापादयति, यच्चाचार्य्यः शिष्याय शुश्रूषवे प्रसन्नः क्रमेणोपदिशति गुह्याभिमतमर्थजातम्, तत् परस्परेण सह जल्पन् पर्य्यायेण विजिगीषुराह संहर्षात्। तस्मात् तद्विद्यसम्भाषामभिप्रशंसन्ति कुशलाः॥ १२॥

द्विविधा तु खलु तद्विद्यसम्भाषा भवति। सन्धाय सम्भाषा विगृह्य सम्भाषा च। तत्र ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसम्पन्नेनाकोपनेनानुपस्कृत-विद्येनानसूयकेनानुनेयेनानुनय-कोविदेन क्लेशक्षमेण प्रियसम्भाषणेन च सह सन्धाय सम्भाषा विधीयते। तथाविधेन सह संकथयन् विश्रब्धः कथयेत् पृच्छेदपि च विश्रब्धः पृच्छते चास्मै विश्रब्धाय विशदमर्थजातं ब्रूयात्। न च निग्रहभयादुद्विजेत्। निगृह्य चैनं न हृष्येत्, न च परेषु विकत्थेत। न च मोहादेकान्तग्राही स्यात्, न चाविदितमर्थमनुवर्णयेत्। सम्यक् चानुनयेनानुनीयेत, अनुनयेत् परं तत्र चावहितः स्यादित्यनुलोमसम्भाषाविधिः॥ १३॥

अत ऊर्द्ध्वमितरेण सह विगृह्य सम्भाषेत श्रेयसा योगमात्मनः पश्यन्। प्रागेव च जल्पाज्जल्पान्तरं परावरान्तरं परिषद्विशेषांश्च परीक्षेत सम्यक्। सम्यक् परीक्षा हि बुद्धिमतां कार्य्यप्रवृत्तिनिवृत्तिकालौ शंसति। तस्मात् परीक्षामभिप्रशंसन्ति कुशलाः। परीक्ष्यमाणस्तु खलु परावरान्तरमिमान् जल्पकगुणान् श्रेयस्करान् दोषवतश्च परीक्षेत सम्यक्।

तद्यथा,—श्रुतं विज्ञानं धारणं प्रतिभानं वचनशक्तिरित्येतान् गुणान् श्रेयस्करानाहुः। इमान् पुनर्दोषवतः, तद्यथा—कोपनत्वमवैशारद्यं भीरुत्वमधारणत्वमनवहितत्वमिति। एतान् द्वयानपि गुणान् गुरुलाघवतः परस्य [illegible] तुलयेत् ॥ १४ ॥

तत्र त्रिविधः परः सम्पद्यते, प्रवरः प्रत्यवरः समो वा गुणविनिक्षेपतो नत्वेवं कार्त्स्न्येन ॥ १५ ॥

परिषत्तु खलु द्विविधा, ज्ञानवती मूढा परिषच्च सैव द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारणविभागेन सुहृत्परिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रतिनिविष्टपरिषच्चेति ॥ १६ ॥

तत्र प्रतिनिविष्टायां परिषदि ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसम्पन्नायां मूढायां वा न कथञ्चित् केनचित् सह जल्पो विधीयते। मूढायान्तु सुहृत्परिषदि उदासीनायां वा ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तीरन्तरेणापि दीप्तयशोमहाजनविद्विष्टेनापि सह जल्पो विधीयते। तद्विधेन च सह कथयता त्वाविद्धदीर्घसूत्रसङ्कुलैर्वाक्यदण्डकैः कथयितव्यम्। अतिहृष्टं मुहुर्मुहुरुपहसता परं निरूपयता च परिषदमाकारैर्ब्रुवतश्चास्य वाक्यावकाशो न देयः। कष्टं शब्दञ्च ब्रुवता वक्तव्यो नोच्यते। अथवा पुनर्हीना ते प्रतिज्ञेति पुनश्चाहूयमानः प्रतिवक्तव्यः। परिसंवत्सरो भवान् शिक्षतां तावद् गुरुमुपासितो नूनं। अथवा पर्याप्तमेतावत् ते। सकृदेव हि परिक्षेपिकं निहतं निहतमाहुरिति नास्य योगः कर्त्तव्यः कथञ्चित्। अप्येवं श्रेयसा

सह विगृह्य वक्तव्यमित्याहुरेके । न त्वेवं ज्यायसा सह विग्रहं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥ १७ ॥

प्रत्यवरेण तु सह समानाभिमतेन वा विगृह्य जल्पता सुहृत्परिषदि कथयितव्यम् । अथवाप्युदासीनपरिषदि अव-धानश्रवणज्ञानविज्ञानोपधारणा-वचनप्रतिवचन-शक्तिसम्पन्नायां कथयता चावहितेन परस्परसादृगुणदोषबलमवेक्षितव्यम् । समवेक्ष्य च यत्रैनं श्रेष्ठं मन्येत नास्य तत्र जल्पं योजयेद-नाविष्कृतमयोगं कुर्व्वन् । यत्र त्वेनमवरं मन्येत तत्रैवैनमाशु निगृह्णीयात् ॥ १८ ॥

तत्र खल्विमे प्रत्यवराणामाशुनिग्रहे भवन्त्युपायाः । तद्यथा—श्रुतहीनं महता सूत्रपाठेनाभिभवेत्, विज्ञानहीनं पुनः कष्टशब्देन वाक्येन, वाक्यधारणाहीनमाविद्धदीर्घसूत्र-सङ्कुलैर्वाक्यदण्डकैः, प्रतिभाहीनं पुनर्वचनेनानेकविधेनानेकार्थ-वाचिना, वचनशक्तिहीनमर्द्धोक्तस्य वाक्यस्य क्षेपणेन, अविशा-रदमपत्रपणेन, कोपनमायासेन, भीरुं वित्रासनेन, अनवहितं नियमनेनेति । एवमेतैरुपायैरवरमभिभवेत् ॥ १९ ॥

तत्र श्लोकौ ।

विगृह्य कथयेद् युक्त्या युक्तञ्च न निवारयेत् ।
विगृह्य भाषा तीव्रं हि केषाञ्चिद्द्रोहमावहेत् ॥
नाकार्य्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यमपि विद्यते ।
कुशला नाभिनन्दन्ति कलहं समितौ सताम् ॥ २० ॥

एवं प्रवृत्ते तु वादे प्रागेव कार्य्याद् वादात् तावदिदं कर्त्तुं यतेत । सन्धाय परिषदाऽयनभूतमात्मनः प्रकरणमादेश-

विगत्तम् । यदा परस्य भृशदुर्गं स्यात् पक्षम् परस्य वा भृशं विमुखमानयेत् । परिषदि चोपसंहितायामशक्यमस्माभिर्वक्तुं, एषैव ते परिषद् यथेष्टं यथायोगं यथाभिप्रायं वादं वादमर्य्यादाञ्च स्थापयिष्यतीत्युक्त्वा तूष्णीमासीत ॥ २१ ॥

तत्रेदं वादमर्य्यादालक्षणं भवति। इदं वाच्यमिदमवाच्यमेवं सति पराजितो भवतीति इमानि खलु पदानि भिषग्भिर्वादमार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि भवन्ति । तद्यथा—वादो, द्रव्यं, गुणाः, कर्म्म, सामान्य, विशेषः, समवायः, प्रतिज्ञा, स्थापना, प्रतिष्ठापना, हेतुः, दृष्टान्तः, उपनयः, निगमनम्, उत्तरम्, सिद्धान्तः, शब्दः, प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, ऐतिह्यम्, औपम्यम्, संशयः, प्रयोजनं, सव्यभिचारम्, जिज्ञासा, व्यवसायः, अर्थप्राप्तिः, सम्भवः, अनुयोज्यम् अननुयोज्यम्, अनुयोगः, प्रत्यनुयोगः, वाक्यदोषः, वाक्यप्रशंसा, छलम्, हेतुः, अतीतकालम्, उपालम्भः, परिहारः, प्रतिज्ञाहानिः, अभ्यनुज्ञा, हेत्वन्तरम्, अर्थान्तरं, निग्रहस्थानमिति ॥ २२ ॥

तत्र तु वादो नाम स यत् परः परेण सह शास्त्रपूर्व्वकम् विगृह्य कथयति। स च द्विविधः संग्रहेण जल्पो वितण्डा च । तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः । जल्पविपर्य्ययो वितण्डा । यथैकस्य पक्षः पुनर्भवोऽस्तीति नास्तीत्यपरस्य । तौ च स्वस्वपक्षहेतुभिः स्वस्वपक्षं स्थापयतः परपक्षमुद्भावयतः, एष जल्पो, जल्पविपर्य्ययो वितण्डा । वितण्डा नाम परपक्षदोषवचनमात्रमेव ॥ २३ ॥

द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायाः स्वलक्षणैः श्लोकस्थाने पूर्व्वमुक्ताः ॥ २४ ॥

अथ प्रतिज्ञा। प्रतिज्ञा नाम साध्यवचनं, यथा नित्यः पुरुष इति ॥ २५ ॥

अथ स्थापना। स्थापना नाम तस्या एव प्रतिज्ञाया हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनैः स्थापना, पूर्व्वं हि प्रतिज्ञा, पश्चात् स्थापना, किं ह्यप्रतिज्ञातं स्थापयिष्यति? यथानित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञा, हेतुरकृतकत्वादिति, दृष्टान्तो यथाकाशमिति, उपनयो यथा चाकृतकमाकाशं तथा पुरुष इति, निगमनं तस्मान्नित्य इति॥ २६ ॥

अथ प्रतिष्ठापना। प्रतिष्ठापना नाम या तस्या एव प्रतिज्ञायाः प्रति विपरीतार्थस्थापना। यथा अनित्यः पुरुष इति विपरीतार्थप्रतिज्ञा, हेतुरैन्द्रियकत्वादिति, दृष्टान्तो यथा घट इति, उपनयो यथा घट ऐन्द्रियकः स चानित्यस्तथा चायमिति, निगमनं तस्मादनित्य इति॥ २७ ॥

अथ हेतुः। हेतुर्नामोपलब्धिकारणं तत् प्रत्यक्षमनुमानमैतिह्यमुपमानमित्येभिर्हेतुभिर्यदुपलभ्यते तत् तत्त्वम् ॥ २८॥

अथ दृष्टान्तः। दृष्टान्तो नाम स यत्र मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यं, तेनैव यद् वर्ण्यं वर्णयतीति, यथाग्निरुष्णो द्रवमुदकं स्थिरा पृथिवी आदित्यः प्रकाशक इति यथा आदित्यः प्रकाशकस्तथा साङ्ख्यज्ञानं प्रकाशकमिति ॥ २९ ॥

उपनयो निगमनञ्चोक्तं स्थापनाप्रतिष्ठापनाव्याख्यायाम् ॥३०॥

अथ उत्तरं। उत्तरं नाम साधर्म्म्योपदिष्टे हेतौ वैधर्म्म्य-

वचनं वैधर्म्म्योपदिष्टे वा हेतौ साधर्म्म्यवचनं। यथा हेतुसधर्म्माणो विकाराः, शीतकस्य हि व्याधेर्हेतुभिः साधर्म्म्यं हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति ब्रुवतः परो ब्रूयाद् हेतुविधर्म्माणो विकाराः, यथा शरीरावयवानां दाहौष्ण्यकोथप्रपचने हेतुभिर्वैधर्म्म्यं हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति। एतत् सविपर्य्ययमुत्तरम् ॥ ३१ ॥

अथ सिद्धान्तः। सिद्धान्तो नाम स यः परीक्षकैर्बहुविधं परीक्ष्य हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यते निर्णयः। स चतुर्विधः सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तः प्रतितन्त्रसिद्धान्तोऽधिकरणसिद्धान्तोऽभ्युपगमसिद्धान्त इति ॥ ३२ ॥

तत्र सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिन् सर्व्वस्मिंस्तन्त्रे तत्प्रसिद्धं, सन्ति निदानानि, सन्ति व्याधयः, सन्ति सिद्ध्युपायाः साध्यानां व्याधीनामिति। प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिन्नेकैकस्मिंस्तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्धं, यथान्यत्राष्टौ रसाः षड़त्र रसाः, पञ्चेन्द्रियाण्यत्र षड़िन्द्रियाण्यन्यत्र तन्त्रे, वातादिकृताः सर्व्वे विकारा यथान्यत्र, अत्र वातादिकृता भूतकृताश्च प्रसिद्धाः। अधिकरणसिद्धान्तो नाम स यस्मिन्नधिकरणे प्रस्तूयमाने सिद्धान्यन्यान्यपि अधिकरणानि भवन्ति, यथा न मुक्तः कर्म्मानुबन्धिकं कुरुते निस्पृहत्वादिति प्रस्तुते सिद्धाः कर्म्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभावाः स्युः। अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम स यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टमहेतुकं वा वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिषजः। तद्यथा द्रव्यं प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, गुणाः प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, कर्म्म प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्याम इत्येवमादिश्चतुर्व्विधः सिद्धान्तः ॥ ३३ ॥

अथ शब्दः। शब्दो नाम वर्णसमाम्नायः। स चतुर्व्विधो दृष्टार्थश्चादृष्टार्थश्च सत्यश्चानृतश्चेति। तत्र दृष्टार्थो नाम त्रिभि-र्हेतुभिर्दोषाः प्रकुप्यन्ति षड्भिरुपक्रमैश्च प्रशाम्यन्ति, सति श्रोत्रादिसद्भावे शब्दादिग्रहणमिति। अदृष्टार्थः पुनरस्ति प्रेत्य-भावोऽस्ति मोक्ष इति। सत्यो नाम यथार्थभूतः, सन्त्यायु-र्व्वेदोपदेशाः, सन्ति सिद्ध्युपायाः साध्यानाम् व्याधीनाम् सन्त्यारम्भफलानीति। सत्यविपर्य्ययाच्चानृतः॥ ३४॥

अथ प्रत्यक्षम्। प्रत्यक्षं नाम तद्यदात्मना चेन्द्रियैश्च स्वयमुपलभ्यते। तत्रात्मप्रत्यक्षाः सुखदुःखेच्छाद्वेषादयः, शब्दा-दयस्त्विन्द्रियप्रत्यक्षाः॥ ३४॥

अथानुमानं। अनुमानं नाम तर्को युक्त्यपेक्षः, यथा—अग्निं जरणशक्त्या बलं व्यायामशक्त्या श्रोत्रादीनि शब्दादिग्रहणे-नेत्येवमादिः॥ ३५॥

ऐतिह्यम्। ऐतिह्यं नाम आप्तोपदेशो वेदादिः॥ ३६॥

अथ औपम्यम्। औपम्यं नाम तद्यदन्येनान्यस्य सादृश्यमधिकृत्य प्रकाशनं, यथा दण्डेन दण्डकस्य धनुषा धनुस्तम्भस्य इष्वासिनारोगदस्येति॥ ३७॥

अथ संशयः। संशयो नाम सन्दिग्धेष्वर्थेष्वनिश्चयः। यथा किमकालमृत्युरस्ति नास्तीति। दृष्टाश्चायुष्मल्लक्षणैरुपे-ताश्चानुपेताश्च तथाऽक्रियाः सक्रियाश्च पुरुषाः शीघ्रभङ्गाश्चिर-जीविनश्च, तदुभयदृष्टत्वात् संशयः किमस्ति खल्वकालमृत्युरुत नास्तीति॥ ३८॥

अथ प्रयोजनम्। प्रयोजनं नाम यदर्थमारभ्यन्त आरम्भाः,

[illegible] यद्यकालमृत्युरस्ति ततोऽहमात्मानमायुष्यैरुपचरिष्याम्यनायुष्याणि च परिहरिष्यामि कथं मामकालमृत्युः प्रसहेतेति प्रयोजनम् ॥ ३९ ॥

अथ सव्यभिचारम् । सव्यभिचारं नाम यद्व्यभिचरणं, यथा भवेदिदमौषधं तस्मिन् व्याधौ यौगिकमथवा नेति ॥४०॥

अथ जिज्ञासा । जिज्ञासा नाम परीक्षा, यथा भेषजपरीक्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ ४१ ॥

अथ व्यवसायः । व्यवसायो नाम निश्चयः, यथा वातिक एवायं व्याधिरिदमेवात्र भेषजञ्च ॥ ४२ ॥

अथार्थप्राप्तिः । अर्थप्राप्तिर्नाम यत्रैकेनार्थेनोक्तेनापरस्यार्थस्यानुक्तस्य च सिद्धिः । यथा नायं सन्तर्पणसाध्यो व्याधिरित्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिरपतर्पणसाध्योऽयमिति । नानेन दिवाभोक्तव्यमित्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिर्निशि भोक्तव्यमिति ॥ ४३ ॥

अथ सम्भवः । सम्भवो नाम यो यतः सम्भवति स तस्य सम्भवः । यथा षड् धातवो गर्भस्य, व्याधेरहितं, हितमारोग्यस्येति ॥ ४४ ॥

अथानुयोज्यम् । अनुयोज्यं नाम यद्वाक्यं वाक्यदोषयुक्तं तदनुयोज्यमुच्यते । सामान्यव्याहृतेष्वर्थेषु वा विशेषग्रहणार्थं तद्वाक्यमनुयोज्यम् । यथा संशोधनसाध्योऽयं व्याधिरित्युक्ते किं वमनसाध्योऽयं किं विरेचनसाध्य इत्यनुयुज्यते ॥ ४५ ॥

अथाननुयोज्यम् । अननुयोज्यं नामातो विपर्ययेण यथायमसाध्यः ॥ ४६ ॥

अथानुयोगः । अनुयोगो नाम स यत् तद्विद्यानां तद्विद्यै-

देव साद्र तन्त्रे तन्त्रैकदेशे वा प्रश्नः प्रश्नैकदेशो वा ज्ञान-विज्ञानवचनप्रतिवचनपरीक्षार्थमादिश्यते। अथवा नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञाते यत् परः को हेतुरित्याह सोऽनुयोगः ॥४७॥

अथ प्रत्यनुयोगः। प्रत्यनुयोगो नाम अनुयोगस्यानुयोगः। यथा अस्यानुयोगस्य पुनः को हेतुरिति ॥ ४८ ॥

अथ वाक्यदोषः। वाक्यदोषो नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे न्यूनमधिकमनर्थकमपार्थकं विरुद्धञ्चेति। नैतानि विना प्रकृतोऽर्थः प्रणश्येत् ॥ ४९ ॥

तत्र न्यूनम्। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानामन्यतमेनापि न्यूनं न्यूनं भवति, यद्वा बहूपदिष्टहेतुकमेकेन हेतुना साध्यते तच्च न्यूनम् ॥ ५० ॥

अथाधिकम्। अधिकं नाम न्यूनविपरीतं यद्वायुर्व्वेदे भाष्यमाणे वार्हस्पत्यमौशनसमन्यद्वा यत् किञ्चिदप्रतिसम्बद्धार्थमुच्यते यद्वा सम्बद्धार्थमपि द्विरभिधीयते, तत् पुनरुक्तत्वादधिकं। तच्च पुनरुक्तं द्विविधम्, अर्थपुनरुक्तं शब्दपुनरुक्तञ्च। तत्रार्थपुनरुक्तं यथा भेषजमौषधं साधनमिति, शब्दपुनरुक्तञ्च भेषजं भेषजमिति ॥ ५१ ॥

अथानर्थकं। अनर्थकं नाम यद्वचनमक्षरग्राममात्रमेव स्यात् पञ्चवर्गवन्नचार्थतो गृह्यते ॥ ५२ ॥

अथापार्थकं। अपार्थकं नाम यदर्थवच्च परस्परेणासंयुज्यमानार्थकं, यथा तक्रचक्रवंशवज्रनिशाकरा इति ॥ ५३ ॥

अथ विरुद्धं। विरुद्धं नाम यद्दृष्टान्तसिद्धान्तसमयैर्विरुद्धं। तत्र पूर्व्वं दृष्टान्तसिद्धान्तावुक्तौ। समयः पुनस्त्रिधा भवति

यथायुर्व्वैदिकसमयो याज्ञिकसमयो मोक्षशास्त्रिकसमय इति। तत्रायुर्व्वैदिकसमयश्चतुष्पादं भेषजमिति। याज्ञिकसमयः आलभ्या यजमानैः पशव इति। मोक्षशास्त्रिकसमयः सर्व्वभूतेष्वहिंसेति। तत्र स्वसमयविपरीतमुच्यमानं विरुद्धमिति वाक्यदोषाः॥ ५४॥

अथ वाक्यप्रशंसा। वाक्यप्रशंसा नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे त्वनूनमनधिकमर्थवदनपार्थकमविरुद्धमधिगतपदार्थञ्च, इति यत् तद्वाक्यमननुयोज्यमिति प्रशस्यते॥ ५५॥

अथ छलं। छलं नाम परिशठमर्थाभासमनर्थकं वाग्वस्तुमात्रमेव। तद्द्विविधं वाक्छलं सामान्यच्छलञ्च। तत्र वाक्छलं नाम यथा कश्चिद् ब्रूयात् नवतन्त्रोऽयं भिषगिति, अथ भिषग् ब्रूयात् नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रोऽहमिति। परो ब्रूयात् नाहं ब्रवीमि नवतन्त्राणि तवेति, अपितु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति, भिषग् ब्रूयात् न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रम्, अनेकधाभ्यस्तं मया तन्त्रमिति वाक्छलम्। सामान्यच्छलं नाम यथा व्याधिप्रशमनायौषधमित्युक्ते परो ब्रूयात् सत् सत्प्रशमनायेति किन्नु भवानाह? सद्रोगः सदौषधं यदि च सत् सत्प्रशमनाय भवति तत्र सत्कासः सत्क्षयः सत्सामान्यात् कासः क्षयप्रशमनाय भविष्यतीति, एतत् सामान्यच्छलम्॥ ५६॥

अथाहेतुः। अहेतुर्नाम प्रकरणसमः संशयसमो वर्ण्यसम इति। तत्र प्रकरणसमो नामाहेतुर्यथान्यः शरीरादात्मा नित्य इति, परो ब्रूयाद् यस्मादन्यः शरीरादात्मा तस्मान्नित्यः, शरीरं

न्यूनिताधिकमतो विशेषमेयानेन च भवितव्यमित्येव चाहेतुर्न हि य एव पक्षः स एव हेतुरिति। संशयसमो नामाहेतुर्य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छेदहेतुर्यथा अयमायुर्व्वेदैकदेशमाह किन्त्वयं चिकित्सकः स्यान्नवेति संशये परो ब्रूयादयस्मादय-मायुर्व्वेदैकदेशमाह तस्माच्चिकित्सकोऽयमिति। न च संशय-च्छेदहेतुं विशेषयतीष चाहेतुः। न हि य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छेदहेतुर्भवति। वर्ण्यसमो नामाहेतुर्यो हेतु-र्वर्ण्याविशिष्टः, यथा कश्चिद् ब्रूयादस्पर्शत्वाद् बुद्धिरनित्या शब्दवदिति, तत्र वर्ण्यः शब्दो बुद्धिरपि वर्ण्या, तदुभयवर्ण्या-विशिष्टत्वाद्वर्ण्यसमोऽप्यहेतुः ॥ ५७ ॥

अथातीतकालम्। अतीतकालं नाम यत् पूर्व्वं वाच्यं तत् पश्चादुच्यते तत् कालातीतत्वादग्राह्यं भवतीति, परं वा नियहप्राप्तमनिगृह्य परिगृह्य पक्षान्तरितं पश्चान्निगृह्णीते तत् तस्यातीतकालत्वान्निग्रहवचनमसमर्थं भवतीति ॥ ५८ ॥

अथोपालम्भः। उपालम्भो नाम हेतोर्दोषवचनं यथा पूर्व्व-महेतवो हेत्वाभासा व्याख्याताः ॥ ५९ ॥

अथ परिहारः। परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणं, यथा नित्यमात्मनि शरीरस्थे जीवलिङ्गान्युपलभ्यन्ते तस्य चापगमान्नोपलभ्यन्ते तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्य-श्चेति ॥ ६० ॥

अथ प्रतिज्ञाहानिः। प्रतिज्ञाहानिर्नाम सा पूर्व्वपरिगृहीतां प्रतिज्ञां पर्य्यनुयुक्तो यत् परित्यजति, यथा प्राक् प्रतिज्ञां कृत्वा नित्यः पुरुष इति पर्य्यनुयुक्तस्त्वाहानित्य इति ॥ ६१ ॥

अथाभ्यनुज्ञा । अभ्यनुज्ञा नाम सा य इष्टानिष्टाभ्युपगमः ॥ ६२ ॥

अथ हेत्वन्तरं । हेत्वन्तरं नाम प्रकृतहेतौ वाच्ये यद्विकृतहेतुमाह ॥ ६३ ॥

अथार्थान्तरं । अर्थान्तरं नाम एकस्मिन् वक्तव्येऽपरं यदाह । यथा ज्वरलक्षणे वाच्ये प्रमेहलक्षणमाह ॥ ६४ ॥

अथ निग्रहस्थानं । निग्रहस्थानं नाम पराजयप्राप्तिस्तच्च त्रिरभिहितस्य वाक्यस्याविज्ञानं परिषदि विज्ञानवत्याम् । यद्वा अननुयोज्यस्यानुयोगोऽनुयोज्यस्य चाननुयोगः। प्रतिज्ञाहानिरभ्यनुज्ञा कालातीतवचनमहेतुर्न्यूनमधिकं व्यर्थमनर्थकं पुनरुक्तं विरुद्धं हेत्वन्तरमर्थान्तरं निग्रहस्थानमिति वादमर्य्यादापदानि यथोद्देशमभिनिर्द्दिष्टानि भवन्ति ॥ ६५ ॥

वादस्तु खलु भिषजां वर्त्तमानो वर्त्तेतायुर्व्वेद एव नत्वन्यत्र ॥ ६६ ॥

तत्र हि वाक्यप्रतिवाक्यविस्ताराः केवलाश्चोपपत्तयश्च सर्व्वाधिकरणेषु ताः सर्व्वाः सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य सर्व्वं वाक्यं ब्रूयात्, नाप्रकृतिकमशास्त्रमपरीक्षितमसाधकमाकुलमव्यापकं वा । सर्व्वञ्च हेतुमद्ब्रूयाद् हेतुमन्तो ह्यकलुषाः सर्व्व एव वादविग्रहाश्चिकित्सिते कारणभूताः । प्रशस्तबुद्धिवर्द्धकत्वात् सर्व्वारम्भसिद्धिं ह्यावहत्यनुपहता बुद्धिः ॥ ६७ ॥

इमानि खलु तावदिह कानिचित् प्रकरणानि भिषजां ज्ञानार्थमुपदेक्ष्यामः । ज्ञानपूर्व्वकं कर्म्मणां समारम्भं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥ ६८ ॥

ज्ञात्वा हि कारणकरणकार्य्ययोनिकार्य्यकार्य्यफलानुबन्धदेशकालप्रवृत्त्युपायान् सम्यगभिनिर्व्वर्त्तयमानः कार्य्याभिनिर्वृत्ताविष्टफलानुबन्धं कार्य्यमभिनिर्व्वर्त्तयत्यनतिमहता प्रयत्नेन कर्त्ता ॥ ६९ ॥

तत्र कारणं नाम तद् यः करोति स एव हेतुः स कर्त्ता। करणं पुनस्तद् यदुपकरणायोपकल्पते कर्त्तुः कार्य्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य। कार्य्ययोनिस्तु सा या विक्रियमाणा कार्य्यत्वमापद्यते। कार्य्यन्तु तद् यस्याभिनिर्वृत्तिमभिसन्धाय कर्त्ता प्रवर्त्तते। कार्य्यफलं पुनस्तद् यत् प्रयोजना कार्य्याभिनिर्वृत्तिरिष्यते। अनुबन्धः खलु स यः कर्त्तारमवश्यमनुबध्नाति कार्य्यादुत्तरकालं कार्य्यनिमित्तः शुभो वाप्यशुभो वा भावः। देशस्त्वधिष्ठानम्। कालः पुनः परिणामः। प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा कार्य्यार्था सैव क्रिया कर्म्म यत्नः कार्य्यसमारम्भश्च। उपायः पुनस्त्रयाणां कारणादीनां सौष्ठवमभिसन्धानञ्च सम्यक्। कार्य्यकार्य्यफलानुबन्धवर्ज्ज्यानां तेषां तदि कार्य्याणामभिनिर्व्वर्त्तकमित्यतस्तूपायः। कृते नोपायार्थोऽस्ति न च विद्यते तदात्वे कृताच्चोत्तरकालं फलं फलाच्चानुबन्ध इति। एतद् दशविधमग्रे परीक्ष्यं, ततोऽनन्तरं कार्य्यार्था प्रवृत्तिरिष्टा, तस्माद्भिषक् कार्य्यं चिकीर्षुः प्राक् कार्य्यसमारम्भात् परीक्षया केवलं परीक्ष्यं परीक्ष्य कर्म्म समारभेत कर्त्तुम् ॥ ७० ॥

तत्र चेद्भिषगभिषग्वा भिषजं कश्चिदेवं पृच्छेद् वमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानि प्रयोक्तुकामेन भिषजा कतिविधया परीक्षया कतिविधमेव परीक्ष्यं, कश्चात्र परीक्ष्य-

विशेषः, कथञ्च परीक्षितव्यं, किं प्रयोजना च परीक्षा, क्व च वमनादीनां प्रवृत्तिः, क्व च निवृत्तिः, प्रवृत्तिनिवृत्तिसंयोगे च किं नैष्ठिकं, कानि च वमनादीनां भेषजद्रव्याणि उपयोगं गच्छन्तीति। स एवं पृष्टो यदि मोहयितुमिच्छेद् ब्रूयादेनं बहुविधा हि परीक्षा तथा परीक्ष्यविधिभेदः। कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्ष्य केन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्य भेदाग्रं वा पृच्छति भवान्? आख्यायमानं वेदानीं भवतोऽनेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्षया अनेन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रोतुमहमनेन परीक्षाविधिभेदेनानेन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं भित्त्वार्थमाचक्षाण इच्छां पूरयेयमिति। स यदुत्तरं ब्रूयात् तत् परीक्ष्योत्तरं वाच्यं स्याद् यथोक्तञ्च प्रतिवचनविधिमवेक्ष्य सम्यक्। यदि तु न चैनं मोहयितुमिच्छेत् प्राप्तन्तु वचनकालं मन्येत काममस्मै ब्रूयादाप्तमेव निखिलेन॥ ७१॥

द्विविधा खलु परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानञ्च। एतत्तु द्वयमुपदेशश्च परीक्षा स्यात्। एवमेषा द्विविधा परीक्षा त्रिविधा वा सहोपदेशेन। दशविधन्तु परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमग्रे, तदिह भिषगादिषु संसार्य्य सन्दर्शयिष्यामः। इह कार्य्यप्राप्तौ कारणं भिषक्, करणं पुनर्भेषजं, कार्य्ययोनिर्धातुवैषम्यं, कार्य्यं धातुसाम्यं, कार्य्यफलं सुखावाप्तिः, अनुबन्धस्त्वायुः, देशो भूमिरातुरश्च, कालः संवत्सरश्चातुरावस्था च। प्रवृत्तिः प्रतिकर्म्मसमारम्भः, उपायो भिषगादीनां सौष्ठवम्

अभिसन्धानञ्च सम्यक् । इहाप्यस्योपायस्य विषयः पूर्व्वो-क्तोपायविशेषेण व्याख्यात इति कारणादीनि दश भिषगादिषु संसार्य्य सन्दर्शितानि, तथैवानुपूर्व्व्या एतद्दशविधं परीक्ष्य-मुक्तञ्च ॥ ७२ ॥

तस्य यो यः परीक्षाविशेषो यथा यथा च परीक्षितव्यः स स तथा तथा च व्याख्यास्यते। कारणं भिषगित्युक्तमग्रे तस्य परीक्षा भिषग् नाम स यो भिषक्ति यः सूत्रार्थप्रयोगकुशलो यस्य चायुः सर्व्वथा विदितम् । यथावत् स च सर्व्वधातुसाम्यं चिकीर्षन्नात्मानमेवादितः परीक्षेत, तद्यथा —गुणिषु गुणतः कार्य्याभिनिर्व्वृत्तिं पश्यन् कच्चिदहमस्य कार्य्यस्याभिनिर्व्वर्त्तने समर्थोऽस्मि न वेति । तत्रेमे भिषग्गुणा यैरुपपन्नो भिषग् धातुसाम्याभिनिर्व्वर्त्तने समर्थो भवति तद्यथा पर्य्यवदात-श्रुतता परिदृष्टकर्म्मता दाक्ष्यं शौचं जितहस्तता उपकरण-वत्ता सर्व्वेन्द्रियोपपन्नता प्रकृतिज्ञता प्रतिपत्तिज्ञता चेति॥ ७३

करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तद्यदुपकरणायोप-कल्पते भिषजो धातुसाम्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य विशे-षतश्चोपायान्तेभ्यः । तद्द्विविधं व्यपाश्रयभेदात् । दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयञ्चेति। तत्र दैवव्यपाश्रयं मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्यु-पहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवास-दानस्वस्त्ययन-प्रणिपातगम-नादि । युक्तिव्यपाश्रयं संशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्टफलाः, एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधं, अद्रव्यभूतं द्रव्यभूतञ्चेति, तत्र यदद्रव्यभूतं तदुपायाभिप्लुतम् । उपायो नाम भयदर्शन-विस्मापनविस्मारणक्षोभणहर्षणभर्त्सनवधबन्धनस्वप्नसंवाहनादिरमूर्त्तो भाव-

विशेषो यथोक्ताः सिद्ध्युपायाश्च । यत्तु द्रव्यभूतं तद्वमनादिषु योगमुपैति, तस्यापीयं परीक्षा । इदमेवं प्रकृत्यैवं गुणमेवं प्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन्नृतावेवं गृहीतमेवं निहितमेव-मुपस्कृतमनया च मात्रया युक्तमस्मिन् व्याधावेवंविधस्य पुरुषस्यैतावन्तं दोषमपकर्षत्युपशमयति वा। यदन्यदपि चैवं-विधं भेषजं भवेत् तच्चानेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति ॥७४॥

कार्य्ययोनिर्धातुवैषम्यं, तस्य लक्षणं विकारागमः। परीक्षा त्वस्य विकारप्रकृतेश्चैवोनातिरिक्तलिङ्गविशेषावेक्षणं विकारस्य च साध्यासाध्यमृदुदारुणलिङ्गविशेषावेक्षणमिति ॥ ७५ ॥

कार्य्यं धातुसाम्यं, तस्य लक्षणं विकारोपशमः। परीक्षा त्वस्य रुगुपशमनं स्वरवर्णयोगः शरीरोपचयो बलवृद्धिरभ्यव-हार्य्याभिलाषो रुचिराहारकाले। अभ्यवहृतस्य चाहारस्य काले सम्यग्जरणं निद्रालाभो यथाकालं, वैकारिकाणां स्वप्नानाम-दर्शनं सुखेन च प्रतिबोधनं, वातमूत्रपुरीषरेतसां मुक्तिः, सर्व्वाकारैर्मनोबुद्धीन्द्रियाणाञ्चाव्यापत्तिरिति ॥ ७६ ॥

कार्य्यफलं सुखावाप्तिस्तस्य लक्षणं मनोबुद्धीन्द्रियशरीर-तुष्टिः ॥ ७७ ॥

अनुबन्धस्तु खल्वायुस्तस्य लक्षणं प्राणैः सह संयोगः ॥७८॥

देशो भूमिरातुरश्च, तत्र भूमिपरीक्षा आतुरस्य परिज्ञान-हेतोर्वा स्यादौषधपरिज्ञानहेतोर्वा। तत्र तावदियमातुरपरि-ज्ञानहेतोः। तद्यथा—अयं कस्मिन् भूमिदेशे जातः संवृद्धो व्याधितो वा तस्मिंश्च भूमिदेशे मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं विहारजातमिदमाचारजातमेतावच्च बलमेवंविधं सत्त्वमेवं-

विधं सात्म्यमेवंविधो दोषो भक्तिरियमिमे व्याधयो हितमिदमहितमिदमिति। औषधपरिज्ञानहेतोस्तु कल्पेषु भूमिपरीक्षा वक्ष्यते ॥ ७९ ॥

आतुरस्तु खलु कार्य्यदेशस्तस्य परीक्षा आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोर्वा भवति बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोर्वा। तत्र तावदियं बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोः, दोषप्रमाणानुरूपो हि भेषज्यप्रमाणविशेषो बलप्रमाणविशेषापेक्षो भवति। सहसा ह्यतिबलमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमल्पबलमातुरमतिपातयेत्, न ह्यतिबलान्याग्नेयवायव्यसौम्याग्नेयवायवीयान्यौषधान्यग्निक्षारशस्त्रकर्म्माणि वा शक्यन्तेऽल्पबलैः सोढुमसह्यातितीक्ष्णवेगित्वाद्धि सद्यःप्राणहराणि स्युः। एतच्चैव कारणमवेक्ष्यमाणा हीनबलमातुरमविषादकरैर्मृदुसुकुमारप्रायैरुत्तरोत्तरगुरुभिरविभ्रमैरनात्ययिकैश्चोपचरन्त्यौषधैर्विशेषतश्च नारीः। ता ह्यनवस्थितमृदुविवृतविक्लवहृदयाः प्रायः सुकुमारा अबलाः परसंस्तभ्याश्च। तथा बलवति बलवद्व्याधिपरिगते स्वल्पबलमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमसाधकमेव भवति, तस्मादातुरं परीक्षेत प्रकृतितश्च विकृतितश्च सारतश्च संहननतश्च प्रमाणतश्च सात्म्यतश्च सत्त्वतश्चाहारशक्तितश्च व्यायामशक्तितश्च वयस्तश्चेति ॥ ८० ॥

बलप्रमाणविशेषग्रहणहेतोः तत्रेमे प्रकृत्यादयो भावाः। तद्यथा—शुक्रशोणितप्रकृतिं कालगर्भाशयप्रकृतिमातुराहारविहारप्रकृतिं महाभूतविकारप्रकृतिञ्च गर्भशरीरमपेक्षते। एता हि येन येन दोषेणाधिकेन समेन वा समनुबध्यन्ते तेन तेन दोषेण गर्भोऽनुबध्यते। ततः सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते

मनुष्याणां गर्भादिप्रवृत्ता। तस्मात् श्लेष्मलाः प्रकृत्या केचित् पित्तलाः केचिद् वातलाः केचित् संसृष्टाः केचित् समधातवः केचिद् भवन्ति। तेषां लक्षणानि व्याख्यास्यामः ॥ ८१ ॥

श्लेष्मा हि स्निग्धश्लक्ष्णमृदुमधुरसारसान्द्रमन्दस्तिमित-गुरुशीतविज्जुलाच्छः। तस्य स्नेहात् श्लेष्मलाः स्निग्धाङ्गाः, श्लक्ष्णत्वात् श्लक्ष्णाङ्गाः, मृदुत्वाद्दृष्टिसुखसुकुमारावदात-शरीराः, माधुर्य्यात् प्रभूतशुक्रव्यवायापत्याः, सारत्वात् सारसंहत-स्थिरशरीराः, सान्द्रत्वादुपचितपरिपूर्णसर्व्वाङ्गाः, मन्दत्वान्मन्द-चेष्टाहारविहाराः, स्तैमित्यादशीघ्रारम्भक्षोभविकाराः, गुरु-त्वात् साराधिष्ठितगतयः, शैत्यादल्पक्षुत्तृष्णासन्तापस्वेददोषाः, विज्जलत्वात् सुश्लिष्टसारसन्धिबन्धनाः, तथाच्छत्वात् प्रसन्न-दर्शनाननाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वराश्च भवन्ति। त एवंगुणयोगात् श्लेष्मला बलवन्तो वसुमन्तो विद्यावन्त ओजस्विनः शान्ता आयुष्मन्तश्च भवन्ति ॥ ८२ ॥

पित्तमुष्णं तीक्ष्णं द्रवं विस्रमम्लं कटुकञ्च। तस्यौष्ण्यात् पित्तला भवन्त्युष्णासहाः शुष्कसुकुमारावदातगात्राः प्रभूत-पिप्लुव्यङ्गतिलपिड़काः क्षुत्पिपासावन्तः क्षिप्रवलिपलित-खालित्यदोषाः प्रायो मृद्वल्पकपिलश्मश्रुलोमकेशाः, तैक्ष्ण्यात् तीक्ष्णपराक्रमास्तीक्ष्णाग्नयः प्रभूताशनपानाः क्लेशासहि-ष्णवो दन्दशूकाः, द्रवत्वाच्छिथिलमृदुसन्धिबन्धमांसाः प्रभूत-सृष्टस्वेदमूत्रपुरीषाः, विस्रत्वात् प्रभूतपूतिकक्षास्यशिरःशरीर-गन्धाः, कट्वम्लत्वादल्पशुक्रव्यवायापत्याः। त एवंगुणयोगात्

पित्तला मध्यबला मध्यायुषो मध्यज्ञानविज्ञानवित्तोपकरण-वन्तश्च भवन्ति ॥ ८३ ॥

वातस्तु रूक्षलघुचलबहुशीघ्रशीतपरुषविशदः। तस्य रौक्ष्या-द्वातला रूक्षापचिताल्पशरीराः प्रततरूक्षक्षामभिन्नसक्तजर्ज्जर-स्वरा जागरूकाश्च, लघुत्वाल्लघुचपलगतिचेष्टाहारविहाराः, चलत्वादनवस्थित-सन्ध्यक्षिभ्रूहन्वोष्ठ-जिह्वाशिरःस्कन्ध-पाणि-पादाः, बहुत्वाद्बहुप्रलापकण्डराशिराप्रतानाः, शीघ्रत्वात् शीघ्र-समारम्भक्षोभविकाराः शीघ्रत्रासरागविरागाः श्रुतग्राहिणोऽल्प-स्मृतयश्च, शीतत्वात् शीतासहिष्णवः प्रततशीतकोद्वेपकस्तम्भाः, पारुष्यात् परुषकेशश्मश्रुरोमनखदशनवदनपाणिपादाः, वैश-द्यात् स्फुटिताङ्गावयवाः सततसन्धिशब्दगामिनश्च। त एवं गुणयोगाद् वातलाः प्रायेणाल्पबलाश्चाल्पायुषश्चाल्पापत्याश्चा-ल्पसाधनाश्चाल्पधनाश्च भवन्ति ॥ ८४ ॥

संसर्गात् संसृष्टलक्षणाः। सर्व्वगुणसमुदितास्तु सम-धातवः। इत्येवं प्रकृतितः परीक्षेत ॥ ८५ ॥

विकृतितश्चेति। विकृतिरुच्यते विकारः। तत्र विकारं हेतुदूष्यदोषप्रकृतिदेशकालबलविशेषैर्लिङ्गतश्च परीक्षेत। न ह्यन्तरेण हेत्वादीनां बलविशेषं व्याधिबलविशेषोपलब्धिः। यस्य हि व्याधेर्दोषदूष्यप्रकृतिदेशकालसाम्यं भवति महच्च हेतुबल-लिङ्गं स व्याधिर्बलवांस्तद्विपर्य्ययाच्चाल्पबलो मध्यबलस्तु दूष्या-दीनामन्यतमसामान्याद्धेतुलिङ्गमध्यबलत्वाच्चोपलभ्यते ॥ ८६ ॥

सारतश्चेति। साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलमानविशेषज्ञाना-र्थमुपदिश्यन्ते त्वग्रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रसत्त्वानीति। तत्र

स्निग्धश्लक्ष्णमृदुप्रसन्नसूक्ष्माल्पगम्भीरसुकुमारलोमा सप्रभेव च त्वक् त्वक्साराणाम्। सा सारता सुखसौभाग्यैश्वर्य्योपभोगबुद्धिविद्यारोग्यप्रहर्षणान्यायुष्यत्वञ्चाचष्टे ॥ ८७ ॥

कर्णाक्षिमुखजिह्वानासौष्ठपाणिपादतलनखललाटमेहनं स्निग्धरक्तवर्णं श्रीमद् भ्राजिष्णु रक्तसाराणाम्। सा सारता सुखमुद्धतां मेधां मनस्वित्वं सौकुमार्य्यमनतिबलमुष्णासहिष्णुत्वञ्चाचष्टे ॥ ८८ ॥

शङ्खललाटकृकाटिकाक्षिगण्डहनुग्रीवास्कन्धोदरकक्षवक्षःपाणिपादसन्धयस्तु स्थिरगुरुशुभमांसोपचिता मांससाराणाम्। सा सारता क्षमां धृतिमलौल्यं वित्तं विद्यां सुखमार्ज्जवमारोग्यं बलमायुश्च दीर्घमाचष्टे ॥ ८९ ॥

वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषतः स्नेहो मेदःसाराणाम्। सा सारता वित्तैश्वर्य्यसुखोपभोगदैन्यार्ज्जवं सुकुमारोपचारताञ्चाचष्टे ॥ ९० ॥

पार्ष्णिगुल्फजान्वरत्निजत्रुचिबुकशिरःपर्व्वस्थूलाः स्थूलास्थिनखदन्ताश्चास्थिसाराः। ते महोत्साहाः क्रियावन्तः क्लेशसहाः सारस्थिरशरीरा भवन्त्यायुष्मन्तश्च ॥ ९१ ॥

मृद्वङ्गा बलवन्तः स्निग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घवृत्तसन्धयश्च मज्जसारास्ते दीर्घायुषो बलवन्तः श्रुतविज्ञानवित्तापत्यसम्मानभाजश्च भवन्ति ॥ ९२ ॥

सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणः क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षबहुलाः स्निग्धवृत्तसारसमसंहतशिखरिदशनाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरा भ्राजिष्णवो महास्फिचश्च शुक्रसाराः, ते स्त्रीप्रियाः प्रियोपभोगा-

बलवन्तः सुखैश्वर्य्यारोग्यवित्तसम्मानापत्यभाजश्च भवन्ति ॥९३॥

स्मृतिमन्तो भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयो महोत्साहा-दक्षा धीराः समरविक्रान्तयोधिनस्त्यक्तविषादाः सुव्यवस्थित-गतिगम्भीरबुद्धिचेष्टाः कल्याणाभिनिवेशिनश्च सत्त्वसाराः. तेषां स्वलक्षणैरेव गुणा व्याख्याताः ॥ ९४ ॥

तत्र सर्व्वैः सारैरुपेताः पुरुषा भवन्त्यतिबलाः परमसुख-युक्ताः क्लेशसहाः सर्व्वारम्भेष्वात्मनि जातप्रत्ययाः कल्याणाभि-निवेशिनः स्थिरसमाहितशरीराः सुसमाहितगतयः सानुनाद-स्निग्धगम्भीरमहानिस्वनाः सुखैश्वर्य्य वित्तोपभोगसम्मानभाजो मन्दजरसो मन्दविकाराः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्याश्चिर-जीविनश्च ॥ ९५ ॥

अतो विपरीतास्त्वसाराः । मध्यानां मध्यैः सारविशेषै-र्गुणविशेषा व्याख्याताः । इति साराण्यष्टौ पुरुषाणां बल-प्रमाणविशेषज्ञानार्थमुपदिष्टानि भवन्ति ॥ ९६ ॥

कथं नु शरीरमात्रदर्शनादेव भिषग् मुह्येदयमुपचित-त्वाद्बलवानयमल्पबलः कृशत्वात् महाबलवानयं महाशरीर-त्वादयमल्पशरीरत्वादल्पबल इति । दृश्यन्ते ह्यल्पशरीराः कृशाश्चैके बलवन्तस्तत्र पिपीलिकाभारवहनवत् सिद्धिः । अतश्च सारतः परीक्षा इत्युक्तम् ॥ ९७ ॥

संहननतश्चेति । संहननं संहतिः संयोजनमित्येकोऽर्थः । तत्र समसुविभक्तास्थिसुबद्धसन्धिसुनिविष्टमांसशोणितं सुसंहतं शरीरमित्युच्यते । तत्र सुसंहतशरीराः पुरुषा बलवन्तो विपर्य्ययेणाल्पबलाः प्रवरावरमध्यत्वात् संहननस्य मध्यबला-भवन्ति ॥ ९८ ॥

प्रमाणतश्चेति। शरीरप्रमाणं पुनर्यथास्वेनाङ्गुलिप्रमाणेनोपदिश्यते, उत्सेधविस्तारायामैर्यथाक्रमम्। तत्र पादौ चतुर्द्दशाङ्गुलौ, जङ्घे त्वष्टादशाङ्गुले षोड़शाङ्गुलिपरिक्षेपे च, जानुनी चतुरङ्गुले षोड़शाङ्गुलिपरिक्षेपे, त्रिंशदङ्गुलिपरिक्षेपावष्टादशाङ्गुलावूरू, षड़ङ्गुलिदीर्घौ वृषणावष्टाङ्गुलिपरिणाहौ, शेफः षड़ङ्गुलिदीर्घं पञ्चाङ्गुलिपरिणाहं, द्वादशाङ्गुलिपरिणाहो भगः, षोड़शाङ्गुलिविस्तारा कटी, दशाङ्गुलं वस्तिशिरः, द्वादशाङ्गुलमुदरं दशाङ्गुलिविस्तीर्णञ्च दशाङ्गुलिविस्तीर्णे द्वादशाङ्गुलायामे पार्श्वे, द्वादशाङ्गुलं स्तनान्तरं, द्व्यङ्गुलं स्तनपर्य्यन्तं, चतुर्व्विंशत्यङ्गुलविशालं द्वादशाङ्गुलोत्सेधमुरः, त्र्यङ्गुलं * हृदयम्, अष्टाङ्गुलौ स्कन्धौ, षड़ङ्गुलावंसौ, षोड़शाङ्गुलौ बाहू, पञ्चदशाङ्गुलौ पाणी, हस्तौ द्वादशाङ्गुलौ, कक्षावष्टाङ्गुलौ, त्रिकं द्वादशाङ्गुलोत्सेधम्, अष्टादशाङ्गुलोत्सेधं पृष्ठं, चतुरङ्गुलोत्सेधा द्वाविंशत्यङ्गुलपरिणाहा शिरोधरा, द्वादशाङ्गुलोत्सेधं चतुर्व्विंशत्यङ्गुलिपरिणाहमाननं, पञ्चाङ्गुलमास्यं, चिवुकौष्ठकर्णाक्षिमध्यनासिकाललाटं चतुरङ्गुलं, षड़ङ्गुलोत्सेधं द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहं शिरः। इति पृथक्त्वेनाङ्गावयवानां मानमुक्तं। केवलं पुनः शरीरमङ्गुलिपर्व्वाणि चतुरशीतिस्तदायामविस्तारसममुच्यते। तत्रायुर्बलमोजःसुखमैश्वर्य्यं वित्तमिष्टाश्चापरे भावा भवन्त्यायत्ताः प्रमाणवति शरीरे विपर्य्ययस्त्वतो हीनेऽधिके वा॥ ८८॥

सात्म्यतश्चेति। सात्म्यं नाम तद् यत् सातत्येनोप-

---

* द्व्यङ्गुलमिति पाठान्तरम्।

युज्यमानमुपशेते। तत्र ये घृतक्षीरतैलमांसरससात्म्याः सर्व्व-रससात्म्याश्च ते बलवन्तः क्लेशसहाश्चिरजीविनश्च भवन्ति। रूक्षसात्म्याः पुनरेकरससात्म्याश्च ये ते प्रायेणाल्पबलाश्चाल्प-क्लेशसहाश्चाल्पायुषश्चाल्पसाधनाश्च भवन्ति। व्यामिश्रसात्म्यास्तु ये ते मध्यबलाः सात्म्यनिमित्ततो भवन्ति ॥ १०० ॥

सत्त्वतश्चेति। सत्त्वमुच्यते मनस्तच्छरीरस्य तन्त्रक-मात्मसंयोगात्, तत् त्रिविधं बलभेदेन प्रवरं मध्यमवरमिति। अतश्च प्रवरमध्यावरसत्त्वाः पुरुषा भवन्ति। तत्र प्रवरसत्त्वाः सत्त्वसाराः सारेषूपदिष्टाः, स्वल्पशरीरा ह्यपि ते निजागन्तु-निमित्तासु महतीष्वपि पीड़ास्वव्यथा दृश्यन्ते सत्त्वगुणवैशे-ष्यात्। मध्यसत्त्वास्त्वपरानात्मन्युपनिधाय संस्तम्भयन्त्यात्म-नात्मानं परैर्व्वापि संस्तभ्यन्ते। हीनसत्त्वास्तु नात्मना न च परैः सत्त्वबलं शक्यन्ते उपष्टम्भयितुं, महाशरीरा ह्यपि ते स्वल्पानामपि वेदनानामसहा दृश्यन्ते सन्निहितभयशोकलोभ-मोहमाना रौद्रभैरवद्विष्टबीभत्समविकृतसङ्कथास्वपि च पशु-पुरुषमांसशोणितानि चावेक्ष्य विषादवैवर्ण्यमूर्च्छोन्मादभ्रम-प्रपतनानामन्यतममाप्नुवन्त्यथवा मरणमिति ॥ १०१ ॥

आहारशक्तितश्चेति। आहारशक्तिरभ्यवहरणशक्त्या जरणशक्त्या च परीक्ष्या, बलायुषी ह्याहारायत्ते ॥ १०२ ॥

व्यायामशक्तितश्चेति। व्यायामशक्तिरपि कर्म्मशक्त्या परीक्ष्या, कर्म्मशक्त्या ह्यनुमीयते बलं त्रिविधम् ॥ १०३ ॥

वयस्तश्चेति। कालप्रमाणापेक्षिणी हि शरीरावस्था वयोऽ-भिधीयते। तद्वयो यथावस्थानभेदेन त्रिविधं बालं मध्यं जीर्ण-

मिति। तत्र बालमपरिपक्वधातुमजातव्यञ्जनं सुकुमारमक्लेश-सहमसम्पूर्णबलं श्लेष्मधातुप्रायमाषोड़शवर्षम् विवर्द्धमान-धातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थितसत्त्वमात्रिंशद्वर्षमुपदिष्टम्। मध्यं पुनः समत्वागतबलवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारण-स्मरणवचनविज्ञानसर्व्वधातुगुणं बलस्थितमवस्थितसत्त्वमवि-शीर्य्यमाणधातुगुणं पित्तधातुप्रायमाषष्टिवर्षमुद्दिष्टम्। अतःपरं परिहीयमानधात्विन्द्रिय-बलवीर्य्यपौरुषपराक्रम-ग्रहण-धारण-स्मरणवचनविज्ञानं भ्रश्यमानधातुगुणं वातधातुप्रायं क्रमेण जीर्णमुच्यते आवर्षशतम्। वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले। सन्ति चाधिकोनवर्षशतजीविनो मनुष्याः। तेषां विकृतिवर्ज्जैः प्रकृत्यादिबलविशेषैरायुषो लक्षणतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयसस्त्रित्वं विभजेत्। एवं प्रकृत्यादीनां विकृतिवर्ज्जानां भावानां प्रवरमध्यावरविभागेन बलविशेषं विभजेत्। विकृतिबलत्रैवि-ध्येन तु दोषबलं त्रिविधमनुमीयते। ततो भेषज्यस्य तीक्ष्ण-मृदुमध्यविभागेन त्रैविध्यमेव विभज्य यथादोषं भेषज्यमव-चारयेत्। आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः पुनरिन्द्रियस्थाने जाति-सूत्रीये च लक्षणान्युपदेक्ष्यन्ते॥ १०४॥

कालः पुनः संवत्सरश्चातुरावस्था च। तत्र संवत्सरो द्विधा त्रिधा षोढ़ा द्वादशधा। भूयश्चातः प्रविभज्यते तत्तत् कार्य्य-मभिसमीक्ष्य। तत्र खलु तावत् षोढ़ा प्रविभज्य कार्य्य-मुपदेक्ष्यते। हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रय-ऋतवो भवन्ति। तेषामन्तरेष्वितरे साधारणलक्षणास्त्रय ऋतवः प्रावृट्शरद्वसन्ता इति। प्रावृड़िति प्रथमः प्रवृष्टः कालस्तस्या-

नुबन्धो वर्षा । एवमेते संशोधनमभिकृत्य षड् विभज्यन्ते ऋतवः। तत्र साधारणलक्षणेष्वृतुषु वमनादीनां प्रवृत्तिर्विधीयते निवृत्तिरितरेषु । साधारणलक्षणा हि मन्दशीतोष्णवर्षत्वात् सुखतमाश्च भवन्त्यविकल्पकाश्च शरीरौषधानाम्, इतरे पुनरत्यर्थशीतोष्णवर्षत्वाद् दुःखतमाश्च भवन्ति विकल्पकाश्च शरीरौषधानाम् ॥ १०५ ॥

तत्र हेमन्ते ह्यतिमात्रशीतोपहतत्वात् शरीरमसुखोपपन्नं भवत्यतिशीतवाताध्मातमतिदारुणीभूतमवबद्धदोषञ्च । भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावमतिशीतोपहतत्वान्मन्दवीर्य्यत्व-मापद्यते । तस्मात् तयोः संयोगे संशोधनमयोगायोप-पद्यते शरीरमपिच वातोपद्रवाय ॥ १०६ ॥

ग्रीष्मे पुनर्भृशोष्णोपहतत्वात् शरीरमसुखोपपन्नं भवत्यु-ष्णवातातपाध्मातमतिशिथिलमत्यर्थप्रविलीनदोषं । भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावमेवात्युष्णानुगमनात् तीक्ष्णतर-त्वमापद्यते । तस्मात् तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोप-पद्यते, शरीरमपि पिपासोपद्रवाय ॥ १०७ ॥

वर्षासु तु मेघजालावतते गूढ़ार्कचन्द्रतारे धाराकुले वियति भूमौ पङ्कजलपटलसंवृतायामत्यर्थोपक्लिन्नशरीरेषु भूतेषु विहतस्वभावेषु च केवलेष्वौषधग्रामेषु तोयतोयदानुगत-मारुतसंसर्गोपहतेषु संसर्गाद् गुरुप्रवृत्तानि वमनादीनि भवन्ति गुरुसमुत्थानतमानि च शरीराणि । तस्माद्वमनादीनां निवृत्ति-र्विधीयते वर्षान्तेष्वृतुषु न चेदात्ययिके कर्म्म ॥ १०८ ॥

आत्ययिके पुनः कर्म्मणि काममृतुं विकल्प्य कृत्रिमगुणोप-

धानेन यथर्त्तुगुणविपरीतेन भेषजं संयोगसंस्कारप्रमाण-विकल्पेनोपपाद्य प्रमाणवीर्य्यसमं कृत्वा ततः प्रयोजयेदुत्तमेन यत्नेनावहितः ॥ १०९ ॥

आतुरावस्थास्वपि तु कार्य्याकार्य्यं प्रति कालाकालसंज्ञा, अस्यामवस्थायामस्य भेषजस्य कालोऽकालः पुनरस्येति । एतदपि भवत्यवस्थाविशेषेण, तस्मादातुरावस्थास्वपि हि कालाकालसंज्ञा । तस्य परीक्षा मुहुर्म्मुहुरातुरस्य सर्व्वावस्थाविशेषावेक्षणं यथावद्भेषजप्रयोगार्थम् । न ह्यतिपतितकालमप्राप्तकालं वा भेषजमुपयुज्यमानं यौगिकं भवति । कालो हि भैषज्यप्रयोगपर्य्याप्तिमभिनिर्व्वर्त्तयति । प्रवृत्तिस्तु प्रतिकर्म्मसमारम्भः । तस्य लक्षणं भिषगौषधातुरपरिचारकाणां क्रियासमायोगः ॥ ११० ॥

उपायः पुनर्भिषगादीनां सौष्ठवमभिसम्पानञ्च सम्यक् । तस्य लक्षणं भिषगादीनां यथोक्तगुणसम्पद्भिर्देशकालप्रमाणसात्म्यक्रियादिभिश्च सिद्धिकारणैः सम्यगुपपादितस्यौषधस्यावचारणमिति ॥ १११ ॥

एवमेते दश परीक्ष्यविशेषाः पृथक् पृथक् परीक्षितव्या भवन्ति । परीक्षायास्तु खलु प्रयोजनं प्रतिपत्तिज्ञानम् । प्रतिपत्तिर्नाम स यस्तु विकारो यथा प्रतिपत्तव्यस्तस्य तथानुष्ठानज्ञानम् । यत्र तु खलु वमनादीनां प्रवृत्तियैत्र च निवृत्तिस्तद्व्यासतः सिद्धिषूत्तरकालमुपदेक्ष्यते सर्व्वम् । प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे तु खलु गुरुलाघवं संप्रधार्य्य सम्यगध्यवस्येदन्यतरनिष्ठायाम् । सन्ति हि व्याधयः शास्त्रेषूत्सर्गापवादैरुपक्रमं

प्रति निर्द्दिष्टाः। तस्माद् गुरुलाघवं सम्प्रधार्य्य सम्यगध्यवस्येदित्यात्मम् ॥ ११२ ॥

यानि तु खलु वमनादिषु भेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः। तद्यथा —फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकुटज कृतवेधन-फलानि, फल-जीमूतकेक्ष्वाकु-धामार्गव-पत्रपुष्पाणि, आरग्वधवृक्षकमदनस्वादुकण्टकपाठापाटलाशार्ङ्गेष्टामूर्व्वासप्तपर्णनक्तमालपिचुमर्द्दपटोलसुषवीगुडूची-चित्रकसोमवल्कशतावरीद्वीपिशिग्रुमूलकषायैश्च, मधूकमधुककोविदारकर्व्वुदारनीपनिचुलविम्बीशणपुष्पीसदापुष्पीप्रत्यक्पुष्पीकषायैश्च एलाहरेणुप्रियङ्गुपृथ्वीकाकुस्तुम्बुरुतगरनलदह्रीवेरतालीशोशीरकषायैश्च, इक्षुकाण्डेक्ष्विक्षुवालिकादर्भपोटगलतगरकालङ्कृतकषायैश्च, सुमनाःसौमनस्यायनी-हरिद्रादारुहरिद्रावृश्चीरपुनर्नवामहासहाक्षुद्रसहाकषायैश्च, शाल्मलीशाल्मलकभद्रपर्णीलापर्ण्युपोदिकोद्दालकधन्वनराजादनोपचित्रागोपीशृङ्गाटिकाकषायैश्च, पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसर्षपफाणितक्षीरक्षारलवणोदकैश्च यथालाभं यथेष्टं वाप्युपसंस्कृत्य वर्त्तिक्रियाचूर्णावलेहस्नेह-कषायमांसरसयवागूयूषकाम्बलिकक्षीरोपधेयामोदकानन्यांश्च भक्ष्यप्रकारान् विविधाननुविधाय यथार्हं वमनार्हाय दद्याद् विधिवद्वमनमिति कल्पसंग्रहो वमनद्रव्याणां। कल्पस्त्वेषां विस्तरेणोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ ११३ ॥

विरेचनद्रव्याणि तु श्यामात्रिवृच्चतुरङ्गुलतिल्वकमहावृक्षसप्तलाशङ्खिनीदन्तीद्रवन्तीनां क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि यथायोगं तैस्तैः क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलैर्विक्लिप्ताविक्लिप्तैः, अज-

गन्धाश्वगन्धाजशृङ्गीक्षीरिणीनीलिनीक्लीतककषायैश्च, प्रकीर्य्योदकीर्य्यामसूर-विदलाकम्पिल्लकविडङ्गगवाक्षीकषायैश्च, पीलु-पियाल-मृद्वीकाकाश्मर्य्य परूषक-बदरदाड़िमामलक-हरीतकी-विभीतकवृश्चीर-पुनर्नवाविदारिगन्धादिकषायैश्च, सीधुसुरा-सौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकमदिरामधुमधूलकधान्याम्लकुवल-बदरखर्ज्जूरकर्कन्धुभिश्च, दधिदधिमण्डोदश्विद्भिश्च, गोमहिष्य-जावीनाञ्च क्षीरमूत्रैर्यथालाभं यथेष्टं वाप्युपसंस्कृत्य वर्त्तिक्रिया-चूर्णावलेहस्नेहकषायमांसरसयूषकाम्बलिकयवागूक्षीरोपधेयान् मोदकानन्यांश्च भक्ष्यविकारान् विविधांश्च योगाननुविधाय यथार्हं विरेचनार्हाय दद्याद्विरेचनमिति कल्पसंग्रहो विरे-चनद्रव्याणाम् । कल्पस्त्वेषां विस्तरेणोपदेक्ष्यते उत्तर-कालम् ॥ ११४ ॥

आस्थापनेषु तु भूयिष्ठकल्पानि द्रव्याणि यानि योगमुप-यान्ति तेषु तेष्ववस्थान्तरेष्वातुराणां तानि द्रव्याणि नामतो विस्तरेणोपदिश्यमानान्यपरिसंख्येयानि स्युरतिबहुत्वात् । इष्टश्चानतिसंक्षेपविस्तरोपदेशस्तन्त्रे, इष्टञ्च केवलं ज्ञानं, तस्माद्रसत एव तान्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ११५ ॥

रससमवायविकल्पविस्तरो ह्येषामपरिसङ्ख्येयः सम-वेतानां रसानामंशांशबलविकल्पातिबहुत्वात् । तस्माद् द्रव्याणाञ्चैकदेशमुदाहरणाय रसेष्वनुविभज्य रसैकैकत्वेन च नामलक्षणार्थं षड़ास्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविभज्य व्याख्या-स्यन्ते । यतः षड्विधमास्थापनमेकरसमित्याचक्षते भिषज-स्तद्दुर्लभतमं संसृष्टरसभूयिष्ठत्वाद् द्रव्याणाम् । तस्मान्मधु-

राणि मधुरप्रायाणि मधुरप्रभावाणि च मधुरप्रभाव-प्रायाणापि च मधुरस्कन्धे मधुराण्येव कृत्वोपदेक्ष्यन्ते। तथेतराणि द्रव्याणापि। तद्यथा,—जीवकर्षभकौ जीवन्ती वीरा तामलकी काकोली चीरकाकोली मुद्गपर्णी माषपर्णी शालपर्णी पृश्निपर्णी शणपर्णी मेदामहामेदा कर्कटशृङ्गी शृङ्गाटिका छिन्नरुहाच्छत्रातिच्छत्रा श्रावणी महाश्रावणी सहदेवा विश्वदेवा शुक्ला चीरशुक्ला बलातिबला विदारी चीरविदारी चुद्रसहा महासहर्ष्यगन्धाश्वगन्धा पयस्या वृश्चीरपुनर्नवाबृहती-कण्टकारिकैरण्डमोरटश्वदंष्ट्रासंहर्षाशतावरीशतपुष्पा मधूक-पुष्पीयष्टिमधु मधूलिका मृद्वीका खर्ज्जूरपरूषकात्मगुप्तापुष्कर-बीजकशेरुकराजकशेरुकराजादनकतककाश्मर्य्यशीतपाक्योदन-पाकीतालखर्ज्जूरमस्तकेचुिचुबालिका दर्भकुशकाशशालि-गुन्द्रेत्कटक-शरमूल-राजचवकर्ष्यप्रोक्ताद्वारदाभारद्वाजी-वन-त्रपुष्यभीरुपत्रीहंसपादीकाकनासा कुलिङ्गाचीरवल्लीकपोतवल्ली-गोपवल्ली मधुवल्लीसोमवल्लीचेति। एषामेवंविधानामन्येषाञ्च मधुरवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेद-यित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रचाल्य पानीयेन सुप्रचालितायां स्थाल्यां समवाप्य पयसार्द्धोदकेनाभ्यासिच्य साधयेद्दर्व्वा सततमवघट्टयन्, तदुपयुक्तं भूयिष्ठेऽम्भसि गतरसे-ष्वौषधेषु पयसि चानुपदग्धे स्थालीमुपहृत्य परिस्रुतं पूतं पयः सुखोष्णं घृततैलवसामज्जलवणफाणितोपहितं वस्तिं वात-विकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यात्। सुशीतन्तु मधुसर्पिर्भ्या-मुपसंसृज्य पित्तविकारिणे दद्यादिति मधुरस्कन्धः॥ ११६॥

आम्राम्रातकलकुचकरमर्द-वृक्षाम्लाम्लवेतसकुवल-बदर-दाड़िममातुलुङ्गकगौरकामलक-तिन्तिड़ीकाशीतक-दन्तशठैरावतककोषाम्रधन्वनानां फलानि, पत्राणि चाश्मन्तकचाङ्गेरीणां चतुर्व्विधानां चाम्लीकानां द्वयोः कोलयोश्चामशुष्कयोर्द्वयोश्च शुष्काम्लिकयोर्ग्राम्यारण्ययोः । आसवद्रव्याणि च सुरासौवीरतुषोदकमैरेयमेदकमदिरामधुशीधु-शुक्तदधिदधिमण्डोदश्विद्धान्याम्लादीनि च । एषामेवंविधानाञ्चान्येषाञ्चाम्लवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा द्रवैः स्थितान्यवसिच्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावत् तैलवसामज्जलवणफाणितोपहितं सुखोष्णं वस्तिं वातविकारिणे विधिवद्दद्यादित्यम्लस्कन्धः ॥ ११७ ॥

सैन्धवसौवर्च्चलकालविड़पाक्यकुप्यवालकैलमौलकसामुद्ररौमकौद्भिदौषरपाटेयकपांशुजानीत्येवंप्रकाराणि चान्यानि लवणवर्गपरिसंख्यातानि, एतान्यम्लोपहितानुष्णोदकोपहितानि वा स्नेहवन्ति सुखोष्णं वस्तिं वातविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यादिति लवणस्कन्धः ॥ ११८ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पली चव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचाजमोदार्द्रकविड़ङ्गकुस्तुम्बुरुपीलुतेजोवत्येलाकुष्ठभल्लातकास्थिहिङ्गुकिलिममूलकसर्षपलशुनकरञ्जशिग्रुशिग्रुकखरपुष्पभूस्तृणसुमुखसुरसार्ज्जककाण्डीरकालमालकपर्णासक्षवक-फणिज्झकक्षारमूत्रपित्तानीति, एषामेवंविधानाञ्चान्येषां कटुकवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा गोमूत्रेण सह साधयित्वोपसंस्कृत्य यथाव-

न्मधुतैललवणोपहितं सुखोष्णं वस्तिं श्लेष्मविकारिणे विधिवद्दद्यादिति कटुकस्कन्धः ॥ ११९ ॥

चन्दननलदकृतमालनक्तमालनिम्बतुम्बुरुकुटजहरिद्रा-दारुहरिद्रामुस्तमूर्व्वाकिराततिक्तककटुरोहिणीत्रायमाणाकरीर-करवीरकेवुककठिल्लकवृषमण्डूकपर्णीकर्कोटक-वार्त्ताकु-कर्कश-काकमाचीकारवेल्ल-काकोदुम्बरिकासुषव्यतिविषा-पटोलकुलक-पाठा-गुडूची-वेत्राग्र-वेतस-विकङ्कत-वकुल सोमवल्क-सप्तपर्ण-सुमनोऽर्कावल्गुजवचातगरागुरुबालकोशीराणीति, एषामेवं-विधानाञ्चान्येषां तिक्तवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेनाभ्यासिच्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणो-पहितं सुखोष्णं वस्तिं श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्-दद्यात् । शीतन्तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंस्कृत्य पित्तविकारिणे दद्यादिति तिक्तस्कन्धः ॥ १२० ॥

प्रियङ्ग्वनन्ताम्रास्थ्यम्बष्ठकीकट्वङ्गलोध्रमोचरससमङ्गाधातकी-पुष्पपद्मापद्मकेशरजम्ब्वाम्रप्लक्षवटकपीतनोदुम्बराश्वत्थभल्लातका-श्मान्तकशिरीषशिंशपासोमवल्कतिन्दुक-पियालबदरखदिर-सप्तपर्णाश्वकर्णस्यन्दनार्जुनासनारिमेदैलबालुकपरिपेलवकदम्ब-शल्लकी-जिङ्गिनी-काशकशेरुकाराजकशेरुकाकट्फलवंशपद्मका-शोक-शालधवसर्ज्ज भूर्ज्ज-शरपुष्पा-शमीमाठीक-वरकतुङ्गाज-कर्णाश्वकर्णस्फूर्ज्जकविभीतककुम्भीक पुष्करवीज-विसमृणाल-तालखर्ज्जूरतरुणीनामेवंविधानाञ्चान्येषां कषायवर्गपरिसं-ख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशः छेदयित्वा भेद्यानि

चाम्नुषो भेदयित्वा प्रचाल्य पानीयेनाभिषिच्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणोपहितं सुखोष्णं वस्तिं श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद् दद्यात्, शीतन्तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंस्कृत्य पित्तविकारिणे दद्यादिति कषायस्कन्धः॥ १२१ ॥

तत्र श्लोकाः।

षड्वर्गाः परिसंख्याता य एते रसभेदतः।
आस्थापनमभिप्रेत्य तान् विद्यात् सार्व्वयौगिकान्॥
सर्व्वशो हि प्रणिहिताः सर्व्वरोगेषु जानता।
सर्व्वान् रोगान् नियच्छन्ति येभ्य आस्थापनं हितम्॥
येषां येषां प्रशान्त्यर्थं ये ये न परिकीर्त्तिताः।
द्रव्यवर्गा विकाराणां तेषां ते परिकोपकाः॥ १२२ ॥

इत्येते षडास्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविभज्य व्याख्याताः। एषो भिषग्बुद्धिमान् परिसंख्यातमपि यद्द्रव्यमयौगिकं मन्येत तत्तदपकर्षयेत्। यद् यच्चानुक्तमपि यौगिकं वा मन्येत तत्तद्दद्यात्। वर्गमपि वर्गेणोपसंसृजेदेकमेकेनानेकेन वा युक्तिं प्रमाणीकृत्य। प्रचरणमिव भिक्षुकस्य वीजमिव कर्षकस्य सूत्रं बुद्धिमतामल्पमप्यनल्पज्ञानाय भवति। तस्माद् बुद्धिमतामूहापोहवितर्काः। मन्दबुद्धेस्तु यथोक्तानुगमनमेव श्रेयः। यथोक्तं हि मार्गमनुगच्छन् भिषक् संसाधयति वा कार्य्यमनतिमहत्त्वादनतिह्रस्वत्वादुदाहरणस्येति॥ १२३ ॥

अतःपरमनुवासनद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यन्ते। अनुवासनन्तु स्नेह एव। स्नेहस्तु द्विविधः स्थावरो जङ्गमात्मकश्च तत्र स्थावरात्मकः स्नेहस्तैलमतैलञ्च। तद्द्वयं तैलमेव कृत्वोप-

दिश्यते सर्व्वतस्तैलप्राधान्यात्। जङ्गमात्मकस्तु वसामज्जासर्पिरिति तेषां तैलवसामज्जसर्पिषान्तु यथापूर्व्वं श्रेष्ठम्। वातश्लेष्मविकारेष्वनुवासनीयेषु यथोत्तरं पित्तविकारेषु सर्व्व एव वा सर्व्वेष्वपि च योगमायान्ति संस्कारविधिविशेषादिति ॥१२४॥

शिरोविरेचनद्रव्याणि पुनरपामार्गपिप्पलीमरिचविडङ्गशिग्रुशिरीषकुस्तुम्बुरुबिल्वाजाज्यजमोदावार्त्ताकीपृथ्वीकैलाहरेणुकाफलानि च, सुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरककालमालकपर्णासक्षवकफणिजभ्मकहरिद्राशृङ्गवेरमूलकलशुनतर्कारीसर्षपपत्राणि च, अर्कालर्ककुष्ठनागदन्तीवचापामार्गश्वेताजगीतिष्मतीगवाक्षीगण्डीरावाक्पुष्पीवृश्चिकालीवयस्यातिविषामूलानि च, हरिद्राशृङ्गवेरमूलकलशुनकन्दाश्च लोध्रमदनसप्तपर्णनिम्बार्कपुष्पाणि च, देवदार्व्वगुरुसरलशल्लकीजिङ्गिन्यसनहिङ्गुनिर्य्यासाश्च तेजोवतीवराङ्गेङ्गुदीशोभाञ्जनबृहतीकण्टकारिकात्वगिति। शिरोविरेचनं सप्तविधं फलपत्रमूलकन्दपुष्पनिर्य्यासत्वगाश्रयभेदात्, लवणकटुतिक्तकषायाणि चेन्द्रियोपशयानि तथापराण्यनुक्तान्यपि द्रव्याणि यथायोगविहितानि शिरोविरेचनार्थमुपदिश्यन्ते इति ॥ १२५ ॥

तत्र श्लोकाः।

लक्षणाचार्य्यशिष्याणां परीक्षा कारणञ्च यत्।
अध्ययाध्यापनविधिः सम्भाषाविधिरेव च ॥
षड्भिर्न्यूनानि पञ्चाशद्वादमार्गपदानि च।
पदानि दश चान्यानि कारणादीनि तत्त्वतः ॥
सम्प्रश्नश्च परीक्षादेर्नवको वमनादिषु।

भिषग्जितीये रोगाणामध्याये सम्प्रदर्शितः ॥ १२६ ॥
बहुविधमिदमुक्तमर्थजातं बहुविधवाक्यविचित्रमर्थजातम् ।
बहुविधशुभशब्दसन्धियुक्तं बहुविधवादनिसूदनं परेषाम् ॥
इमां मतिं बहुविधहेतुसंश्रयां विजज्ञिवान् परमतवादसूदनीम् ।
निलीयते परवचनावमर्द्दने न शक्यते परवचनैश्च मर्द्दितुम् ॥
दोषादीनान्तु भावानां सर्व्वेषामेव हेतुना ।
मानात् समस्तमानानि निरुक्तानि विभागशः ॥ १२७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
रोगभिषग्जितीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति विमानस्थानं समाप्तम् ।

चरक-संहिता।

शारीरस्थानम्।

प्रथमोऽध्यायः।

(कतिधापुरुषीयम्।)

अथातः कतिधापुरुषीयं शारीरं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ १॥

कतिधा पुरुषो धीमन् धातुभेदेन भिद्यते।
पुरुषः कारणं कस्मात् प्रभवः पुरुषस्य कः॥
किमज्ञोज्ञः स नित्यः किं किमनित्यो निदर्शितः।
प्रकृतिः का विकाराः के किं लिङ्गं पुरुषस्य च॥
निष्क्रियञ्च स्वतन्त्रञ्च वशिनं सर्व्वगं विभुम्।
वदन्त्यात्मानमात्मज्ञाः क्षेत्रज्ञं साक्षिणं तथा॥
निष्क्रियस्य क्रिया तस्य भगवन् विद्यते कथम्।
स्वतन्त्रश्चेदनिष्टासु कथं योनिषु जायते॥

वशी यद्यसुखैः कस्माद्भावैराक्रम्यते बलात्।
सर्व्वाः सर्व्वगतत्वाच्च वेदनाः किं न वेत्ति सः॥
न पश्यति विभुः कस्माच्छैलकुड्यतिरस्कृतम्।
क्षेत्रज्ञः क्षेत्रमथवा किं पूर्व्वमिति संशयः॥
ज्ञेयं क्षेत्रं विना पूर्व्वं क्षेत्रज्ञो हि न युज्यते।
क्षेत्रञ्च यदि पूर्व्वं स्यात् क्षेत्रज्ञः स्यादशाश्वतः॥
साक्षिभूतश्च कस्यायं कर्त्ता ह्यन्यो न विद्यते।
स्यात् कथं वा विकारस्य विशेषो वेदनाकृतः॥
अथ चार्त्तस्य भगवंस्तिसृणां कां चिकित्सति।
अतीतां वेदनां वैद्यो वर्त्तमानां भविष्यतीम्॥
भविष्यन्त्या असंप्राप्तिरतीताया अनागमः।
साम्प्रतिक्या अपि स्थानं नास्त्यार्त्तेः संशयो ह्यतः॥
कारणं वेदनानां किं किमधिष्ठानमुच्यते।
क्व चैता वेदनाः सर्व्वा निवृत्तिं यान्त्यशेषतः॥
सर्व्ववित् सर्व्वसन्न्यासी सर्व्वसंयोगनिःसृतः।
एकः प्रशान्तो भूतात्मा कैर्लिङ्गैरुपलभ्यते॥ २॥
इत्यग्निवेशस्य वचः श्रुत्वा मतिमतां वरः।
सर्व्वं यथावत् प्रोवाच प्रशान्तात्मा पुनर्व्वसुः॥ ३॥
खादयश्चेतनाधातुषष्ठास्तु पुरुषः स्मृतः।
चेतनाधातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसंज्ञकः॥
पुनश्च धातुभेदेन चतुर्व्विंशतिकः स्मृतः।
मनो दशेन्द्रियाण्यर्थाः प्रकृतिश्चाष्टधातुकी॥ ४॥
लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव च।

सति ह्यात्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षे न वर्त्तते ॥
वैभृत्यान्मनसो ज्ञानं सान्निध्यात्तच्च वर्त्तते।
अणुत्वमथ चैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ ॥
चिन्त्यं विचार्य्यमूह्यञ्च ध्येयं सङ्कल्प्यमेव च।
यत् किञ्चिन्मनसो ज्ञेयं तत् सर्व्वं ह्यर्थसंज्ञकम् ॥
इन्द्रियाभिग्रहः कर्म्म मनसस्तस्य निग्रहः।
ऊहो विचारश्च ततःपरं बुद्धिः प्रवर्त्तते ॥
इन्द्रियेणेन्द्रियार्थो हि समनस्केन गृह्यते।
कल्प्यते मनसाप्यूर्द्ध्वं गुणतो दोषतो यथा ॥
जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका।
व्यवस्यते तया वक्तुं कर्त्तुं वा बुद्धिपूर्व्वकम् ॥ ५ ॥
एकैकाधिकयुक्तानि खादीनामिन्द्रियाणि तु।
पञ्चकर्म्मानुमेयानि येभ्यो बुद्धिः प्रवर्त्तते ॥
हस्तपादं गुदोपस्थं जिह्वेन्द्रियमथापि च।
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पादौ गमनकर्म्मणि ॥
पायूपस्थौ विसर्गार्थौ हस्तौ ग्रहणधारणे।
जिह्वा वागिन्द्रियं वाक् च सत्या ज्योतिस्तमोऽनृता ॥ ६ ॥
महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा।
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥
तेषामेकगुणः पूर्व्वो गुणवृद्धिः परे परे।
पूर्व्वः पूर्व्वो गुणश्चैव क्रमशो गुणिषु स्मृतः ॥ ७ ॥
खरद्रवचलोष्णत्वं भूजलानिलतेजसाम्।
आकाशस्याप्रतीघातो दृष्टं लिङ्गं यथाक्रमम् ॥

लक्षणं सर्व्वमेवैतत् स्पर्शनेन्द्रियगोचरः।
स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयः स्पर्शो हि सविपर्य्ययः॥ ८॥
गुणाः शरीरे गुणिनां निर्द्दिष्टाश्चिह्नमेव च।
अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषया गुणाः॥ ९॥
या यदिन्द्रियमाश्रित्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्त्तते।
याति सा तेन निर्द्देशं मनसा च मनोभवा॥
भेदात् कार्य्येन्द्रियार्थानां बह्व्यो वै बुद्धयः स्मृताः।
आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानामेकैका सन्निकर्षजा॥
अङ्गुल्यङ्गुष्ठतलजस्तन्त्रीवीणानखोद्भवः।
दृष्टः शब्दो यथा बुद्धिर्दृष्टा संयोगजा तथा॥
बुद्धीन्द्रियमनोऽर्थानां विद्याद् योगधरं परम्।
चतुर्व्विंशतिको ह्येष राशिः पुरुषसंज्ञकः॥ १०॥
रजस्तमोभ्यां युक्तस्य संयोगोऽयमनन्तवान्।
ताभ्यां निराकृताभ्यान्तु सत्त्ववृद्ध्या निवर्त्तते॥
अत्र कर्म्मफलञ्चात्र ज्ञानञ्चात्र प्रतिष्ठितम्।
अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं स्वता॥
एवं यो वेद तत्त्वेन स वेद प्रलयोदयौ।
पारम्पर्य्यं चिकित्सा च ज्ञातव्यं यच्च किञ्चन॥
भास्तमः सत्यमनृतं वेदाः कर्म्म शुभाशुभम्।
न स्यात् कर्त्ता वेदिता च पुरुषो न भवेद्यदि॥
नाश्रयो न सुखं नार्त्तिर्न गतिर्नागतिर्न वाक्।
न विज्ञानं न शास्त्राणि न जन्म मरणं न च॥
न बन्धो न च मोक्षः स्यात् पुरुषो न भवेद्यदि।

कारणं पुरुषस्तस्मात् कारणज्ञैरुदाहृतः ॥ ११ ॥
न च कारणमात्मा स्यात् खादयः स्युरहेतुकाः ।
न चैषु सम्भवेज्ज्ञानं न च तैः स्यात् प्रयोजनम् ॥
मृद्दण्डचक्रैश्च कृतं कुम्भकारादृते घटम् ।
कृतं मृत्तृणकाष्ठैश्च गृहकाराद्विना गृहम् ॥
यो वदेत् स वदेद्देहं सम्भूयकरणैः कृतम् ।
विना कर्त्तारमज्ञानाद् युक्त्यागमबहिष्कृतः ॥
कारणं पुरुषः सर्व्वैः प्रमाणैरुपलभ्यते ।
येभ्यः प्रमेयं सर्व्वेभ्य आगमेभ्यः प्रतीयते ॥ १२ ॥
न ते तत्सदृशास्त्वन्ये पारम्पर्य्यसमुत्थिताः ।
सारूप्याद्ये त एवेति निर्दिश्यन्ते नवान्नराः ॥
भावास्तेषां समुदयो निरीशः सत्त्वसंज्ञकः ।
कर्त्ता भोक्ता न स पुमानिति केचिद्व्यवस्थिताः ॥
तेषामन्यैः कृतस्यान्ये भावा भावैर्नवाः फलम् ।
भुञ्जते सदृशाः प्राप्तं यैरात्मा नोपदिश्यते ॥
कारणान्यान्यता दृष्टा कर्त्ता भोक्ता स एव तु ।
कर्त्ता हि करणैर्युक्तः कारणं सर्व्वकर्म्मणाम् ॥
निमेषकालाद्भावानां कालः शीघ्रतरोऽत्यये ।
भग्नानाञ्च पुनर्भावे कृतं नान्यमुपैति च ॥
मतं तत्त्वविदामेतद्यस्मात् तस्मात् स कारणम् ।
क्रियोपभोगे भूतानां नित्यः पुरुषसंज्ञकः ॥
अहङ्कारः फलं कर्म्म देहान्तरगतिः स्मृतिः ।
विद्यते सति भूतानां कारणे देहमन्तरा ॥ १३ ॥

प्रभवो न ह्यनादित्वाद्विद्यते परमात्मनः।
पुरुषो राशिसंज्ञस्तु मोहेच्छाद्वेषकर्म्मजः ॥ १४ ॥
आत्मा ज्ञः करणैर्योगाज्ज्ञानं तस्य प्रवर्त्तते।
करणानामवैमल्यादयोगाद्वा न वर्त्तते ॥
पश्यतोऽपि यथादर्शे संक्लिष्टे नास्ति दर्शनम्।
तद्वज्जले वा कलुषे चेतस्युपहते तथा ॥
करणानि मनो बुद्धिर्बुद्धिकर्म्मेन्द्रियाणि च।
कर्त्तुः संयोगजं कर्म्म वेदना बुद्धिरेव च ॥
नैकः प्रवर्त्तते कर्त्तुं भूतात्मा नाश्नुते फलम्।
संयोगाद्वर्त्तते सर्व्वं तमृते नास्ति किञ्चन ॥
न ह्येको वर्त्तते भावो वर्त्तते नाप्यहेतुकः।
शीघ्रगत्वात् स्वभावात्तु भावो न व्यतिवर्त्तते ॥ १५ ॥
अनादिः पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुजः।
सदकारणवन्नित्यं दृष्टं हेतुमदन्यथा ॥
तदेव भावादग्राह्यं नित्यत्वान्न कुतश्चन।
भावाज्ज्ञेयं तदव्यक्तमचिन्त्यं व्यक्तमन्यथा ॥
अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः।
तस्माद्यदन्यत्तद्व्यक्तं वक्ष्यते चापरं द्वयम् ॥
व्यक्तमैन्द्रियकञ्चैव गृह्यते तद्यदिन्द्रियैः।
अतोऽन्यत्तु पुनरव्यक्तं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ १६ ॥
खादीनि बुद्धिरव्यक्तमहङ्कारस्तथाष्टमः।
भूतप्रकृतिरुद्दिष्टा विकाराश्चैव षोड़श ॥
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि च।

समनस्काश्च पञ्चार्था विकारा इति संज्ञिताः ॥
इति क्षेत्रं समुद्दिष्टं सर्व्वमव्यक्तवर्ज्जितम् ।
अव्यक्तमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञमृषयो विदुः ॥ १७ ॥
जायते बुद्धिरव्यक्ताद्बुद्ध्याऽहमिति मन्यते ।
परं खादीन्यहङ्कार उपादत्ते यथाक्रमम् ॥
ततः सम्पूर्णसर्व्वाङ्गो जातोऽभ्युदित उच्यते ।
पुरुषः प्रलये चेष्टैः पुनर्भावैर्वियुज्यते ॥
अव्यक्ताद्व्यक्ततां याति व्यक्तादव्यक्ततां पुनः ।
रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवत् परिवर्त्तते ॥
येषां द्वन्द्वे परासक्तिरहङ्कारपराश्च ये ।
उदयप्रलयौ तेषां न तेषां ये त्वतोऽन्यथा ॥ १८ ॥
प्राणापानौ निमेषाद्या जीवनं मनसो गतिः ।
इन्द्रियान्तरसञ्चारः प्रेरणं धारणञ्च यत् ॥
देशान्तरगतिः स्वप्ने पञ्चत्वग्रहणं तथा ।
दृष्टस्य दक्षिणेनाक्ष्णा सव्येनावगमस्तथा ॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः ।
बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥
यस्मात् समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवतः ।
न मृतस्यात्मलिङ्गानि तस्मादाहुर्महर्षयः ॥
शरीरं हि गते तस्मिन् शून्यागारमचेतनम् ।
पञ्चभूतावशेषत्वात् पञ्चत्वं गतमुच्यते ॥ १९ ॥
अचेतनं क्रियावच्च मनश्चेतयिता परः ।
युक्तस्य मनसा तस्य निर्द्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः ॥

चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्त्ता निरुच्यते ।
अचेतनत्वाच्च मनः क्रियावदपि नोच्यते ॥ २० ॥
यथास्वेनात्मनात्मानं सर्व्वः सर्व्वासु योनिषु ।
प्राणैस्तन्त्रयते प्राणी न ह्यन्योऽन्यस्य तन्त्रकः ॥ २१ ॥
वशी तत् कुरुते कर्म्म यत् कृत्वा फलमश्नुते ।
वशी चेतः समाधत्ते वशी सर्व्वं निरस्यति ॥ २२ ॥
देही सर्व्वगतो ह्यात्मा स्वे स्वे संस्पर्शनेन्द्रिये ।
सर्व्वाः सर्व्वाश्रयस्थास्तु नात्मातो वेत्ति वेदनाः ॥ २३ ॥
विभुत्वमतएवास्य यस्मात् सर्व्वगतो महान् ।
मनसश्च समाधानात् पश्यत्यात्मा तिरस्कृतम् ॥
नित्यानुबन्धं मनसा देहकर्म्मानुपातिना ।
सर्व्वयोनिगतं विद्यादेकयोनावपि स्थितम् ॥ २४ ॥
आदिर्नास्त्यात्मनः क्षेत्रपारम्पर्य्यमनादिकम् ।
अतस्तयोरनादित्वात् किं पूर्व्वमिति नोच्यते ॥ २५ ॥
ज्ञः साक्षीत्युच्यते नाज्ञः साक्षी ह्यात्मा ह्यतः स्मृतः ।
सर्व्वभावा हि सर्व्वेषां भूतानामात्मसाक्षिकाः ॥ २६ ॥
नैकः कदाचिद्भूतात्मा लक्षणैरुपलभ्यते ।
विशेषोऽनुपलभ्यस्य तस्य नैकस्य विद्यते ॥
संयोगः पुरुषस्येष्टो विशेषो वेदनाकृतः ।
वेदना यत्र नियता विशेषस्तत्र तत्कृतः ॥ २७ ॥
चिकित्सति भिषक् सर्व्वास्त्रिकाला वेदना इति ।
यया युक्त्या वदन्त्येके सा युक्तिरुपधार्य्यताम् ॥
पुनस्तच्छिरसः शूलं ज्वरः स पुनरागतः ।

पुनः स कालो बलवांश्छर्दिः सा पुनरागता ॥
एभिः प्रसिद्धवचनैरतीतागमनं मतम् ।
कालश्चायमतीतानामार्त्तीनां पुनरागतः ॥
तमर्त्तिकालमुद्दिश्य भेषजं यत् प्रयुज्यते ।
अतीतानां प्रशमनं वेदनानां तदुच्यते ॥ २८ ॥
आपस्ताः पुनरागुर्या याभिः शस्यं पुरा हृतम् ।
यथा प्रक्रियते सेतुः प्रतिकर्म्म तथाश्रयेत् ॥
पूर्व्वरूपं विकाराणां दृष्ट्वा प्रादुर्भविष्यताम् ।
या क्रिया क्रियते सा च वेदनां हन्त्यनागताम् ॥ २९ ॥
पारम्पर्य्यानुबन्धस्तु दुःखानां विनिवर्त्तते ।
सुखहेतूपचारेण सुखञ्चापि प्रवर्त्तते ॥
न समा यान्ति वैषम्यं विषमाः समतां न च ।
हेतुभिः सदृशा नित्यं जायन्ते देहधातवः ॥
युक्तिमेतां पुरस्कृत्य त्रिकालां वेदनां भिषक् ।
हन्तीत्युक्ता चिकित्सा सा नैष्ठिकी या विनोपधाम् ॥३०॥
उपधा हि परो हेतुर्दुःखदुःखाश्रयप्रदः ।
त्यागः सर्व्वोपधानाञ्च सर्व्वदुःखव्यपोहकः ॥
कोषकारी यथा ह्यंशूनुपादत्ते वधप्रदान् ।
उपादत्ते तथार्थेभ्यस्तृष्णामज्ञः सदातुरः ॥
यस्त्वग्निकल्पानर्थान् ज्ञो ज्ञात्वा तेभ्यो निवर्त्तते ।
अनारम्भादसंयोगात् तं दुःखं नोपतिष्ठते ॥ ३१ ॥
धीधृतिस्मृतिविभ्रंशः सम्प्राप्तिः कालकर्म्मणाम् ।
असात्म्यार्थागमश्चेति ज्ञातव्या दुःखहेतवः ॥

विषमाभिनिवेशो यो नित्यानित्ये हिताहिते ।
ज्ञेयः स बुद्धिविभ्रंशः समं बुद्धिर्हि पश्यति ॥
विषयप्रवणं चित्तं धृतिभ्रंशान्न शक्यते ।
नियन्तुमहितादर्थाद्धृतिर्हि नियमात्मिका ॥
तत्त्वज्ञाने स्मृतिर्यस्य रजोमोहावृतात्मनः ।
भ्रश्यते स स्मृतिभ्रंशः स्मर्त्तव्यं हि स्मृतौ स्थितम् ॥३२॥
धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टः कर्म्म यत् कुरुतेऽशुभम् ।
प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्व्वदोषप्रकोपनम् ॥
उदीरणं गतिमतामुदीर्णानाञ्च निग्रहः ।
सेवनं साहसानाञ्च नारीनाञ्चातिसेवनम् ॥
कर्म्मकालातिपातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्म्मणाम् ।
विनयाचारलोपश्च पूज्यानाञ्चाभिधर्षणम् ॥
ज्ञातानां स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम् ।
परमौन्मादिकानाञ्च प्रत्ययानां निषेवणम् ॥
अकालादेशसञ्चारी मैत्री संक्लिष्टकर्म्मभिः ।
इन्द्रियोपक्रमोक्तस्य सद्वृत्तस्य च वर्ज्जनम् ॥
ईर्षामानमदक्रोधलोभमोहमदभ्रमाः ।
तज्जं वा कर्म्म यत् क्लिष्टं क्लिष्टं यद्देहकर्म्म च ॥
यच्चान्यदीदृशं कर्म्म रजोमोहसमुत्थितम् ।
प्रज्ञापराधं तं शिष्टा ब्रुवते व्याधिकारणम् ॥
बुद्ध्या विषमविज्ञानं विषमञ्च प्रवर्त्तनम् ।
प्रज्ञापराधं जानीयान्मनसो गोचरं हि तत् ॥ ३३ ॥
निर्द्दिष्टा कालसम्प्राप्तिर्व्याधीनां हेतुसंग्रहे ।

चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथा पुरा ॥
मिथ्यातिहीनलिङ्गाश्च वर्षान्ता रोगहेतवः ।
जीर्णभुक्तप्रजीर्णान्नकालाकालस्थितिश्च या ॥
पूर्व्व मध्यापराह्णाश्च रात्र्या यामास्त्रयश्च ये ।
येषु कालेषु नियता ये रोगास्ते च कालजाः ॥
अन्येद्युष्को द्व्यहग्राही तृतीयकचतुर्थकौ ।
स्वे स्वे काले प्रवर्त्तन्ते काले ह्येषां बलागमः ॥
एते चान्ये च ये केचित् कालजा विविधा गदाः ।
अनागते चिकित्स्यास्ते बलकालौ विजानता ॥ ३४ ॥
कालस्य परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजाः ।
रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः ॥
निर्द्दिष्टं दैवशब्देन कर्म्म यत् पौर्व्वदेहिकम् ।
हेतुस्तदपि कालेन रोगाणामुपलभ्यते ॥ ३५ ॥
न हि कर्म्म महत् किञ्चित् फलं यस्य न भुज्यते ।
क्रियाघ्नाः कर्म्मजा रोगाः प्रशमं यान्ति तत्क्षयात् ॥ ३६ ॥
अत्युग्रशब्दश्रवणात् श्रवणात् सर्व्वशो न च ।
शब्दानाञ्चातिहीनानां भवन्ति श्रवणाज्जडाः ॥
परुषोद्भीषणाशस्ताप्रियव्यसनसूचकैः ।
शब्दैः श्रवणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥
असंस्पर्शोऽतिसंस्पर्शो हीनसंस्पर्श एव च ।
स्पृश्यानां संग्रहेणोक्तः स्पर्शनेन्द्रियबाधकः ॥
यो भूतविषवातानामकालेनागतश्च यः ।
स्नेहशीतोष्णसंस्पर्शो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥

रूपाणां भास्वतां दृष्टिर्विनश्यति हि दर्शनात्।
दर्शनाच्चातिसूक्ष्माणां सर्व्वशश्चाप्यदर्शनात्॥
द्विष्टभैरवबीभत्सदूरातिक्लिष्टदर्शनात्।
तामसानाञ्च रूपाणां मिथ्यासंयोग उच्यते॥
अत्यादानमनादानमोकसात्म्यादिभिश्च यत्।
रसानां विषमादानमल्पादानञ्च दूषणम्॥
अतिमृद्वतितीक्ष्णानां गन्धानामुपसेवनम्।
असेवा सर्व्वगश्च घ्राणेन्द्रियविनाशनम्॥
पूतिभूतविषद्विष्टा गन्धा ये चाप्यनार्त्तवाः।
तैर्गन्धैर्घ्राणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते॥
इत्यसात्म्यार्थसंयोगस्त्रिविधो दोषकोपनः।
असात्म्यमिति तद्विद्याद् यन्न याति सहात्मताम्॥ ३७॥
मिथ्यातिहीनयोगेभ्यो यो व्याधिरुपजायते।
शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिरैन्द्रियको बुधैः॥
वेदनानामशातानामित्येते हेतवः स्मृताः।
सुखहेतुर्मतस्त्वेकः समयोगः सुदुर्लभः॥ ३८॥
नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य हेतवः।
हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टश्चतुर्व्विधः॥
सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो न च न चास्ति रुक्।
न सुखं कारणं तस्माद्योग एव चतुर्व्विधः॥ ३९॥
नात्मेन्द्रियमनोबुद्धिगोचरं कर्म्म वा विना।
सुखदुःखं यथा यच्च बोद्धव्यं तत् तथोच्यते॥ ४०॥
स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च।

द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्त्तकः ॥ ४१ ॥
इच्छाद्वेषात्मिका तृष्णा सुखदुःखात् प्रवर्त्तते।
तृष्णा च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते ॥
उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाश्रयसंज्ञकान्।
स्पृश्यते नानुपादानो नास्पृष्टो वेत्ति वेदनाः ॥ ४२ ॥
वेदनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः।
केशलोमनखाग्रान्नमलद्रवगुणैर्विना ॥ ४३ ॥
योगे मोक्षे च सर्व्वासां वेदनानामवर्त्तनम्।
मोक्षो निवृत्तिर्निःशेषा योगो मोक्षप्रवर्त्तकः ॥
आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्त्तते।
सुखदुःखमनारम्भादात्मस्थे मनसि स्थिरे ॥
निवर्त्तते तदुभयं वशित्वञ्चोपजायते।
सशरीरस्य योगज्ञास्तं योगमृषयो विदुः ॥ ४४ ॥
आवेशश्चेतसो ज्ञानमर्थानां छन्दतः क्रिया।
दृष्टिः श्रोत्रं स्मृतिः कान्तिरिष्टतश्चाप्यदर्शनम् ॥
इत्यष्टविधमाख्यातं योगिनां बलमैश्वरम्।
शुद्धसत्त्वसमाधानात् तत् सर्व्वमुपजायते ॥ ४५ ॥
मोक्षो रजस्तमोऽभावाद् बलवत्कर्म्मसंक्षयात्।
वियोगः कर्म्मसंयोगैरपुनर्भाव उच्यते ॥ ४६ ॥
सतामुपासनं सम्यगसतां परिवर्ज्जनम्।
व्रतचर्य्योपवासश्च नियमाश्च पृथग्विधाः ॥
धारणं धर्म्मशास्त्राणां विज्ञानं विजने रतिः।
विषयेष्वरतिर्मोक्षे व्यवसायः परा धृतिः ॥

कर्म्मणामसमारम्भः कृतानाञ्च परिक्षयः ।
नैष्कर्म्म्यमनहङ्कारः संयोगे भयदर्शनम् ॥
मनोबुद्धिसमाधानमर्थतत्त्वपरीक्षणम् ।
तत्त्वं स्मृतेरुपस्थानात् सर्व्वमेतत् प्रवर्त्तते ॥
स्मृतिः सत्सेवनाद्यैश्च धृत्यन्तैरुपलभ्यते ।
स्मृत्वा स्वभावं भावानां स्मरन् दुःखात् प्रमुच्यते ॥ ४७ ॥
वक्ष्यन्ते कारणान्यष्टौ स्मृतिर्यैरुपजायते ।
निमित्तरूपग्रहणात् सादृश्यात् सविपर्य्ययात् ॥
सत्त्वानुबन्धादभ्यासाज् ज्ञानयोगात् पुनः श्रुतात् ।
दृष्टश्रुतानुभूतानां स्मरणात् स्मृतिरुच्यते ॥ ४८ ॥
एतत् तदेकमयनं मुक्तैर्मोक्षस्य दर्शितम् ।
तत्त्वस्मृतिबलं येन गता न पुनरागताः ॥
अयनं पुनराख्यातमेतद्योगस्य योगिभिः ।
संख्यातधर्म्मैः सांख्यैश्च मुक्तैर्मोक्षस्य चायनम् ॥ ४९ ॥
सर्व्वं कारणवद्दुःखमस्वञ्चानित्यमेव च ।
न चात्मा कृतकं तद्धि तत्र चोत्पद्यते स्वता ॥
यावन्नोत्पद्यते सत्या बुद्धिर्नैतदहं यथा ।
नैतन्मम च विज्ञाय ज्ञः सर्व्वमतिवर्त्तते ॥
तस्मिंश्चरमसन्न्यासे समूलाः सर्व्ववेदनाः ।
ससंज्ञाज्ञानविज्ञाना निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ॥ ५० ॥
अतःपरं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते ।
निःसृतः सर्व्वभावेभ्यश्चिह्नं यस्य न विद्यते ॥
गतिर्ब्रह्मविदां ब्रह्म तच्चाक्षरमलक्षणम् ।

ज्ञानं ब्रह्मविदाञ्चात्र नाब्रह्मस्तज्ज्ञातुमर्हति ॥ ५१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

प्रश्नाः पुरुषमाश्रित्य त्रयोविंशतिरुत्तमाः ।
कतिधापुरुषीयेऽस्मिन् निर्णीतास्तत्त्वदर्शिना ॥ ५२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने
कतिधापुरुषीयम् नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

(अतुल्यगोत्रीयम् ।)

अथातोऽतुल्यगोत्रीयं शारीरं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अतुल्यगोत्रस्य रजःक्षयान्ते रहोविसृष्टं मिथुनीकृतस्य ।
किं स्याच्चतुष्पात्प्रभवञ्च षड्भ्यो यत् स्त्रीषु गर्भत्वमुपैति पुंसः ॥२

शुक्रं तदस्य प्रवदन्ति धीरा यद्धीयते गर्भसमुद्भवाय ।
वाय्वग्निभूम्यब्गुणपादवत्तत् षड्भ्यो रसेभ्यः प्रभवश्च तस्य ॥ ३॥

सम्पूर्णदेहः समये सुखञ्च गर्भः कथं केन च जायते स्त्री ।
गर्भं चिराद्विन्दति सप्रजापि भूत्वाथवा नश्यति केन गर्भः ॥ ४॥

शुक्रास्रगात्माशयकालसम्पद्यस्योपचारश्च हितैस्तथार्थैः ।
गर्भश्च काले च सुखी सुखञ्च सञ्जायते सम्परिपूर्णदेहः ॥ ५ ॥

योनिप्रदोषान्मनसोऽभितापाच्छुक्रास्रगाहारविहारदोषात् ।
अकालयोगाद्बलसंक्षयाच्च गर्भं चिराद्विन्दति सप्रजापि ॥ ६ ॥

असृङ्निरुद्धं पवनेन नार्य्या गर्भं व्यवस्यन्त्यबुधाः कदाचित् ।
गर्भस्य रूपं हि करोति तस्यास्तदासृगस्रावि विवर्द्धमानम् ॥ ७
तदग्निसूर्य्यश्रमशोकरोगैरुष्णान्नपानैरथवा प्रवृत्तम् ।
दृष्ट्वासृगेके न च गर्भमज्ञाः केचिन्नरा भूतहृतं वदन्ति ॥ ८ ॥
ओजोऽशनानां रजनीचराणामाहारहेतोर्न शरीरमिष्टम् ।
गर्भं हरेयुर्यदि ते न मातुर्लब्धावकाशा न हरेयुरोजः ॥ ९ ॥
कन्यां सुतं वा सहितौ पृथग्वा सुतौ सुते वा तनयान् बहून् वा ।
कस्मात् प्रसूते सुचिरेण गर्भमेकोऽभिवृद्धिञ्च यमेऽभ्युपैति ॥१०
रक्तेन कन्यामधिकेन पुत्रं शुक्रेण तेन द्विविधीकृतेन ।
बीजेन कन्याञ्च सुतञ्च सूते यथास्वबीजान्यतराधिकेन ॥ ११ ॥
शुक्राधिकं द्वैधमुपैति बीजं यस्याः सुतौ सा सहितौ प्रसूते ।
रक्ताधिकं वा यदि भेदमेति द्विधा सुते सा सहिते प्रसूते ॥१२॥
भिनत्ति यावद् बहुधा प्रपन्नः शुक्रार्त्तवं वायुरतिप्रवृद्धः ।
तावन्त्यपत्यानि यथाविभागं कर्म्मात्मकान्यस्ववशात् प्रसूते ॥ १३॥
आहारमाप्नोति यदा न गर्भः शोषं समाप्नोति परिस्रुतिं वा ।
तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं पुष्टो यदा वर्षगणैरपि स्यात् ॥१४॥
कर्म्मात्मकत्वाद्विषमांशभेदाच्छुक्रासृजं वृद्धिमुपैति कुक्षौ ।
एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय एवं यमेऽप्यभ्यधिको विशेषः ॥१५॥
कस्माद्द्विरेताः पवनेन्द्रियो वा संस्कारवाही नरनारिषण्डः ।
वक्री तथेर्षाभिरतिः कथं वा सञ्जायते वातिकषण्डको वा ॥१६॥
बीजात् समांशादुपतप्तबीजात् स्त्रीपुंसलिङ्गी भवति द्विरेताः ।
शुक्राशयं गर्भगतस्य हत्वा करोति वायुः पवनेन्द्रियत्वम् ॥ १७॥
शुक्राशयद्वारविघट्टनेन संस्कारवाहं हि करोति वायुः ।

मन्दाल्पबीजाववलावहर्षौ क्लीबौ च हेतुर्विकृतिद्वयस्य ॥ १८ ॥
मातुर्व्यवायप्रतिघेन वक्री स्याद्बीजदौर्ब्बल्यतया पितुश्च ।
ईर्षाभिभूतावपि मन्दहर्षावीर्षारतेरेव वदन्ति हेतुम् ॥ १९ ॥
वायग्निदोषाद् वृषणौ तु यस्य नाशं गतौ वातिकषण्डकः सः ।
इत्थं वमष्टौ विकृतिप्रकाराः कर्म्मात्मकानामुपलक्षणीयाः ॥२०॥
गर्भस्य सद्योऽनुगतस्य कुक्षौ स्त्रीपुंनपुंसामुदरस्थितानाम् ।
किं लक्षणं कारणमिष्यते किं सरूपतां येन च यात्यपत्यम् ॥ २१
निष्ठीविका गौरवमङ्गसादस्तन्द्राप्रहर्षौ हृदयव्यथा च ।
तृप्तिश्च बीजग्रहणाच्च योन्या गर्भस्य सद्योऽनुगतस्य लिङ्गम् ॥ २२
सव्याङ्गचेष्टा पुरुषार्थिनी स्त्री स्त्रीस्वप्नपानाशनशीलचेष्टा ।
सव्याङ्गगर्भा न च वृत्तगर्भा सव्यप्रदुग्धा स्त्रियमेव सूते ॥ २३ ॥
पुत्रन्त्वतो लिङ्गविपर्य्ययेण व्यामिश्रलिङ्गा प्रकृतिं तृतीयाम् ।
गर्भोपपत्तौ तु मनः स्त्रिया यं जन्तुं व्रजेत्ततसदृशं प्रसूते ॥२४॥
गर्भस्य चत्वारि चतुर्व्विधानि भूतानि मातापितृसम्भवानि ।
आहारजान्यात्मकृतानि चैव सर्व्वस्य सर्व्वाणि भवन्ति देहे॥ २५
तेषां विशेषाद्बलवन्ति यानि भवन्ति मातापितृकर्म्मजानि ।
तानि व्यवस्येत् सदृशत्वहेतुं सत्त्वं यथानूकमपि व्यवस्येत्॥२६॥
कस्मात् प्रजां स्त्री विकृतां प्रसूते हीनाधिकाङ्गीं विकलेन्द्रियाञ्च।
देहात् कथं देहमुपैति चान्यमात्मा सदा कैरनुबध्यते च ॥२७॥
बीजात्मकर्म्माशयकालदोषैर्मातुस्तदाहारविहारदोषैः ।
कुर्व्वन्ति दोषा विविधानि दुष्टाः संस्थानवर्णेन्द्रियवैकृतानि॥२८॥
वर्षासु काष्ठाश्मघनाम्बुवेगास्तरोः सरित्स्रोतसि संस्थितस्य ।
यथैव कुर्य्युर्व्विकृतिं तथैव गर्भस्य कुक्षौ नियतस्य दोषाः ॥२९॥

भूतैश्चतुर्भिः सहितः स सूक्ष्मैर्मनोजवो देहमुपैति देहात् ।
कर्म्मात्मकत्वान्न तु तस्य दृश्यं दिव्यं विना दर्शनमस्ति रूपम् ॥ ३०
स सर्व्वगः सर्व्वशरीरभृच्च स विश्वकर्म्मा स च विश्वरूपः ।
स चेतनाधातुरतीन्द्रियश्च स नित्ययुक् सानुशयः स एव ॥ ३१ ॥
रसात्ममातापितृसम्भवानि भूतानि विद्याद्दश षट् च देहे ।
चत्वारि तत्रात्मनि संश्रितानि स्थितस्तथात्मा च चतुर्षु तेषु ॥ ३२
भूतानि मातापितृसम्भवानि रजश्च शुक्रञ्च वदन्ति गर्भे ।
आप्याय्यते शुक्रमसृक्च भूतैर्यैस्तानि भूतानि रसोद्भवानि ॥ ३३ ॥
भूतानि चत्वारि तु कर्म्मजानि यान्यात्मलीनानि विशन्ति गर्भम् ।
स बीजधर्म्मा ह्यपरापराणि देहान्तराण्यात्मनि याति याति ॥ ३४
रूपाद्धि रूपप्रभवः प्रसिद्धः कर्म्मात्मकानां मनसो मनस्तः ।
भवन्ति ये त्वाकृतिबुद्धिभेदा रजस्तमः कर्म्म च तत्र हेतुः ॥ ३५ ॥
अतीन्द्रियैस्तैरतिसूक्ष्मरूपैरात्मा कदाचिन्न वियुक्तरूपः ।
न कर्म्मणा नैव मनोमतिभ्यां न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः ॥ ३६ ॥
रजस्तमोभ्यान्तु मनोऽनुबद्धं ज्ञानं विना तत्र हि सर्व्वदोषाः ।
गतिप्रवृत्त्योस्तु निमित्तमुक्तं मनः सदोषं बलवच्च कर्म्म ॥ ३७ ॥
रोगाः कुतः संशमनं किमेषां हर्षस्य शोकस्य च किं निमित्तम् ।
शरीरसत्त्वप्रभवा विकाराः कथं न शान्ताः पुनरापतेयुः ॥ ३८ ॥
प्रज्ञापराधो विषमास्तदर्था हेतुस्तृतीयः परिणामकालः ।
सर्व्वामयानां विविधा च शान्तिर्ज्ञानार्थकालाः समयोगयुक्ताः ॥ ३९
धर्म्म्याः क्रिया हर्षनिमित्तमुक्तास्ततोऽन्यथा शोकवशं नयन्ति ।
शरीरसत्त्वप्रभवास्तु दोषास्तयोरवृत्त्या न भवन्ति भूयः ॥ ४० ॥
रूपस्य सत्त्वस्य च सन्ततिर्या नोक्तस्तदादिर्न हि सोऽस्ति कश्चित् ।

तयोरवृत्तिः क्रियते पराभ्यां धृतिस्मृतिभ्यां परया धिया च ॥४१॥
सत्याश्रये वा द्विविधे यथोक्ते पूर्व्वं गदेभ्यः प्रतिकर्म्मनित्यम् ।
जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगास्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ॥४२
दैवं पुरा यत् कृतमुच्यते तत् तत् पौरुषं यत्त्विह कर्म्म दृष्टम् ।
प्रवृत्तिहेतुर्विषमः स दृष्टो निवृत्तिहेतुस्तु समः स एव ॥ ४३ ॥
हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते प्रवाहयन् ग्रैष्मिकमभ्रकाले ।
घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु ॥४४
नरो हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
दाता समः सत्यपरः क्षमावानाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥४५॥
ज्ञानं तपस्तत्परता च योगे यस्यास्ति तं नानुपतन्ति रोगाः ।
मतिर्वचः कर्म्म सुखानुबन्धि सत्त्वं विधेयं विषदा च बुद्धिः ॥ ४६

तत्र श्लोकः ।

दृष्टाग्निवेशस्य महार्थयुक्तं
षड्विंशकं प्रश्नगणं महर्षिः ।
अतुल्यगोत्रे भगवान् यथावत्
निर्णीतवान् ज्ञानविवर्द्धनार्थम् ॥ ४७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने
अतुल्यगोत्रीयं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

(खुड्डीकागर्भावक्रान्तिः ।)

अथातः खुड्डीकां गर्भावक्रान्तिं शारीरं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

पुरुषस्यानुपहतरेतसः स्त्रियाश्चाप्रदुष्टयोनिशोणितगर्भाशयाया यदा भवति संसर्ग ऋतुकाले, यदा चानयोस्तथैव युक्तयोः संसर्गे तु शुक्रशोणितसंसर्गमन्तर्गर्भाशयगतं जीवोऽवक्रामति सत्त्वसम्प्रयोगात् तदा गर्भोऽभिनिर्व्वर्त्तते। स सात्म्यरसोपयोगादरोगोऽभिसंवर्द्धते सम्यगुपचारैश्चोपचर्य्यमाणस्ततः प्राप्तकालः सर्व्वेन्द्रियोपपन्नः परिपूर्णसर्व्वशरीरीबलवर्णसत्त्वसंहननसम्पदुपेतः सुखेन जायते समुदायादेषां भावानाम् ॥ २ ॥

मातृजश्चायं गर्भः पितृजश्चात्मजश्च सात्म्यजश्च रसजश्चास्ति च सत्त्वसंज्ञमुपपादुकमितिहोवाच भगवानात्रेयः ॥ ३ ॥

नेति भरद्वाजः। किं कारणं ? न हि माता न पिता नात्मा न सात्म्यं न पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगा गर्भं जनयन्ति, न च परलोकादेत्य गर्भं सत्त्वसंज्ञकमवक्रामति ॥ ४ ॥

यदि हि मातापितरौ गर्भं जनयेतां भूयस्यश्च स्त्रियः पुमांसश्च भूयांसः पुत्रकामाः, ते सर्व्वे पुत्रजन्माभिसन्धाय मैथुनमापद्यमानाः पुत्रानेव जनयेयुर्दुहितृर्व्वा दुहितृकामाः, न च काश्चित् स्त्रियः केचिद्वा पुरुषा निरपत्याः स्युरपत्यकामाश्च परिदेवेरन् ॥ ५ ॥

न चात्मात्मानं जनयति। यदि ह्यात्मात्मानं जनयेत्

जातो वा जनयेदात्मानमजातो वा जनयति। तच्चोभयथाप्ययुक्तम्। न हि जातो जनयति सत्त्वात्, न चैवाजातो जनयेत् असत्त्वात्, तस्मादेषोभयथाप्यनुपपत्तिस्तिष्ठतु। अथ तावदेतद् यद्ययमात्मानं शक्तो जनयितुं स्यात्, न त्वेनमिष्टास्वेव कथं योनिषु जनयेद्वशिनमप्रतिहतगतिं कामरूपिणं तेजोबलवर्णसत्त्वसंहननसमुदितमजरमरुजममरमेवंविधं ह्यात्मात्मानमिच्छन्नित्यतो वा भूयः॥ ६॥

असात्म्यजश्चायं गर्भः, यदि हि सात्म्यजः स्यात् तर्हि सात्म्यसेविनामेवैकान्तेन व्यक्तं प्रजा स्यात्, असात्म्यसेविनश्च निखिलेनानपत्याः स्युस्तच्चोभयमुभयत्रैव दृश्यते॥ ७॥

अरसजश्चायं गर्भः, यदि हि रसजः स्यान्न केचित् स्त्रीपुरुषेष्वनपत्याः स्युर्न हि कश्चिदस्त्येषां यो रसान्नोपयुङ्क्ते। श्रेष्ठरसोपयोगिनां चेद्गर्भा जायन्त इत्यभिप्रेतमितेरवं सत्याजौरभ्रमार्गमायूररसगोक्षीरदधिघृतमधुतैलसैन्धवेक्षुरसमुद्गशालिभृतानामेवैकान्तेन प्रजा स्यात्। श्यामाकवरकोद्दालककोरदूषककन्दमूलभक्षाश्च निखिलेनानपत्याः स्युस्तच्चोभयमुभयत्रैव दृश्यते॥ ८॥

न खल्वपि परलोकादेत्य सत्त्वं गर्भमवक्रामति। यदि त्वेनमवक्रामेन्नास्य किञ्चिदेव पौर्व्वदेहिकं स्यादविदितमश्रुतमदृष्टं वा। स च तच्च किञ्चिदपि न स्मरति तस्मादेवैतद्ब्रूमहे अमातृजश्चायं गर्भोऽपितृजश्चानात्मजश्चासात्म्यजश्चारसजश्च न चास्ति सत्त्वमुपपादुकमिति होवाच भरद्वाजः॥ ९॥

नेति भगवानात्रेयः। सर्व्वेभ्य एभ्यो भावेभ्यः समुदितेभ्यो

गर्भोऽभिनिर्व्वर्त्तते। मातृजश्चायं गर्भो न हि मातुर्विना गर्भोपपत्तिः स्यात्, न च जन्म जरायुजानाम्। यानि खल्वस्य गर्भस्य मातृजानि यानि चास्य मातृतः सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः। तद्यथा,—त्वक् च लोहितञ्च मांसञ्च मेदश्च नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधानञ्चामाशयश्च पक्वाशयश्चोत्तरगुदञ्चाधर-गुदञ्च क्षुद्रान्तञ्च स्थूलान्त्रञ्च वपा च वपावहनञ्चेति मातृ-जानि॥ १०॥

पितृजश्चायं गर्भो न हि पितुर्ऋते गर्भोत्पत्तिः स्यान्न च जन्म जरायुजानाम्। यानि खल्वस्य गर्भस्य पितृजानि यानि चास्य पितृतः सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः। तद्-यथा,—केशश्मश्रुनखलोमदन्तास्थिशिरास्नायुधमन्यः शुक्रमिति पितृजानि॥ ११॥

आत्मजश्चायं गर्भो गर्भात्मा ह्यन्तरात्मा यस्तमेनं जीव-मित्याचक्षते। शाश्वतमरुजमजरममरमक्षयमभेद्यमच्छेद्यमलोड्यं विश्वरूपं विश्वकर्म्माणमव्यक्तमनादिमनिधनमक्षरमपि। स गर्भाशयमनुप्रविश्य शुक्रशोणिताभ्यां संयोगमेत्य गर्भत्वेन जनयत्यात्मनात्मानं, आत्मसंज्ञा हि गर्भे तस्य पुनरात्मनो जन्मानादित्वान्नोपपद्यते, तस्मादजात एवायं जातं गर्भं जनयति जातोऽप्यजातञ्च गर्भं जनयति। स चैव गर्भः कालान्तरेण बालयुवस्थविरभावानवाप्नोति स यस्यां यस्यामव-स्थायां वर्त्तते तस्यां तस्यां जातो भवति या त्वस्य पुरस्कृता तस्यां जनिष्यमाणश्च। तस्मात् स एव जातश्चाजातश्च युगपद्भवति

तस्मिंश्च तदुभयं सम्भवति जातत्वञ्चैव जनिष्यमाणत्वञ्च। स जातो जन्यते स चैवानागतेष्ववस्थान्तरेष्वजातो जनयत्यात्मनात्मानम्। सतो ह्यवस्थान्तरगमनमात्रमेव हि जन्म चोच्यते तत्र तत्र वयसि तस्यां तस्यामवस्थायाम्। यथा—सतामेव शुक्रशोणितजीवानां प्राक्संयोगाद्गर्भत्वं न भवति तच्च संयोगाद्भवति, यथा च सतस्तस्यैव पुरुषस्य प्रागपत्यात् पितृत्वं न भवति तच्चापत्याद्भवति। तथा सतस्तस्यैव गर्भस्य तस्यां तस्यामवस्थायां जातत्वमजातत्वञ्चोच्यते॥ १२॥

न तु खलु गर्भस्य न मातुर्न पितुर्नात्मनः सर्व्वभावेषु यथेष्टकारित्वमस्ति। ते किञ्चित् स्ववशात् कुर्व्वन्ति किञ्चित् कर्म्मवशात् क्वचिच्चैषां करणशक्तिर्भवति क्वचिन्न भवति। यत्र सत्त्वादिकरणसम्पत् तत्र यथाबलमेव यथेष्टकारित्वमतोऽन्यथा विपर्य्ययः। न च करणदोषादकारणमात्मा गर्भजनने सम्भवति दृष्टञ्च चेष्टा योनिरैश्वर्य्यं मोक्षश्चात्मविज्ञिरात्मायत्तम्। न ह्यन्यः सुखदुःखयोः कर्त्ता न चान्यतो गर्भो जायते जायमानो न चाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात्॥ १३॥

यानि तु खल्वस्य गर्भस्यात्मजानि यानि चास्यात्मतः सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः। तद्यथा,—तासु तासु योनिषूत्पत्तिरायुरात्मज्ञानं मन इन्द्रियाणि प्राणापानौ प्रेरणं धारणमाकृतिस्वरवर्णविशेषाः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ चेतना धृतिर्बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारः प्रयत्नश्चेत्यात्मजानि॥ १४॥

सात्म्यजश्चायं गर्भः, न ह्यसात्म्यसेवित्वमन्तरेण स्त्रीपुरुषयोर्वन्ध्यात्वमस्ति गर्भे वानिष्टो भावः। यावत् खल्वसात्म्यसेविनां

स्त्रीपुरुषाणां त्रयो दोषाः प्रकुपिताः शरीरमुपसर्पन्तो न शुक्र-शोणितगर्भाशयोपघातायोपपद्यन्ते तावत् समर्था गर्भजननाय भवन्ति। सात्म्यसेविनां पुनः स्त्रीपुरुषाणामनुपहतशुक्रशोणित-गर्भाशयानामृतुकाले सन्निपतितानां जीवस्यानवक्रमणाद्गर्भा न प्रादुर्भवन्ति। न हि केवलं सात्म्यज एवायं गर्भः समु-दयोऽत्र कारणमुच्यते ॥ १५ ॥

यानि तु खल्वस्य गर्भस्य सात्म्यजानि यानि चास्य सात्म्यतः सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः। तद्यथा-आरोग्यमनालस्यमलोलुपत्वमिन्द्रियप्रसादः स्वरवर्णवीजसम्पत् प्रहर्षभूयस्त्वञ्चेति सात्म्यजानि ॥ १६ ॥

रसजश्चायं गर्भो न हि रसादृते मातुः प्राणयात्रापि स्यात् किं पुनर्गर्भजन्म। न चैवास्यासम्यगुपयुज्यमाना रसा गर्भ-मभिनिर्व्वर्त्तयन्ति। न च केवलं सम्यगुपयोगादेव रसानां गर्भाभिनिर्व्वृत्तिर्भवति समुदयोऽप्यत्र कारणमुच्यते ॥ १७ ॥

यानि तु खल्वस्य गर्भस्य रसजानि यानि चास्य रसतः सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः। तद्यथा—शरीर-स्याभिनिर्व्वृत्तिरभिवृद्धिः प्राणानुबन्धस्तृप्तिः पुष्टिरुत्साहश्चेति रसजानि ॥ १८ ॥

अस्ति खलु सत्त्वमुपपादुकं यज्जीवस्पृक् शरीरेणाभिसम्ब-ध्नाति। यस्मिन्नपगमनपुरस्कृते शीलमस्य व्यावर्त्तते भक्ति-र्विपर्य्यस्यते सर्व्वेन्द्रियाण्युपतप्यन्ते बलं हीयते व्याधय-श्चाप्याय्यन्ते। यस्माद्धीनः प्राणान् जहाति यदिन्द्रियाणाम-भिग्राहकञ्च मन इत्यभिधीयते तत् त्रिविधमाख्यायते शुद्धं

राजसं तामसञ्चेति । येनास्य मनो भूयिष्ठं तेन द्वितीयायामाजातौ सम्प्रयोगो भवति । यदा तु तेनैव शुद्धेन संयुज्यते तदा जातेरतिक्रान्तायाश्च स्मरति । स्मार्त्तं हि ज्ञानमात्मनस्तस्यैव मनसोऽनुबन्धादनुवर्त्तते, यस्यानुवृत्तिं पुरस्कृत्य पुरुषो जातिस्मर इत्युच्यते इति सत्त्वमुक्तम् ॥ १९ ॥

यानि खल्वस्य गर्भस्य सत्त्वजानि यान्यस्य सत्त्वतः सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—भक्तिः शीलं शौचं द्वेषः स्मृतिर्मोहस्त्यागो मात्सर्य्यं शौर्य्यं भयं क्रोधस्तन्द्रीरुत्साहस्तैक्ष्ण्यं मार्द्दवं गाम्भीर्य्यमनवस्थितत्वमित्येवमादयश्चान्ये ते सत्त्वजा विकारा यानुत्तरकालं सत्त्वभेदमधिकृत्योपदेक्ष्यामइति सत्त्वजानि । नानाविधानि तु खलु सत्त्वानि तानि सर्व्वाण्येकपुरुषे भवन्ति न च भवन्त्येककालम्, एकन्तु प्रायोऽनुवर्त्तत्याह ॥ २० ॥

एवमयं नानाविधानामेषां गर्भकराणां भावानां समुदायादभिनिर्व्वर्त्तते गर्भो यथा कूटागारं नानाद्रव्यसमुदायाद् यथा वा रथो नानाङ्गसमुदायात् । तस्मादेतदवोचाम मातृजश्चायं गर्भः पितृजश्चात्मजश्च सात्म्यजश्च रसजश्चास्ति च सत्वमुपपादुकमितीति होवाच भगवानात्रेयः ॥ २१ ॥

भरद्वाज उवाच । यद्ययमेषां नानाविधानां गर्भकराणां भावानां समुदायादभिनिर्व्वर्त्तते गर्भः कथमयं सन्धीयते । यदि चापि सन्धीयते कस्मात् समुदायप्रभवः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते । तत्र चेदिष्टमेतद्यस्मान्मनुष्यो मनुष्यप्रभवः, तस्मादेव मनुष्यविग्रहेण

जायते। यथा गोर्गोप्रभवः यथा चाश्वोऽश्वप्रभव इत्येवं यदुक्त-मये समुदायात्मक इति तदयुक्तं, यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः कस्माज्जड़ान्धकुब्जमूकवामनमिन्मिनव्यङ्गोन्मत्तकुष्ठकिलासिभ्यो जाताः पितृसदृशा न भवन्ति। अथात्रापि बुद्धिरेवं स्यात् स्वैनैवायमात्मा चक्षुषा रूपाणि वेत्ति श्रोत्रेण शब्दान् घ्राणेन गन्धान् रसनेन रसान् स्पर्शनेन स्पर्शान् बुद्ध्या बोद्धव्यमित्यनेन हेतुना जड़ादिभ्यो जाताः पितृसदृशा भवन्ति। अत्रापि प्रतिज्ञाहानिदोषः स्यादेवमुक्ते ह्यात्मा सत्स्विन्द्रियेषु ज्ञः स्यादसत्स्वज्ञो यत्र चैतदुभयं सम्भवति ज्ञत्वमज्ञत्वञ्च स विकारप्रकृतिकश्चात्मा निर्व्विकारश्च। यदि च दर्शनादिभि-रात्मा विषयान् वेत्ति निरिन्द्रियो दर्शनादिविरहादज्ञः स्याद-ज्ञत्वादकारणमकारणत्वाच्चानात्मेति वाग्वस्तुमात्रमेतद्वचनमन-र्थकं स्यादिति होवाच भरद्वाजः॥ २२॥

आत्रेय उवाच। पुरस्तादेतत् प्रतिज्ञातं सत्त्वं जीवस्पृक् शरीरेणाभिसम्बध्नातीति। यस्मात् तु समुदायप्रभवः सन् स गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यो मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तद्-ज्ञाभः॥ २३॥

भूतानां चतुर्व्विधा योनिर्भवति जरायुजाण्डस्वेदोद्भिदः। तासां खलु चतसृणामपि योनीनामेकैका योनिरपरिसंख्येय-भेदा भवति भूतानामाकृतिविशेषापरिसंख्येयत्वात्। तत्र जरायुजानामण्डजानां प्राणिनामेते गर्भकरा भावा यां यां योनिमापद्यन्ते तस्यां तस्यां योनौ तथातथारूपा भवन्ति। तद्यथा—कनकरजतताम्रत्रपुसीसान्यासिच्यमानानि तेषु तेषु

मधूच्छिष्टबिम्बेषु ते यदा मनुष्यबिम्बमापद्यन्ते तदा मनुष्यविग्रहेण जायन्ते । तस्मात् समुदायप्रभवः सन् स गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यो मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तद्योनित्वात् ॥२४॥

यच्चोक्तं यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः कस्मान्न जड़ादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा भवन्तीति तत्रोच्यते यस्य यस्य ह्यङ्गावयवस्य बीजे बीजभाग उपतप्तो भवति तस्य तस्याङ्गावयवस्य विकृतिरुपजायते नोपजायते चानुपतापात्, तस्मादुभयोरुपपत्तिरप्यत्र । सर्व्वस्य चात्मजानीन्द्रियाणि तेषां भावाभावहेतुर्दैवं, तस्मान्नैकान्ततो जड़ादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा भवन्ति ॥ २५ ॥

न चात्मा सत्स्विन्द्रियेषु ज्ञोऽसत्सु वा भवत्यज्ञो न ह्यसत्त्वः कदाचिदात्मा सत्त्वविशेषाच्चोपलभ्यते ज्ञानविशेष इति ॥ २६ ॥

भवन्ति चात्र ।

न कर्त्तुरिन्द्रियाभावात् कार्य्यज्ञानं प्रवर्त्तते ।
यैः क्रिया वर्त्तते या तु सा विना तैर्न वर्त्तते ॥
जानन्नपि मृदोऽभावात् कुम्भकृन्न प्रवर्त्तते ।
शृणुष्व वेदमध्यात्ममात्मज्ञानबलं महत् ॥
इन्द्रियाणि च संक्षिप्य मनः संरुह्य चञ्चलम् ।
प्रविश्याध्यात्ममात्मज्ञः स्वे ज्ञाने पर्य्यवस्थितः ॥
सर्व्वत्र विहितज्ञानः सर्व्वभावान् परीक्षते ।
गृह्णीष्व वेदमपरं भरद्वाजविनिर्णयम् ॥
निवृत्तेन्द्रियवाक्चेष्टः सुप्तः स्वप्नगतो यदा ।

विषयान् सुखदुःखे च वेत्ति नाज्ञोऽप्यतः स्मृतः ॥
नात्मा ज्ञानादृते चैको ज्ञानं किञ्चित् प्रवर्त्तते ।
न ह्येको वर्त्तते भावो वर्त्तते नाप्यहेतुकः ॥
तस्माज्ज्ञः प्रकृतिश्चात्मा द्रष्टा कारणमेव च ।
सर्व्वमेतद्भरद्वाज निर्णीतं जहि संशयम् ॥ २७ ॥

तत्र श्लोकौ ।

हेतुर्गर्भस्य निर्व्वृत्तौ वृद्धौ जन्मनि चैव यः ।
पुनर्व्वसुमतिर्य्या च भरद्वाजमतिश्च या ॥
प्रतिज्ञा प्रतिषेधश्च विषदश्चात्मनिर्णयः ।
गर्भावक्रान्तिमुद्दिश्य खुड्डीकां सम्प्रकाशितम् ॥ ३१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने
खुड्डीका गर्भावक्रान्तिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

(महती गर्भावक्रान्तिः ।)

अथातो महतीं गर्भावक्रान्तिं शारीरं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

यतश्च गर्भः सम्भवति यस्मिंश्च गर्भसंज्ञा यद्विकारश्च गर्भो यया चानुपूर्व्व्याभिनिर्व्वर्त्तते कुक्षौ यश्चास्य वृद्धिहेतुर्यतश्चास्या-वृद्धिर्भवति यतश्च जायमानः कुक्षौ विनाशं प्राप्नोति यतश्च कार्त्स्न्येनाविनश्यन् विकृतिमापद्यते तदनुव्याख्यास्यामः ॥२॥

मातृतः पितृत आत्मतः सात्म्यतो रसतः सत्त्वत इत्येतेभ्यो भावेभ्यः समुदितेभ्यो गर्भः सम्भवति। तस्य ये येऽवयवा यतो यतः सम्भवतः सम्भवन्ति तान् विभज्य मातृजादीनवयवान् पृथक् पृथगुक्तमये। शुक्रशोणितजीवसंयोगे तु खलु कुक्षिगते गर्भसंज्ञा भवति। गर्भस्तु खल्वन्तरीक्षवाय्वग्नितोयभूमिविकारश्चेतनाधिष्ठानभूतः, एवमनयैव युक्त्या पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मको गर्भश्चेतनाधात्वधिष्ठानभूतः, स ह्यस्य षष्ठो धातुरुक्तः॥ ३॥

यथा त्वानुपूर्व्व्याभिनिर्व्वर्त्तते कुक्षौ तदनुव्याख्यास्यामः। गते पुराणे रजसि नवे चावस्थिते पुनः शुद्धस्नातां स्त्रियमव्यापन्नयोनिशोणितगर्भाशयामृतुमतीमाचक्ष्महे। तया सह तथाभूतया यदा पुमानव्यापन्नबीजो मिश्रीभावं गच्छति तस्य हर्षोदीरितः परः शरीरधात्वात्मा शुक्रभूतोऽङ्गादङ्गात् सम्भवति। स तथा हर्षभूतेनात्मनोदीरितश्चाधिष्ठितबीजधातुः पुरुषशरीरादभिनिष्पद्योदितेन पथा गर्भाशयमनुप्रविश्यार्त्तवेनाभिसंसर्गमेति। तत्र पूर्व्वं चेतनाधातुः सत्त्वकरणो गुणग्रहणाय पुनः प्रवर्त्तते। स हि हेतुः कारणं निमित्तमक्षरं कर्त्ता मन्ता बोधयिता बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्म्मा विश्वरूपः पुरुषः प्रभवोऽव्ययो नित्यो गुणी ग्रहणं प्राधान्यमव्यक्तं जीवो ज्ञः प्रकुलश्चेतनावान् प्रभुर्भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्मा चेति। स गुणोपादानकालेऽन्तरीक्षं पूर्व्वतरमन्येभ्यो गुणेभ्य उपादत्ते यथा प्रलयात्यये सिसृक्षुर्भूतान्यक्षरभूतः सत्त्वोपादानं पूर्व्वतरमाकाशं सृजति। ततः क्रमेण व्यक्ततर-

गुणान् धातून् वायुादिकांश्चतुरः । तथा देहग्रहणेऽपि प्रवर्त्तमानः पूर्व्वतरमाकाशमेवोपादत्ते ततः क्रमेण व्यक्ततर-गुणान् धातून् वायुादींश्चतुरः । सर्व्वमपि तु कल्ले तद् गुणोपादानमणुना कालेन भवति ॥ ४ ॥

स तु सर्व्वगुणवान् गर्भत्वमापन्नः प्रथमे मासि संमूर्च्छितः सर्व्वधातुकलुषीकृतः खेटभूतो भवत्यव्यक्तविग्रहः सदसद्भूताङ्गावयवः । द्वितीये मासि घनः सम्पद्यते पिण्डः पेश्यर्व्वुदं वा, तत्र घनः पुरुषः स्त्री पेशी अर्व्वुदं नपुंसकम् । तृतीये मासि सर्व्वेन्द्रियाणि सर्व्वाङ्गावयवाश्च यौगपद्येनाभिनिर्व्वर्त्तन्ते । तत्रास्य केचिदङ्गावयवा मातृजादीनवयवान् विभज्य पूर्व्वमुक्ता यथावत् । महाभूतविकारप्रविभागेन त्विदानीमस्य तांश्चैवाङ्गावयवान् कांश्चित्, पर्य्यायान्तरेणापरांश्चानुव्याख्यास्यामः ॥ ५ ॥

मातृजादयोऽप्यस्य महाभूतविकाराः, तत्रास्याकाशात्मकं शब्दः श्रोत्रं लाघवं सौक्ष्म्यं विवेकश्च । वाय्वात्मकं स्पर्शः स्पर्शनं रौक्ष्यं प्रेरणं धातुव्यूहनं चेष्टाश्च शारीर्य्यः । अग्न्यात्मकं रूपं दर्शनं प्रकाशः पक्तिरौष्ण्यञ्च । अवात्मकं रसो रसनं शैत्यं मार्द्दवं स्नेहः क्लेदश्च । पृथिव्यात्मकं गन्धः घ्राणं गौरवं स्थैर्य्यं मूर्त्तिश्च । एवमयं लोकसम्मितः पुरुषः । यावन्तो हि लोके भावविशेषास्तावन्तः पुरुषे यावन्तः पुरुषे तावन्तो लोके इति बुधास्त्वेवं द्रष्टुमिच्छन्ति ॥ ६ ॥

एवमस्येन्द्रियाण्यङ्गावयवाश्च यौगपद्येनाभिनिर्व्वर्त्तन्ते अन्यत्र तेभ्यो भावेभ्यो येऽस्य जातस्योत्तरकालं जायन्ते । तद्-यथा—दन्ता व्यञ्जनानि व्यक्तीभावस्तथा युक्तानि नापराणेत्रवा

प्रकृतिः। विकृतिः पुनरतोऽन्यथा। सन्ति खल्वस्मिन् गर्भे केचिच्च नित्या भावाः सन्ति चानित्याः केचित्। तस्य य-एवाङ्गावयवाः सन्तिष्ठन्ते त एव स्त्रीलिङ्गं पुरुषलिङ्गं नपुंसक-लिङ्गं वा बिभ्रति ॥ ७ ॥

ततः स्त्रीपुरुषयोर्ये वैशेषिका भावाः प्रधानसंश्रया गुण-संश्रयाश्च तेषां यतो भूयस्त्वं ततोऽन्यतरभावः। तद्यथा क्लैव्यं भीरुत्वमवैशारद्यं मोहोऽवस्थानमधोगुरुत्वमसंहननं शैथिल्यं मार्द्दवं गर्भाशयवीजभागस्तथा युक्तानि चापराणि स्त्रीकराणि, अतो विपरीतानि पुरुषकराण्युभयभागभावानि नपुंसक-कराणि। यस्य यत्कालमेवेन्द्रियाणि सन्तिष्ठन्ते तत्काल-मेवास्य चेतसि वेदनानिबन्धं प्राप्नोति। तस्मात् तदा प्रभृति गर्भः स्पन्दते प्रार्थयते च जन्मान्तरानुभूतमिह यत् किञ्चित् तद्द्वैहृदय्यमाचक्षते वृद्धाः। मातृजञ्चास्य हृदयं मातृहृदये-नाभिसम्बद्धं रसवाहिनीभिः संवाहिनीभिस्तस्मात् तयोस्ताभि-र्भक्तिः सम्पद्यते। तच्चैव कारणमवेक्षमाणा न द्वैहृदय्यविमा-नितं गर्भमिच्छन्ति कर्त्तुं, विमानने ह्यस्य दृश्यते विनाशो गर्भस्य विकृतिर्वा। समानयोगक्षेमा हि तदा भवति केषु-चिदर्थेषु माता तस्मात् प्रियहिताभ्यां गर्भिणीं विशेषेणोपचरन्ति कुशलाः। तस्या द्वैहृदय्यस्य च विज्ञानार्थं लिङ्गानि समासेनोप-देक्ष्यामः ॥ ८ ॥

उपचारसम्बोधनं ह्यस्य ज्ञाने दोषज्ञानञ्च लिङ्गतस्तस्मा-दिष्टो लिङ्गोपदेशः, तद्यथा—आर्त्तवादर्शनमास्यसंस्रवण-मनन्नाभिलाषश्छर्द्दिररोचकोऽम्लकामता च विशेषेण श्रद्धा-

प्रणयनञ्चोच्चावचेषु भावेषु गुरुगात्रत्वं चक्षुषोर्ग्लानिः स्तन्य-मोष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च कार्ष्ण्यमत्यर्थं श्वयथुः पादयोरीषल्लोमराज्युद्गमो योन्याश्चाटालत्वमिति गर्भे पर्य्यागते रूपाणि भवन्ति ॥ ९ ॥

सा यद्यदिच्छेत् तत्तदस्यै दद्यादन्यत्र गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्यः। गर्भोपघातकरास्त्विमे भावाः, तद्यथा सर्व्वमति-गुरूष्णतीक्ष्णं दारुणाश्च चेष्टा इमांश्चान्यानुपदिशन्ति वृद्धाः। देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि बिभृयान्न मदकराणि मद्यान्यभ्यवहरेन्न यानमधिरोहेन्न मांसमश्नीयात् सर्व्वेन्द्रियप्रतिकूलांश्च भावान् दूरतः परिवर्ज्जयेत्। यच्चान्यदपि किञ्चित् स्त्रियो विद्युः। तीव्रायान्तु खलु प्रार्थनायां काममहितमस्यै हितेनोपसंहितं दद्यात् प्रार्थनाविनयनार्थम्। प्रार्थनासन्धारणाद्धि वायुः कुपितोऽन्तःशरीरमनुचरन् गर्भस्यापद्यमानस्य विनाशं वैरूप्यं वा कुर्य्यात् ॥ १० ॥

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भस्तस्मात् तदा गर्भिणी गुरुगात्रत्वमापद्यते विशेषेण। पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात् तदा गर्भिणी कार्श्यमापद्यते विशेषेण। षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात् तदा गर्भिणी बलवर्णहानिमापद्यते विशेषेण। सप्तमे मासि गर्भः सर्व्वभावैराप्याय्यते। तस्मात् तदा गर्भिणी क्लान्ततमा भवति। अष्टमे मासि गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसवाहिनीभिः संवाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परत आददाति गर्भस्य सम्पूर्णत्वात्, तस्मात्

तदा गर्भिणी मुहुर्मुहुर्मूर्च्छायुक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च ग्लाना तथाच गर्भः। तस्मात् तदा गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमद्भवत्यधिकमोजसोऽनवस्थितत्वात्। तस्यैवार्थमभिसमीक्ष्याष्टमं मासमगण्यमित्याचक्षते कुशलाः। तस्मिन्नेकदिवसातिक्रान्तेऽपि नवमं मासमुपादाय प्रसवकालमित्याहुराद्वादशमासात्। एतावान् प्रसवकालो वैकारिकमतःपरं कुक्षौ स्थानं गर्भस्य। एवमयमनयानुपूर्व्याभिनिर्व्वर्त्तते कुक्षौ ॥ ११ ॥

मात्रादीनां खलु गर्भकराणां भावानां सम्पदस्तथा वृत्तसौष्ठवान्मातृतश्चैवोपस्नेहोपस्वेदाभ्यां कालपरिणामात् स्वभावसंसिद्धेश्च कुक्षौ वृद्धिं प्राप्नोति। मात्रादीनामेव खलु गर्भकराणां भावानां व्यापत्तिनिमित्तमस्याजन्म भवति ॥ १२ ॥

ये त्वस्य कुक्षौ वृद्धिहेतुसमाख्याता भावास्तेषां विपर्य्ययादुदरे विनाशमापद्यतेऽथवाप्यचिरजातः स्यात्। यतस्तु कार्त्स्न्येनाविनश्यन् विकृतिमापद्यते तदनुव्याख्यास्यामः। यदा स्त्रिया दोषप्रकोपनान्यासेवमानाया दोषाः प्रकुपिताः शरीरमुपसर्पन्तः शोणितगर्भाशयोपघातायोपपद्यन्ते न च कार्त्स्न्येन शोणितगर्भाशयौ दूषयन्ति, तदेयं गर्भं लभते, तदा गर्भस्य तस्य मातृजानामवयवानामन्यतमोऽवयवो विकृतिमेकोऽनेकोऽथवापद्यते। यस्य यस्य ह्यवयवस्य वीजभागे दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते तं तमवयवं विकृतिराविशति। यदा ह्यस्याः शोणितगर्भाशयवीजभागः प्रदोषमापद्यते तां स्त्रियं तदा वन्ध्यां जनयति। यदा पुनरस्याः शोणितगर्भाशयवीजभागावयवः प्रदोषमापद्यते तदा पूतिप्रजां जनयति। यदा

त्वस्याः शोणितगर्भाशयबीजभागावयवः स्त्रीकराणाञ्च बीजभागानामेकदेशः प्रदोषमापद्यते तदा स्त्र्याकृतिभूयिष्ठामस्त्रियं वार्त्तां नाम जनयति तां स्त्रीव्यापदमाचक्षते। एवमेव पुरुषस्य बीजदोषे पितृजावयवविकृतिं विद्यात्। यदा ह्यस्य बीजे बीजभागावयवः प्रदोषमापद्यते तदा पूतिप्रजां जनयति। यदा त्वस्य बीजे बीजभागावयवः पुरुषकराणाञ्च बीजभागानामेकदेशः प्रदोषमापद्यते, तदा पुरुषाकृतिभूयिष्ठमपुरुषं तृणपूलिकं नाम जनयति तां पुरुषव्यापदमाचक्षते। एतेन सात्म्यजानां रसजानां सत्त्वजानाञ्चावयवानां विकृतिरपि व्याख्याता। निर्व्विकारः परस्त्वात्मा सर्व्वभूतानां निर्व्विशेषः सत्त्वशरीरयोस्तु विशेषाद्विशेषोपलब्धिः॥ १३॥

तत्र त्रयस्तु शारीरदोषा वातपित्तश्लेष्माणस्ते शरीरं दूषयन्ति। द्वौ पुनः सत्त्वदोषौ रजस्तमश्च। तौ सत्त्वं दूषयतः। ताभ्याञ्च सत्त्वशरीराभ्यां दुष्टाभ्यां विकृतिरुपजायते नोपजायते चादुष्टाभ्याम्॥ १४॥

तत्र शरीरं योनिविशेषाच्चतुर्व्विधमुक्तमग्रे, त्रिविधं खलु सत्त्वं शुद्धं राजसं तामसमिति। तत्र शुद्धमदोषमाख्यातं कल्याणांशत्वात्। राजसं सदोषमाख्यातं रोषांशत्वात्। तथा तामसमपि सदोषमाख्यातं मोहांशत्वात्॥ १५॥

तेषान्तु त्रयाणामपि सत्त्वानामेकैकस्य भेदाग्रमपरिसंख्येयं तरतमयोगाच्छरीरयोनिविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधानत्वाच्च। शरीरं हि सत्त्वमनुविधीयते सत्त्वञ्च शरीरं तस्मात्

कतिचिच्च सत्त्वभेदाननूकाभिनिर्द्देशेन निदर्शनार्थमेवानुव्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥

तद्यथा—शुचिं सत्याभिसन्धं जितात्मानं संविभागिनं ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसम्पन्नं स्मृतिमन्तं कामक्रोधलोभमानमोहेर्ष्याहर्षापेतं समं सर्व्वभूतेषु ब्राह्मं विद्यात्। इज्याध्ययन-व्रतहोम-ब्रह्मचर्य्यपरमतिथि-व्रतमुपशान्तमदमानरागद्वेषमोहलोभरोषं, प्रतिभावचनविज्ञानोपधारणशक्तिसम्पन्नमार्षं विद्यात्। ऐश्वर्य्यवन्तमादेयवाक्यं यज्वानं शूरमोजस्विनं तेजसोपेतमक्लिष्टकर्म्माणं दीर्घदर्शिनं धर्म्मार्थकामाभिरतमैन्द्रं विद्यात्। लेखास्थवृत्तं प्राप्तकारिणमसंहार्य्यमुत्थानवन्तं स्मृतिमन्तमैश्वर्य्यालम्बिनं व्यपगतरागेर्षाद्वेषमोहं याम्यं विद्यात्। शूरं धीरं शुचिमशुचिद्वेषिणं यज्वानमम्भोविहाररतिमक्लिष्टकर्म्माणं स्थानकोपप्रसादं वारुणं विद्यात्। स्थानमानोपभोगं परिवारसम्पन्नं सुखविहारं धर्म्मार्थकामनित्यं शुचिं व्यक्तकोपप्रसादं कौवेरं विद्यात्। प्रियनृत्यगीतवादित्रोल्लापकं श्लोकाख्यायिकेतिहासपुराणेषु कुशलं गन्धमाल्यानुलेपनवसनस्त्रीविहारकामनित्यमनसूयकं गान्धर्व्वं विद्यात्। इत्येवं शुद्धसत्त्वस्य सप्तविधं भेदांशं विद्यात् कल्याणांशत्वात्। तत्संयोगात् तु ब्राह्ममत्यन्तशुद्धं व्यवस्येत् ॥ १७ ॥

शूरं चण्डमसूयकमैश्वर्य्यवन्तमौदरिकं रौद्रमननुक्रोशकमात्मपूजकमासुरं विद्यात्। अमर्षिणमनुबन्धकोपं छिद्रप्रहारिणं क्रूरमाहारातिमात्ररुचिमामिषप्रियतमं स्वप्नायासबहुलमीर्षुं राक्षसं विद्यात्। महाशनं स्त्रैणं स्त्रीरहस्कामम्

मशुचिं शुचिद्वेषिणं भीरुं भीषयितारं विकृतविहारशीलं पैशाचं विद्यात् । क्रुद्धशूरमक्रुद्धभीरुं तीक्ष्णमायासबहुलं सन्त्रस्तगोचरमाहारविहारपरं सार्पं विद्यात् । आहारकाममतिदुःखशीलाचारोपचारमसूयकमसंविभागिनमतिलोलुपमकर्म्मशीलं प्रैतं विद्यात् । अनुषक्तकाममजस्रमाहारविहारपरमनवस्थितममर्षिणमसञ्चयं शाकुनं विद्यात् । इत्येवं खलु राजसस्य सत्त्वस्य षड्‌विधं भेदांशं विद्याद् रोषांशत्वात् ॥ १८ ॥

निराकरिष्णुमधममवेशं जुगुप्सिताचाराहारविहारमैथुनपरं स्वप्नशीलं पाशवं विद्यात् । भीरुमबुधमाहारलुब्धमनवस्थितमनुषक्तकामक्रोधं सरणशीलं तोयकामं मात्स्यं विद्यात् । अलसं केवलमभिनिविष्टमाहारे सर्व्वबुद्ध्यङ्गहीनं वानस्पत्यं विद्यात् । इत्येवं खलु तामसस्य सत्त्वस्य त्रिविधं भेदांशं विद्यान्मोहांशत्वात् । इत्यपरिसंख्येयभेदानां खलु त्रयाणामपि सत्त्वानां भेदैकदेशो व्याख्यातः ॥ १९ ॥

शुद्धस्य सत्त्वस्य सप्तविधो ब्रह्मर्षिशक्रवरुणयमकुवेरगन्धर्व्वसत्त्वानुकारेण । राजसस्य षड्‌विधो दैत्यराक्षसपिशाचसर्पप्रेतशकुनिसत्त्वानुकारेण । तामसस्य त्रिविधः पशुमत्स्यवनस्पतिसत्त्वानुकारेण । कथञ्च यथासत्त्वमुपचारः स्यादिति । केवलश्चायमुद्देशो यथोद्देशमभिनिर्द्दिष्टो भवति । गर्भावक्रान्तिसंप्रयुक्तस्यार्थस्य विज्ञाने सामर्थ्यं गर्भकराणाञ्च भावानामनुसमाधिर्व्विघातश्च विघातकराणां भावानामिति ॥ २० ॥

तत्र श्लोकाः ।

निमित्तमात्मा प्रकृतिर्व्वृद्धिः कुक्षौ क्रमेण च ।

वृद्धिहेतुश्च गर्भस्य पञ्चार्थाः शुभसंज्ञिताः ॥
अजन्मनि च यो हेतुर्विनाशे विकृतावपि ।
इमांस्त्रीनशुभान् भावानाहुर्गर्भविघातकान् ॥ २१ ॥
शुभाशुभसमाख्यातानष्टौ भावानिमान् भिषक् ।
सर्व्वथा वेद यः सर्व्वान् स राज्ञः कर्त्तुमर्हति ॥
अवाप्नुयापायान् गर्भस्य स एवं ज्ञातुमर्हति ।
ये च गर्भविघातोक्ता भावास्तांश्चाप्युदारधीः ॥ २२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने महती गर्भावक्रान्तिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

(पुरुषविचयः ।)

अथातः पुरुषविचयं शारीरं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

पुरुषोऽयं लोकसम्मित इत्युवाच भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेयः। यावन्तो हि मूर्त्तिमन्तो लोके भावविशेषास्तावन्तः पुरुषे, यावन्तः पुरुषे तावन्तो लोके ॥ २ ॥

इत्येवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । नैतावता वाक्येनोक्तं वाक्यार्थमवगाहामहे । भगवता बुद्ध्या भूयस्तरमतोऽनुव्याख्यायमानं शुश्रूषामह इति ॥ ३ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । अपरिसंख्येया लोकावयवविशेषाः

पुरुषावयवविशेषा ह्यपरिसंख्येयाः। यथा यथा प्रधानञ्च तेषां यथास्थूलं पुरुषावयवविशेषाः कतिचित्तेषां सामान्यमभिप्रेत्योदाहरिष्यामः। तानेकमना निबोध सम्यगुपवर्ण्यमानानग्निवेश! षड्धातवः समुदिता लोक इति शब्दं लभन्ते, तद्यथा,—पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं ब्रह्म चाव्यक्तमित्येत एव च षड् धातवः समुदिताः पुरुष इति शब्दं लभन्ते। तस्य च पुरुषस्य पृथिवीमूर्त्तिरापः क्लेदस्तेजोऽभिसन्तापो वायुः प्राणो वियच्छिद्राणि ब्रह्मान्तरात्मा। यथा खलु ब्राह्मी विभूतिर्लोके तथा पुरुषेऽप्यान्तरात्मिकी विभूतिर्ब्रह्मणो विभूतिर्लोके प्रजापतिरन्तरात्मनो विभूतिः पुरुषे सत्त्वम्, यस्त्विन्द्रो लोके स पुरुषेऽहङ्कारः, आदित्यास्त्वादानं रुद्रो रोषः सोमः प्रसादो वसवः सुखमश्विनौ कान्तिर्मरुदुत्साहो विश्वेदेवाः सर्व्वेन्द्रियाणि सर्व्वेन्द्रियार्थाश्च तमो मोहो ज्योतिर्ज्ञानम्। यथा लोकस्य स्वर्गादिस्तथा पुरुषस्य गर्भाधानं, यथा कृतयुगमेवं बाल्यम्, यथा त्रेता तथा यौवनं यथा द्वापरस्तथा स्थाविरं यथा कलिरेवमातुर्य्यं यथा युगान्तस्तथा मरणमित्येवमेतेनानुमानेनानुक्तानामपि लोकपुरुषयोरवयवविशेषाणामग्निवेश सामान्यं विद्यात्॥ ४॥

इत्येवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच। एवमेतत् सर्व्वमनपवादं यथोक्तं भगवता लोकपुरुषयोः सामान्यं। किन्त्वस्य सामान्योपदेशस्य प्रयोजनमिति॥ ५॥

भगवानुवाच। शृण्वग्निवेश! सर्व्वलोकमात्मन्यात्मानञ्च सर्व्वलोके समनुपश्यतस्सत्याबुद्धिरुत्पद्यते। सर्व्वलोकं

ह्यात्मनि पश्यतो भवत्यात्मैव सुखदुःखयोः कर्त्ता नान्य इति कर्म्मात्मकत्वाच्च । हेत्वादिभिरयुक्तः सर्व्वलोकोऽहमिति विदित्वा ज्ञानं पूर्व्वमुत्थाप्यतेऽपवर्गाय । तत्र संयोगापेक्षी लोकशब्दः षड्धातुसमुदायो हि सामान्यतः सर्व्वलोकः । तस्य हेतुरुत्पत्तिर्वृद्धिरुपप्लवो वियोगश्च । तत्र हेतुरुत्पत्तिकारणम्, उत्पत्तिर्जन्म, वृद्धिराप्यायनम्, उपप्लवो दुःखागमः, षड्धातुविभागो वियोगः स जीवापगमः प्राणनिरोधो भङ्गो लोकस्वभावश्च । तस्य मूलं सर्व्वोपप्लवानाञ्च प्रवृत्तिर्निवृत्तिरुपरमश्च । प्रवृत्तिर्दुःखं निवृत्तिः सुखमिति यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत् सत्यम् । तस्य हेतुः सर्व्वलोकसामान्यज्ञानमेतत् प्रयोजनं सामान्योपदेशस्येति ॥ ६ ॥

अथाग्निवेश उवाच । किंमूला भगवन् प्रवृत्तिर्निवृत्तौ वा उपाय इति ॥ ७ ॥

भगवानुवाच । मोहेच्छाद्वेषकर्म्ममूला प्रवृत्तिस्तज्जा ह्यहङ्कारसङ्गसंशयाभिसंप्लवाभ्यवपातविप्रत्यय-विशेषानुपायाः । तरुणमिव द्रुममतिविपुलशाखास्तरवोऽभिभूय पुरुषमवतत्यैवोत्तिष्ठन्ते यैरभिभूतो न सत्तामतिवर्त्तते । तत्रैवं जातिरूपवित्तवृद्धिशीलविद्याभिजनवयोवीर्य्यप्रभावसम्पन्नोऽहमित्यहङ्कारः । यन्मनोवाक्कायकर्म्म नापवर्गाय स सङ्गः । कर्म्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभावादयः सन्ति नवेति संशयः । सर्व्वास्ववस्थास्वनन्योऽहमहं स्रष्टा स्वभावसिद्धोऽहमहं शरीरेन्द्रियबुद्धिस्मृतिविशेषराशिरिति ग्रहणमभिसंप्लवः । मम मातृपितृभ्रातृदारापत्यबन्धुमित्रभृत्यगणो गणस्य चाहमित्यभ्यवपातः । कार्य्याकार्य्यहिताहित-

शुभाशुभेषु विपरीताभिनिवेशो विप्रत्ययः। व्याक्तयोः प्रकृतिविकारयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योश्चासामान्यदर्शनं विशेषः। प्रोक्षणानशनाग्निहोत्रत्रिसवणाभ्युक्षणावाहनयजनयाजनयाचनसलिलहुताशनप्रवेशनादयः समारम्भाः प्रोच्यन्ते ह्यनुपायाः। एवमयं धीधृतिस्मृतिरहङ्काराभिनिविष्टः संसक्तसंशयोऽभिप्लुतबुद्धिरभ्यपतितोऽन्यथादृष्टिर्विशेषग्राही विमार्गगतिर्निवासवृक्षः सत्त्वशरीरदोषमूलानां मूलं सर्व्वदुःखानां भवति। एवमहङ्कारादिभिर्दोषैर्भ्राम्यमाणो नातिवर्त्तते प्रवृत्तिं सा मूलमघस्य। निवृत्तिरपवर्गस्तत्परं प्रशान्तं तदक्षरं तद्ब्रह्म स मोक्षः॥८॥

तत्र मुमुक्षूणामुदयनानि च सर्व्वाण्यनुव्याख्यास्यामः। तत्र मुमुक्षोरादित एवाचार्य्याभिगमनं, तस्योपदेशानुष्ठानम्, अग्नेरेवोपचर्य्या, धर्म्मशास्त्रानुगमनं, तदर्थावबोधस्तेनावष्टम्भः, तत्र यथोक्ताः क्रियाः, सतामुपासनम्, असतां परिवर्ज्जनं, न सङ्गतिर्दुर्ज्जनेन, सत्यं सर्व्वभूतहितमपरुषमनतिकाले परीक्ष्य वचनं, सर्व्वप्राणिषु चात्मनीवावेक्षा, सर्व्वासामस्मरणमसङ्कल्पनमप्रार्थनाऽनभिभाषणञ्च स्त्रीणां, सर्व्वपरिग्रहत्यागः, कौपीनं प्रच्छादनार्थं धातुरागनिवसनं, कन्थासीवनहेतोः सूचीपिप्पलकं, शौचाधानहेतोर्जलकुण्डिका, दण्डधारणं, भैक्ष्यचर्य्यार्थं पात्रं, प्राणधारणार्थमेककालमग्राम्यो यथोपपन्न एवाभ्यवहारः। श्रमापनयनार्थं शीर्णशुष्कपर्णतृणास्तरणोपधानं, ध्यानहेतोः कायनिबन्धनं, वनेष्वनिकेतवासः, तन्द्रानिद्रालस्यादिकर्म्मवर्ज्जनं, सर्व्वेष्विन्द्रियार्थेष्वनुरागोपतापनिग्रहः, सुप्तस्थितगत-प्रेक्षिताहारविहार-प्रत्यङ्गचेष्टादिकेष्वारम्भेषु स्मृति-

पूर्व्विका प्रवृत्तिः, सत्कारस्तुतिगर्हावमानक्षमित्वं, क्षुत्पिपासा-
यासश्रमशीतोष्णवातवर्षासुखदुःखसंस्पर्शसहत्वं, शोकदैन्यद्वेष-
मदमानलोभरागेर्ष्याभयक्रोधादिभिरसम्वलनं, अहङ्कारादि-
षूपसर्गसंज्ञा, लोकपुरुषयोः स्वर्गादिसामान्यावेक्षणं, कार्य्यकाला-
त्ययभयं, योगारम्भे सततमनिर्व्वेदः सत्त्वोत्साहः, अपवर्गाय
धीधृतिस्मृतिबलाधानं, नियमनमिन्द्रियाणां चेतसि चेतस
आत्मन्यात्मनश्च, धातुभेदेन शरीरावयवसंख्यानमभीक्ष्णं, सर्व्वं
कारणवद्दुःखमस्वमनित्यमित्यभ्युपगमः। सर्व्वप्रवृत्तिषु दुःख-
संज्ञा, सर्व्वसंन्यासे सुखमित्यभिनिवेशः, एष मार्गोऽपवर्गाय
अतोऽन्यथा बध्यत इत्युदयनानि व्याख्यातानि ॥ ९ ॥

भवन्ति चात्र ।

एतैरविमलं सत्त्वं शुद्ध्युपायैर्विशुध्यति ।
मृज्यमान इवादर्शस्तैलचेलकषादिभिः ॥
ग्रहाम्बुदरजोधूमनीहारैरसमावृतम् ।
यथार्कमण्डलं भाति भाति सत्त्वं तथामलम् ॥
ज्वलत्यात्मनि संरुद्धं तत् सत्त्वं संवृतायने ।
शुद्धः स्थिरः प्रसन्नार्च्चिर्दीपो दीपाशये यथा ॥ १० ॥
शुद्धसत्त्वस्य या शुद्धा सत्या बुद्धिः प्रवर्त्तते ।
यया भिनत्त्यतिबलं महामोहमयं तमः ॥
सर्व्वभावस्वभावज्ञो यया भवति निस्पृहः ।
योगं यया साधयते सांख्यः सम्पद्यते यया ॥
यया नोपैत्यहङ्कारं नोपास्ते कारणं यया ।
यया नालम्बते किञ्चित् सर्व्वं संन्यस्यते यया ॥

याति ब्रह्म यथा नित्यमजरं शान्तमक्षरम् ।
विद्या सिद्धिर्मतिर्मेधा प्रज्ञा ज्ञानञ्च सामता ॥ ११ ॥
लोके विततमात्मानं लोकञ्चात्मनि पश्यतः ।
परावरदृशः शान्तिर्ज्ञानमूला न नश्यति ॥
पश्यतः सर्व्वभूतानि सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा ।
ब्रह्मभूतस्य संयोगो न शुद्धस्योपपद्यते ॥ १२ ॥
नात्मनः कारणाभावाल्लिङ्गमप्युपलभ्यते ।
स सर्व्वकारणत्यागान्मुक्त इत्यभिधीयते ॥
विपापं विरजः शान्तं परमक्षरमव्ययम् ।
अमृतं ब्रह्म निर्व्वाणं पर्य्यायैः शान्तिरुच्यते ॥ १३ ॥
एतत् तत् सौम्य विज्ञानं यज्ज्ञात्वा मुक्तसंशयाः ।
मुनयः प्रशमं जग्मुर्वीतमोहरजःस्पृहाः ॥ १४ ॥

तत्र श्लोकौ ।

सप्रयोजनमुद्दिष्टं लोकस्य पुरुषस्य च ।
सामान्यं मूलमुत्पत्तौ निवृत्तौ मार्ग एव च ॥
शुद्धसत्त्वसमाधानं सत्या बुद्धिश्च नैष्ठिकी ।
विचये पुरुषस्योक्ता निष्ठा च परमर्षिणा ॥ १५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने
पुरुषविचयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः।

(शरीरविषयः।)

अथातः शरीरविचयं शारीरं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ १॥

शरीरविचयः शरीरोपकारार्थमिष्यते भिषग्विद्यायाम्। ज्ञात्वा हि शरीरतत्त्वं शरीरोपकारकरेषु भावेषु ज्ञानमुत्पद्यते तस्मात् शरीरविचयं प्रशंसन्ति कुशलाः॥ २॥

तत्र शरीरं नाम चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकम्। समयोगवाहिनो यदा ह्यस्मिन् शरीरे धातवो वैषम्यमापद्यन्ते तदायं क्लेशं विनाशं वा प्राप्नोति॥३॥

वैषम्यगमनं पुनर्धातूनां वृद्धिह्रासगमनमकात्स्न्येन। प्रकृत्या च यौगपद्येन विरोधिनां धातूनां वृद्धिह्रासौ भवतः। यद्धि यस्य धातोर्वृद्धिकरं तत् ततो विपरीतगुणस्य धातोः प्रत्यवायकरन्तु सम्पद्यते। तदेव तस्मात् भेषजं सम्यगवचार्य्यमाणं युगपन्न्यूनातिरिक्तानां धातूनामधिकमपकर्षति न्यूनमाप्याययति। एतावदेव हि भैषज्यप्रयोगे फलमिष्टं स्वस्थवृत्तानुष्ठानञ्च यावद्धातूनां साम्यं स्यात्॥ ४॥

स्वस्थस्यापि समधातूनां साम्यानुग्रहार्थमेव कुशला रसगुणानाहारविकारांश्च पर्य्यायेणेच्छन्त्युपयोक्तुम्। सात्म्यसमाज्ञातानेकप्रकारभूयिष्ठांश्चोपयुञ्जानास्तद्विपरीतकरणलक्षणसमाज्ञातचेष्टया सममिच्छन्ति कर्त्तुम्। देशकालात्मगुणविपरी-

तासां हि कर्म्मणामाहारविकाराणाञ्च क्रमेणोपयोगः सम्यक्। सर्व्वाभियोगोऽनुदीर्णानां सन्धारणमसन्धारणमुदीर्णानाञ्च गतिमतां साहसानाञ्च वर्ज्जनम्। स्वस्थवृत्तमेतावद्धातूनां साम्यानुग्रहार्थमुपदिश्यते ॥ ५ ॥

धातवः पुनः शारीराः समानगुणैः समानगुणभूयिष्ठैर्वाप्याहारविकारैरभ्यस्यमानैर्वृद्धिं प्राप्नुवन्ति। ह्रासन्तु विपरीतगुणैर्विपरीतगुणभूयिष्ठैर्वाप्याहारैरभ्यस्यमानैः। तत्रेमे शरीरधातुगुणाः संख्यासामर्थ्यकरास्तद्यथा गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवाः। तेषु ये गुरवो धातवो गुरुभिराहारविकारगुणैरभ्यस्यमानैराप्याय्यन्ते लघवश्च ह्रसन्ति। लघवस्तु लघुभिराप्याय्यन्ते गुरवश्च ह्रसन्त्येवमेव सर्व्वधातुगुणानां सामान्याद् वृद्धिर्विपर्य्ययाद्ह्रासः। तस्मान्मांसमाप्याय्यते मांसेन भूयोऽन्येभ्यः शरीरधातुभ्यः। तथा लोहितं लोहितेन, मेदो मेदसा, वसा वसया, अस्थि तरुणास्थ्ना, मज्जा मज्ज्ञा, शुक्रं शुक्रेण, गर्भस्त्वामगर्भेण ॥ ६ ॥

यत्र त्वेवं लक्षणेन सामान्येन सामान्यवतामाहारविकाराणामसान्निध्यं स्यात्। सन्निहितानां वाप्ययुक्तत्वान्नोपयोगो घृणित्वादन्यस्माद्वा कारणात् स च धातुरभिवर्द्धयितव्यः स्यात्। तस्य ये समानगुणाः स्युराहारविकारा असेव्याश्च तत्र समानगुणभूयिष्ठानामन्यप्रकृतीनाञ्चाहारविकाराणामुपयोगः स्यात्। तद्यथा—शुक्रक्षये क्षीरसर्पिषोरुपयोगो मधुरस्निग्धसमाख्यातानाञ्चापरेषामेव द्रव्याणाम्। मूत्रक्षये पुनरिक्षुरस-

वारुणीमण्डद्रवमधुराम्ललवणोपक्लेदिनाम्, पुरीषक्षये कुल्माष-माषकुष्कुणाजमध्ययवशाकधान्याम्लानाम्, वातक्षये कटुतिक्त-कषायरूक्षलघुशीतानाञ्च, पित्तक्षयेऽम्ललवणकटुकक्षारोष्ण-तीक्ष्णाणाम्, श्लेष्मक्षये स्निग्धगुरुमधुरसान्द्रपिच्छिलानां द्रव्याणां। कर्म्मापि च यद्यद्यस्य धातोर्वृद्धिकरं तत् तदनु-सेव्यम्। एवमन्येषामपि शरीरधातूणां सामान्यविपर्य्ययाभ्यां वृद्धिह्रासौ यथाकालं कार्य्याविति ॥ ७ ॥

सर्व्वधातूनामेकैकशोऽतिदेशतश्च वृद्धिह्रासकराणि व्याख्या-तानि भवन्ति। कार्त्स्न्येन शरीरवृद्धिकरास्त्विमे भावा भवन्ति, तद्यथा,—कालयोगः स्वभावसिद्धिराहारसौष्ठवम-विघातश्चेति। बलवृद्धिकरास्त्विमे भावा भवन्ति, तद्यथा—बलवत्पुरुषे देशे जन्म बलवत्पुरुषे च काले। सुखश्च काल-योगो वीजक्षेत्रगुणसम्पच्चाहारसम्पच्च शरीरसम्पच्च सात्म्य-सम्पच्च सत्त्वसम्पच्च स्वभावसंसिद्धिश्च यौवनञ्च कर्म्म च संहर्ष-श्चेति ॥ ८ ॥

आहारपरिणामकरास्त्विमे भावा भवन्ति तद्यथा,--उष्मा, वायुः, क्लेदः, स्नेहः, कालः, संयोगश्चेति। तत्र तु खल्वेषा-मुष्मादीनामाहारपरिणामकराणां भावानामिमे कर्म्मविशेषाः भवन्ति, तद्यथा,—उष्मा पचति वायुरपकर्षति क्लेदः शैथिल्य-मापादयति स्नेहो मार्द्दवं जनयति, कालः पर्य्याप्तिमभिनिर्व्वर्त्त-यति, संयोगस्त्वेषां परिणामधातुसाम्यकरः सम्पद्यते। परि-णामतस्त्वाहारस्य गुणाः शरीरगुणभावमापद्यन्ते यथास्वमवि-रुद्धा विरुद्धाश्च विहन्तुर्विहताश्च विरोधिभिः शरीरम् ॥ ९ ॥

शरीरधातवस्त्वेवं द्विविधाः संग्रहेण मलभूताः प्रसादभूताश्च । तत्र मलभूतास्ते शरीरस्य ये बाधकराः सुरस्तद्यथा शरीरच्छिद्रेषूपदेहाः पृथग् जन्मानो वहिर्म्मुखाः परिपक्काश्च धातवः । प्रकुपिताश्च वातपित्तश्लेष्माणो ये चान्येऽपि केचित् शरीरे तिष्ठन्ति भावाः शरीरस्योपघातायोपपद्यन्ते सर्व्वांस्तान् मलान् संप्रचक्ष्महे । इतरांस्तु प्रसादाख्यान् गुर्व्वादींश्च द्रवान्तान् गुणभेदेन रसादींश्च शुक्रान्तान् द्रव्यभेदेन ॥ १० ॥

तेषां सर्व्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणो दुष्टा दूषयितारो भवन्ति दोषत्वात्, वातादीनां पुनर्धात्वन्तरे कालान्तरे प्रदुष्टानां विविधाशितपीतीयेऽध्याये विज्ञानानुरक्तानि । एतावतेऽव दुष्टदोषगतिर्यावत् संस्पर्शनाच्छरीरधातूनाम् । प्रकृतिभूतानान्तु खलु वातादीनां फलमारोग्यं तस्मादेषां प्रकृतिभावे प्रयतितव्यं बुद्धिमद्भिः ॥ ११ ॥

तत्र श्लोकः ।

सर्व्वदा सर्व्वथा सर्व्वं शरीरं वेद यो भिषक् ।
आयुर्व्वेदं स कार्त्स्न्येन वेद लोकसुखप्रदम् ॥ १२ ॥

तमेवमुक्तवन्तं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । श्रुतमेतद् यदुक्तं भगवता शरीराधिकारे वचः । किन्नु खलु गर्भस्याङ्गं पूर्व्वमभिनिर्व्वर्त्तते कुक्षौ, कुतो मुखं, कथं वा चान्तर्गतस्तिष्ठति, किमाहारश्च वर्त्तयति, कथंभूतश्च निष्क्रामति, कैश्चायमाहारोपचारैर्जातस्त्वव्याधिरभिवर्द्धते, सद्यो हन्यते कैः, कथञ्चास्य देवादिप्रकोपनिमित्ता विकारा उपलभ्यन्ते आहोस्विन्न, किञ्चास्य कालाकालमृत्य्वोर्भावाभावयोर्भगवानध्यवस्यति, किञ्चास्य परमायुः, कानि चास्य परमायुषो निमित्तानीति ॥ १३ ॥

तमेमुक्तवन्तमग्निवेशं भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेय उवाच। पूर्व्वमुक्तमेतद्गर्भावक्रान्तौ यथायमभिनिर्व्वर्त्तते कुक्षौ। यच्चास्य यदा सन्तिष्ठतेऽङ्गजातम्। विप्रतिपत्तिवादास्त्वत्र बहुविधाः सूत्रकारिणामृषीणां सन्ति सर्व्वेषां तानपि निबोधोच्यमानान्। शिरः पूर्व्वमभिनिर्वर्त्तते कुक्षाविति कुमारशिरा भरद्वाजः पश्यति सर्व्वेन्द्रियाणां तदधिष्ठानमिति, हृदयमिति काङ्कायनो वाह्लीकभिषक् चेतनाधिष्ठानत्वात्, नाभिरिति भद्रकाप्यआहारागम इति कृत्वा, पक्वाशयगुदमिति शौनको मारुताधिष्ठानत्वात्, हस्तपादमिति वड़िशस्तत्करणत्वात्, पुरुषस्य इन्द्रियाणीति जनको वैदेहस्तान्यस्य बुद्ध्यधिष्ठानानीति कृत्वा, बुद्धिपरोक्षत्वादचिन्त्यमिति मारीचिः कश्यपः, सर्व्वाङ्गनिर्व्वृत्तिर्युगपदिति धन्वन्तरिः। तदुपपन्नं सर्व्वाङ्गानां तुल्यकालाभिनिर्व्वृत्तत्वाद् हृदयप्रभृतीनाम्। सर्व्वाङ्गानां ह्यस्य हृदयं मूलमधिष्ठानञ्च केषाञ्चिद्भावानां, न च तस्मात् पूर्व्वाभिनिर्व्वृत्तिरेषान्तस्माद्धृदयपूर्व्वाणां सर्व्वाङ्गानां तुल्यकालाभिनिर्व्वृत्तिः सर्व्वभावा ह्यन्योन्यप्रतिबद्धास्तस्माद्यथाभूतदर्शनं साधु ॥१४॥

गर्भस्तु खलु मातुः पृष्ठाभिमुख ऊर्द्ध्वशिराः सङ्कुच्याङ्गान्यास्ते जरायुवृतः कुक्षौ। व्यपगतपिपासाबुभुक्षस्तु गर्भः परतन्त्रवृत्तिर्मातरमाश्रित्य वर्त्तयत्युपस्नेहोपस्वेदाभ्याम्। गर्भस्तु सदसद्भूताङ्गावयवस्तदन्तरं ह्यस्य लोमकूपायनैरुपस्नेहः कश्चिन्नाभिनाड़ायनैः। नाभ्यां ह्यस्य नाड़ीप्रसक्ता सा नाभ्याञ्चामरामरा चास्य मातुः प्रसक्ता हृदये, मातृहृदयं ह्यस्य तामपरामभिसंप्लवते शिराभिः स्यन्दमानाभिः। स तस्य रसो

बलवर्णकरः सम्पद्यते, स च सर्व्वरसवानाहारः स्त्रियाः श्चापन्नगर्भायाः त्रिधा रसः प्रतिपद्यते स्वशरीरपुष्टये स्तन्याय गर्भवृद्धये च, स तेनाहारेणोपष्टब्धो वर्त्तयत्यन्तर्गतः। स चोपस्थितकाले जन्मनि प्रसूतिमारुतयोगात् परिवर्त्त्याऽवाक्-शिरा निष्क्रामत्यपत्यपथेन। एषा प्रकृतिर्व्विकृतिरतोऽन्यथा परन्त्वत एव स्वतन्त्रवृत्तिर्भवति ॥ १५ ॥

तस्याहारोपचारौ जातिसूत्रीयोपदिष्टावविकारकरौ चाभि-वृद्धिकरौ भवतः। ताभ्यामेव सेविताभ्यां विषमाभ्यां जातः सद्य-उपहन्यते तरुरिवाचिरव्यपरोपितो वातातपाभ्यामप्रतिष्ठित-मूलः। आप्तोपदेशादद्भुतरूपदर्शनात् समुत्थानलिङ्गचिकित्सित-विशेषाच्च दोषप्रकोपानुरूपास्तु देवादिप्रकोपनिमित्ताश्च विकाराः समुपलभ्यन्ते ॥ १६ ॥

कालाकालमृत्योस्तु भावाभावयोरिदमध्यवसितं नः। यः कश्चिन्म्रियते सर्व्वः काल एव स म्रियते न हि कालच्छिद्र-मस्तीत्येके भाषन्ते। तच्चासम्यङ् न ह्यच्छिद्रता वा काल-स्योपपद्यते कालस्वलक्षणाभावात् ॥ १७ ॥

तथाहुरपरे यो यदा म्रियते स तस्य नियतो मृत्युकालः स सर्व्वभूतानां सत्यः समक्रियत्वादिति। तदपि चान्यथार्थ-ग्रहणं न हि कश्चिन्न म्रियत इति समक्रियः, कालः पुनरायुषः प्रमाणमधिकृत्योच्यते। यस्य चेष्टं यो यदा म्रियते तस्य स नियतो मृत्युकाल इति। तस्य सर्व्वे भावा यथास्वं नियतकाला भविष्यन्ति। तच्च नोपपद्यते प्रत्यक्षं ह्यकालाहारवचनकर्म्मणां फलमनिष्टं विपर्य्यये चेष्टम्। प्रत्यक्षतश्चोपलभ्यते खलु काला-

कालयुक्तिस्तासु तास्ववस्थासु तं तमर्थमभिसमीक्ष्य। तद्यथा कालोऽयमस्य तु व्याधेराहारस्यौषधस्य प्रतिकर्म्मणो विसर्गस्या-कालो वा लोकेऽप्येतद्भवति। काले देवो वर्षत्यकाले वर्षति, काले शीतमकाले शीतं, काले तपत्यकाले तपति, काले पुष्प-फलमकाले च पुष्पफलमिति। तस्मादुभयमस्ति काले मृत्युरर-काले च नैकान्तिकमत्र। यदि ह्यकाले मृत्युर्न स्यान्नियत-कालप्रमाणमायुः सर्व्वं स्यात्॥ १८॥

एवं गते हिताहितज्ञानमकारणं स्यात् प्रत्यक्षानुमानोप-देशाश्चाप्रमाणैस्तुर्य्ये प्रमाणभूताः सर्व्वतन्त्रेषु यैरायुष्याण्य-नायुष्याणि चोपलभ्यन्ते। वाग्वस्तुमात्रमेतद्वादमृषयो मन्यन्ते नाकाले मृत्युरस्तीति। वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले तस्य निमित्तं प्रकृतिगुणात्मसम्पत्सात्मग्रोपसेवनञ्चेति॥ १९॥

तत्र श्लोकाः।

शरीरं यद् यथा तच्च वर्त्तते क्लिष्टमामयैः।
यथा क्लेशं विनाशञ्च याति ये चास्य धातवः॥
वृद्धिह्रासौ यथा चैषां क्षीणानामौषधञ्च यत्।
देहवृद्धिकरा भावा बलवृद्धिकराश्च ये॥
परिणामकरा भावा या च तेषां पृथक् क्रिया।
मलाख्याः सम्प्रसादाख्या धातवः प्रश्न एव च॥
नवको निर्णयश्चास्य विधिवत् सम्प्रकाशितः।
तस्यः शरीरविचये शारीरे परमर्षिणा॥ २०॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने शरीरविचयो नाम षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

सप्तमोऽध्यायः ।

(शरीरसंख्या ।)

अथातः शरीरसंख्या नाम शारीरं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

शरीरसङ्ख्यामवयवशः कृत्स्नं शरीरं प्रविभज्य सर्व्वशरीर-सङ्ख्यानप्रमाणज्ञानहेतोर्भगवन्तमात्रेयमग्निवेशः पप्रच्छ ॥ २ ॥

तमुवाच भगवानानात्रेयः । शृणु मत्तोऽग्निवेश ! सर्व्वं शरीरमभिसंचक्षाणाद् यथाप्रश्नमेकमनाः । यथावच्छरीरे षट् त्वचस्तद्यथा—उदकधरा त्वग् वाह्या द्वितीया त्वगसृग्धरा तृतीया सिध्मकिलाससम्भवाधिष्ठाना चतुर्थी कुष्ठसम्भवा-धिष्ठाना पञ्चमी अलजीविद्रधीसम्भवाधिष्ठाना षष्ठी तु सा यस्यां छिन्नायां ताम्यत्यन्ध इव च तमः प्रविशति यां चाप्यधि-ष्ठायारूंषि जायन्ते पर्व्वसन्धिषु कृष्णरक्तानि स्थूलमूलानि दुश्चिकित्स्यतमानि चेति, षट् त्वच एताः षडङ्गं शरीरमवतत्य तिष्ठन्ति ॥ ३ ॥

तत्रायं शरीरस्याङ्गविभागः, तद्यथा—द्वौ बाहू द्वे सक्थिनी शिरोग्रीवमन्तराधिरिति षडङ्गमङ्गम् ॥ ४ ॥

त्रीणि षष्ठ्यधिकानि शतान्यस्थ्नां सह दन्तोलूखलनखैः । तद्यथा,—द्वात्रिंशद्दन्तोलूखलानि, द्वात्रिंशद्दन्ताः, विंशतिर्नखाः, विंशतिः पाणिपादशलाकाः, चत्वार्य्यधिष्ठानान्यासां, चत्वारि पाणिपादपृष्ठानि, षष्टिरङ्गुल्यस्थीनि, द्वे पार्ष्ण्योर्द्वे कूर्च्चाधश्चत्वारः पाणयोर्मणिकाश्चत्वारः पादयोर्गुल्फाः, चत्वार्य्यरत्न्योरस्थीनि

चत्वारि जङ्घयोर्द्वे जानुनोर्द्वे कूर्परयोर्द्वे ऊर्व्वोर्द्वे बाह्वोः सांसयोः द्वावचकौ द्वे तालुनि द्वे श्रोणिफलके, एकं भगास्थि पुंसां मेढ्रास्थि एकं त्रिकसंश्रितमेकं गुदास्थि पृष्ठगतानि पञ्चत्रिंशत् पञ्चदशास्थीनि ग्रीवायां द्वे जत्रुणोरेकं हन्वस्थि द्वे हनुमूलबन्धने द्वे ललाटे द्वे अक्ष्णोर्द्वे गण्डयोर्नासिकायां त्रीणि घोणाख्यानि द्वयोः पार्श्वयोश्चतुर्व्विंशतिश्चतुर्व्विंशतिः पञ्जरास्थीनि च पार्श्वकानि। तावन्ति चैषां स्थालिकान्यर्ब्बुदाकाराणि तानि द्विसप्ततिर्द्वौ शङ्खकौ चत्वारि शिरःकपालानि वक्षसि सप्तदशेति त्रीणि षष्ट्यधिकानि शतान्यस्थ्नामिति ॥ ५ ॥

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि, तद्यथा त्वग्जिह्वा नासिकाक्षिणी कर्णौ च। पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, तद्यथा स्पर्शनं रसनं घ्राणं दर्शनं श्रोत्रमिति। पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि तद्यथा हस्तौ पादौ पायुरुपस्थो जिह्वा चेति ॥ ६ ॥

हृदयं चेतनाधिष्ठानमेकम्। दश प्राणायतनानि, तद्यथा—मूर्द्धा कण्ठो हृदयं नाभिर्गुदो वस्तिरोजः शुक्रं शोणितं मांसमिति। तेषु षट् पूर्व्वाणि मर्म्मसंख्यातानि। पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि, तद्यथा नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधारश्चामाशयश्च पक्वाशयश्चोत्तरगुदञ्चाधरगुदञ्च क्षुद्रान्त्रञ्च स्थूलान्त्रञ्च वपावहनञ्चेति ॥ ७ ॥

षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि षट्स्वङ्गेषूपनिबद्धानि यान्यपरिसंख्यातानि पूर्व्वमङ्गेषु परिसंख्यायमानेषु। तान्यनैः पर्य्यायैरिह प्रकाश्य व्याख्यातानि भवन्ति। तद्यथा—द्वे जङ्घापिण्डिके द्वे ऊरुपिण्डिके द्वौ स्फिचौ द्वौ वृषणावेकं शेफः द्वे उखे द्वौ

वङ्क्षणौ द्वौ कुकुन्दरावेकं वस्तिशीर्षमेकमुदरं द्वौ स्तनौ द्वौ भुजौ द्वे बाहुपिण्डिके चिबुकमेकं द्वावोष्ठौ द्वे सृक्कण्यौ द्वौ दन्तवेष्टकावेकं तालु एका गलशुण्डिका द्वे उपजिह्विके एका गोजिह्विका द्वौ गण्डौ द्वे कर्णशष्कुलिके द्वौ कर्णपुत्रकौ द्वे अक्षिकूटे चत्वार्य्यक्षिवर्त्मानि द्वे अक्षिकनीनिके द्वे भ्रुवावेकमवटु चत्वारि पाणिपादहृदयानि नव महान्ति छिद्राणि सप्त शिरसि द्वे चाधः ॥ ८ ॥

एतावद्दृश्यं शक्यमपि निर्द्देष्टुमनिर्द्देश्यमतःपरं तर्क्यमेव। तद्यथा,—नव स्नायुशतानि सप्त शिराशतानि द्वे धमनीशते पञ्च पेशीशतानि सप्तोत्तरं मर्म्मशतं द्वे पुनः सन्धिशते विंशत्कतसहस्राणि नव च शतानि षट्पञ्चाशत्सहस्राणि शिराधमनीनामणुशः प्रविभज्यमानानां मुखाग्रपरिमाणम्, तावन्ति चैव केशश्मश्रुलोमानीतीत्यतद् यथावद् यत् संख्यातं त्वक्प्रभृति दृश्यमतःपरं तर्क्यम्। एके तदुभयमपि न विकल्पयन्ते प्रकृतिभावाच्छरीरस्य ॥ ९ ॥

यत् त्वञ्जलिसङ्ख्येयं तदुपदेक्ष्यामः, ततूपरं प्रमाणमभिज्ञेयं तच्च वृद्धिह्रासयोगि तर्क्यमेव। तद्यथा दशोदकस्याञ्जलयः शरीरे स्वेनाञ्जलिप्रमाणेन यत् तु प्रच्यवमानं पुरीषमनुबध्नात्यतियोगेन तथा मूत्रं रुधिरमन्यांश्च शरीरधातून्, यत् तु सर्व्वशरीरचरं बाह्यात्वग्बिभर्त्ति यत् त्वगन्तरे व्रणगतं लसीकाशब्दं लभते यच्चोष्मणानुबन्धं लोमकूपेभ्यो निष्पतत् स्वेदशब्दमवाप्नोति तदुदकं दशाञ्जलिप्रमाणम्, नवाञ्जलयः पूर्व्वस्याहारपरिणामधातोर्यद्रसमित्याचक्षते। अष्टौ शोणितस्य

सप्त पुरीषस्य षट् श्लेष्मणः पञ्च पित्तस्य चत्वारो मूत्रस्य त्रयो वसाया द्वौ मेदस एको मज्ज्ञः। मस्तिष्कस्य अर्द्धाञ्जलिः शुक्रस्य तावदेव प्रमाणं तावदेव श्लेष्मणश्चौजसद्द तेऽतच्छरीर-तत्त्वमुक्तम् ॥ १० ॥

तत्र यद्विशेषतः स्थूलं स्थिरं मूर्त्तिमद् गुरुखरकठिनमङ्गं नखास्थिदन्तमांसचर्म्मवर्च्चःकेशश्मश्रुलोमकण्डरादि तत् पार्थिवं गन्धो घ्राणञ्च। यद् द्रवसरमन्दस्निग्धमृदुपिच्छिलं रसरुधिर-वसाकफपित्तमूत्रस्वेदादि तदाप्यं रसो रसनञ्च। यत् पित्तमुष्मा च यो या च भाः शरीरे तत् सर्व्वमाग्नेयं रूपं दर्शनञ्च। यदु-च्छ्वास-प्रश्वासोन्मेषनिमेषाकुञ्चनप्रसारण-गमनप्रेरणधारणादि तद्वायवीयं स्पर्शः स्पर्शनञ्च। यद्विविक्तमुच्यते महान्ति चाणूनि च स्रोतांसि तदान्तरीक्षं शब्दः श्रोत्रञ्च। यत् प्रयोक्तृ तत्तत् प्रधानं बुद्धिर्मनश्चेति शरीरावयवसंख्या यथास्थूलभेदेनाव-यवानां निर्द्दिष्टा ॥ ११ ॥

शरीरावयवास्तु परमाणुभेदेनापरिसंख्येया भवन्ति अतिबहुत्वादतिसौक्ष्म्यादतीन्द्रियत्वाच्च। तेषां संयोगविभागे परमाणूनां कारणं वायुः कर्म्म स्वभावश्च, तदेतच्छरीरसंख्यातम-नेकावयवं दृष्टमेकत्वेन सङ्गसंख्यातम् पृथक्त्वेनापवर्गः। तत्र प्रधानमसक्तं सर्व्वसत्तानिवृत्तौ निवर्त्तत इति ॥ १२ ॥

तत्र श्लोकौ।

शरीरसंख्यां यो वेद सर्व्वावयवशो भिषक्।
तदज्ञाननिमित्तेन स मोहेन न युज्यते ॥

अमूढ़ो मोहमूलैश्च न दोषैरभिभूयते।
निर्दोषो निःस्पृहः शान्तः प्रशाम्यत्यपुनर्भवः॥ १३॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने
शरीरसंख्या नाम सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

अष्टमोऽध्यायः।

(जातिसूत्रीयम्।)

अथातो जातिसूत्रीयं शारीरं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः॥ १॥

स्त्रीपुरुषयोरव्यापन्नशुक्रशोणितयोनिगर्भाशययोः श्रेयसीं प्रजामिच्छतोस्तन्निर्वृत्तिकरं कर्म्मोपदेक्ष्यामः। अथापैतौ स्त्रीपुरुषौ स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य वमनविरेचनाभ्यां संशोध्य क्रमात् प्रकृतिमापादयेत्, संशुद्धौ चास्थापनानुवासनाभ्यामुपाचरेदुपाचरेच्च मधुरौषधसंस्कृताभ्यां घृतक्षीराभ्यां पुरुषं स्त्रियन्तु तैलमाषाभ्याम्। ततः पुष्पात् प्रभृति त्रिरात्रमासीत ब्रह्मचारिण्यधःशायिनी पाणिभ्यामन्नमजर्ज्जरपात्रे भुञ्जाना न च काञ्चिदेव मृजामापद्येत॥ २॥

ततश्चतुर्थेऽहन्येनामुत्साद्य सशिरस्कं स्नापयित्वा शुक्लानि वासांस्याच्छादयेत् पुरुषञ्च। ततः शुक्लवाससौ च स्रग्विणौ सुमनसावन्योन्यमभिकामौ संवसेतामिति ब्रूयात्। स्नानात् प्रभृति युग्मेष्वहःसु संवसेतां पुत्रकामौ तावयुग्मेषु दुहितृकामौ॥ ३॥

न च न्युब्जां पार्श्वगतां वा संसेवेत। न्युब्जाया वातो बलवान् स योनिं पीड़यति। पार्श्वगताया दक्षिणे पार्श्वे श्लेष्मा संवृतः पिदधाति गर्भाशयम्। वामे पार्श्वे पित्तं तदस्याः पीड़ितं विदहति रक्तं शुक्रञ्च, तस्मादुत्ताना सती वीजं गृह्णीयात्। तस्या हि यथास्थानमवतिष्ठन्ते दोषाः पर्य्याप्ते चैनां शीतोदकेन परिषिञ्चेत्॥ ४॥

तत्रात्यशिता क्षुधिता पिपासिता भीता विमनाः शोकार्त्ता क्रुद्धा चान्यञ्च पुमांसमिच्छन्ती मैथुने चातिकामा वा नारी गर्भं न धत्ते विगुणां वा प्रजां जनयति। अतिबालामतिवृद्धां दीर्घरोगिणीमन्येन वा विकारेणोपसृष्टां वर्ज्जयेत्। पुरुषेऽप्येत एव दोषाः। अतः सर्व्वदोषवर्ज्जितौ स्त्रीपुरुषौ संसृज्येयाताम्॥ ५॥

सञ्जातहर्षौ मैथुने चानुकूलाविष्टगन्धं सास्तीर्णं सुखं शयनमुपकल्प्य मनोज्ञं हितमशनमशित्वा दक्षिणपादेन पुमान् वामपादेन स्त्री चारोहेत्। तत्र मन्त्रं प्रयुञ्जीत, अहिरसि आयुरसि सर्व्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वादधातु विधाता त्वादधातु ब्रह्मवर्चसा भवेदिति—

ब्रह्मा वृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्य्यस्तथाश्विनौ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ पुत्रं वीरं दधातु मे।

इत्युक्त्वा संवसेयाताम्। सा चेदेवमाशासीत वृहन्तमवदातं हर्य्यक्षमोजस्विनं शुचिं सत्त्वसम्पन्नं पुत्रमिच्छेयमिति॥ ६॥

शुद्धस्नानात् प्रभृत्यस्यै मन्थमवदातं यवानां मधुसर्पिर्भ्यां संसृज्य श्वेताया गोः सरूपवत्सायाः पयसालोड्य राजते

कांस्ये वा पात्रे काले काले सप्ताहं सततं प्रयच्छेत् पानाय, प्रातश्च शालियवान्नविकारान् दधिमधुसर्पिर्भिः पयोभिर्वा संसृज्य भुञ्जीत। तथा सायमवदातशरणशयनासनपानवसनभूषणवेशा च स्यात्। सायं प्रातश्च शश्वत् श्वेतं महान्तमृषभमाजानेयं वा हरिचन्दनाङ्गदं पश्येत्। सौम्याभिश्चैनां कथाभिर्मनोऽनुकूलाभिरुपासीत। सौम्याकृतिवचनोपचारचेष्टांश्च स्त्रीपुरुषानितरानपि चेन्द्रियार्थानवदातान् पश्येत्। सहचर्य्यश्चैनां प्रियहिताभ्यां सततमुपचरेयुस्तथा भर्त्ता न च मिश्रीभावमापद्येयाताम्। इत्यनेन विधिना सप्तरात्रं स्थित्वाष्टमेऽहन्याप्लुत्याद्भिः सशिरस्कं सह भर्त्रा चाहतानि वस्त्राण्याच्छादयेदवदातान्यवदाताश्च स्रजो भूषणानि विभृयात् ॥ ७ ॥

तत ऋत्विक् प्रागुत्तरस्यां दिश्यागारस्य प्राक्प्रवणमुदक्प्रवणं वा प्रदेशमभिसमीक्ष्य गोमयोदकाभ्यां स्थण्डिलमुपलिप्य प्रोक्ष्य चोदकेन वेदीमस्मिन् स्थापयेत्। तां पश्चिमेनाहतवस्त्रसञ्चये श्वेतार्षभे वाप्यजिन उपविशेद् ब्राह्मणप्रयुक्तो राजन्यप्रयुक्तस्तु वैयाघ्रे चर्म्मण्यानडुहे वा वैश्यप्रयुक्तस्तु रौरवे वास्ते वा। तत्रोपविष्टः पालाशीभिरैङ्गुदीभिरौडुम्बरीभिर्माधूकीभिर्वा समिद्भिरग्निमुपसमाधाय कुशैः परिस्तीर्य्य परिधिभिश्च परिधाय लाजैः शुक्लाभिश्च गन्धवतीभिः सुमनोभिरुपकिरेत्। तत्र प्रणीयोदपात्रं पवित्रं पूतमुपसंस्कृत्य सर्पिराज्यार्थं यथोक्तवर्णानाजानेयादीन् समन्ततः स्थापयेत् ॥ ८ ॥

ततः पुत्रकामा पश्चिमतोऽग्निं दक्षिणतो ब्राह्मणमुपवेश्यान्वारभेत सह भर्त्रा यथेष्टं पुत्रमाशासाना। ततस्तस्या आशा-

[illegible] ऋत्विक् प्रजापतिमभिनिर्द्दिश्य योनौ तस्याः कामपरिपूरणार्थं काम्यामिष्टिं निर्व्वपेद्विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्यनयर्चा ततश्चैवाज्येन स्थालीपाकमभिसंसार्य्य त्रिर्जुहुयात्। यथाम्नायं मन्त्रोपमन्त्रितमुदकपात्रं तस्यै दद्यात् सर्व्वोदकार्थान् कुरुष्वेति। ततः समाप्ते कर्म्मणि पूर्व्वं दक्षिणपादमभिहरन्ती प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रामेत्, ततो ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा सह भर्त्राज्यशेषं प्राश्नीयात् पूर्व्वं पुमान् पश्चात् स्त्री। न चोच्छिष्टमवशेषयेत्। ततस्तौ सह संवसेतामष्टरात्रं तथाविधपरिच्छदावेव च स्यातां तथेष्टपुत्रं जनयेताम्॥ ९ ॥

या तु स्त्री श्यामं लोहिताक्षं व्यूढोरस्कं महाबाहुञ्च पुत्रमाशासीत, या वा कृष्णं कृष्णमृदुदीर्घकेशं शुक्लाक्षं शुक्लदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तम्, एष एवानयोरपि होमविधिः। किन्तु परिबर्हो वर्णवर्ज्जं स्यात्, पुत्रवर्णानुरूपस्तु यथाशीरेव तयोः परिबर्होऽन्यः कार्य्यः स्यात्। द्विजेभ्यः शूद्रा तु नमस्कारमेव कुर्य्याद् देवगुरुतपस्विसिद्धेभ्यश्च। या या च यथाविधं पुत्रमाशासीत तस्यास्तस्यास्तां पुत्राशिषमनुनिशम्य तांस्तान् जनपदान् मनसानुपरिक्रामयेत्। ततो या या येषां जनपदानां मनुष्याणामनुरूपं पुत्रमाशासीत सा सा तेषां तेषां जनपदानां मनुष्याणामाहारविहारोपचारपरिच्छदाननुविधीयस्वेति वाच्या स्यात्। इत्येतत् सर्व्वं पुत्राशिषां समृद्धिकरं कर्म्म व्याख्यातं भवति॥ १० ॥

न खलु केवलमेतदेव कर्म्म वर्णानां वैशेष्यकरमपि तु तेजोधातुरप्युदकान्तरीक्ष-धातुप्रायोऽवदात-वर्णकरो भवति,

पृथिवीवायुधातुप्रायः कृष्णवर्णकरः, समसर्व्वधातुप्रायः श्याम-
वर्णकरः ॥ ११ ॥

सत्ववैशेष्यकराणि पुनस्तेषां तेषां प्राणिनां मातापितृ-
सत्वान्यन्तर्व्वत्न्याः श्रुतयश्चाभीक्ष्णं स्वोचितञ्च कर्म्म सत्वविशे-
षाभ्यासश्चेति । यथोक्तेन विधिनोपसंस्कृतशरीरयोः स्त्रीपुरुष-
योस्तु मिश्रीभावमापन्नयोः शुक्रं शोणितेन सह संयोगं समे-
त्याव्यापन्नमव्यापन्ने न योनावनुपहतायामप्रदुष्टे गर्भाशये गर्भ-
मभिनिर्व्वर्त्तयतेऽकान्तेन । यथा निर्म्मले वाससि सुपरिकल्पिते
रञ्जनं समुदितगुणमुपनिपातादेव रागमभिनिर्व्वर्त्तयति तद्वत् ।
यथा वा क्षीरं दध्नाभिषुतमभिषवणाद्विहाय स्वभावमापद्यते
दधिभावं शुक्रं तद्वत्, एवमभिनिर्व्वर्त्तमानस्य गर्भस्य तु स्त्री-
पुरुषत्वे हेतुः पूर्व्वमुक्तः ॥ १२ ॥

यथा हि वीजमनुपतप्तमुप्तं स्वां स्वां प्रकृतिमनुविधी-
यते व्रीहिर्व्वा व्रीहित्वं यवो वा यवत्वं तथा स्त्रीपुरुषावपि
यथोक्तं हेतुविभागमनुविधीयते । तयोः कर्म्मणा वेदोक्तेन
विवर्त्तनमुपदिश्यते प्राग्व्यक्तीभावात् प्रयुक्तेन । सम्यक् कर्म्मणां
हि देशकालसम्पदुपेतानां नियतमिष्टफलत्वं तथेतरेषामितर-
त्वम् । तस्मादापन्नगर्भां स्त्रियमभिसमीक्ष्य प्राग् व्यक्तीभावाद्
गर्भस्य पुंसवनमौषधमस्यै दद्यात् ॥ १३ ॥

गोष्ठे जातस्य न्यग्रोधस्य प्रागुत्तराभ्यां शाखाभ्यां शुङ्गे अनु
पहत आदाय द्वाभ्यां धान्यमाषाभ्यां सम्पदुपेताभ्यां गौरसर्ष-
पाभ्यां वा सह दध्नि प्रक्षिप्य पुष्ये अन्तः पिबेत् । तथैवापरान्
जीवकर्षभकापामार्गसहचरकल्कांश्च युगपदेकैकशो यथेष्टं

वाप्युपसंस्कृत्य पयसा। कुड्यकीटकं मत्स्यकञ्चोदकाञ्जलौ प्रक्षिप्य पुष्येण पिबेत्। तथा कनकमयान् राजतानायसांश्च पुरुषकानग्निवर्णानणुप्रमाणान् दध्नि पयस्युदकाञ्जलौ वा प्रक्षिप्य पिबेदनवशेषतः पुष्येण। पुष्येणैव च पिष्टस्य पच्यमानस्योष्माणमुपघ्राय तस्यैव च पिष्टस्योदकसंसृष्टस्य रसं देहलीमुपधाय दक्षिणे नासापुटे स्वयमासिञ्चेत् पिचुना। इति पुंसवनानि। यच्चान्यदपि ब्राह्मणा ब्रूयुराप्ता वा पुंसवनमिष्टं तच्चानुष्ठेयम्॥ १४॥

अत ऊर्द्ध्वं गर्भस्थापनानि व्याख्यास्यामः। ऐन्द्री ब्राह्मी शतवीर्य्या सहस्रवीर्य्याऽमोघाऽव्यथा शिवाऽबलाऽरिष्टा वाटापुष्पी विष्वक्सेनकान्ता च, आसामोषधीनां शिरसा दक्षिणेन पाणिना धारणमेताभिश्चैव सिद्धस्य पयसः सर्पिषो वा पानम्, एताभिश्चैव पुष्ये पुष्ये स्नानं, सदा चैताभिः समालभेत। तथा सर्व्वासां जीवनीयोक्तानामोषधीनां सदोपयोगस्तैस्तैरुपयोगविधिभिरिति गर्भस्थापनानि व्याख्यातानि भवन्ति॥ १५॥

गर्भोपघातकरास्त्विमे भावा भवन्ति, तद्यथा, उत्कटविषमस्थानकठिनासनसेविन्या वातमूत्रपुरीषवेगानुपरुन्धत्या दारुणानुचितव्यायामसेविन्यास्तीक्ष्णोष्णातिमात्रसेविन्याः प्रमिताशनसेविन्या गर्भो म्रियतेऽन्तः कुक्षेरकाले वा स्रंसते शोषी वा भवति। तथाभिघातप्रपीड़नैः श्वभ्रकूपप्रपातदेशावलोकनैर्वाभीक्ष्णं मातुः प्रपतत्यकाले। तथातिमात्रसंक्षोभिभिर्यानैरप्रियातिमात्रश्रवणैर्वा। प्रततोत्तानशायिन्याः पुनर्गर्भस्य नाभ्याश्रया नाड़ी कण्ठमनुवेष्टयति, विवृतशायिनी नक्तञ्चारिणी

चोक्तं अनयत्यपस्मारिणं पुनः कलिकलहाचारशीला, व्यवायशीला दुर्व्वपुषमह्रीकं स्त्रैणं वा, शोकनित्या भीतमपचितमल्पायुषं वा, अभिध्यात्री परोपतापिनमीर्षुं स्त्रैणं वा, स्तेना त्वायासबहुलमतिद्रोहिणमकर्म्मशीलं वा, अमर्षिणी चण्डमौपाधिकमसूयकं वा, स्वप्ननित्या तन्द्रालुमबुधमल्पाग्निं वा, मद्यनित्या पिपासालुमनवस्थितचित्तं वा, गोधामांसप्रिया शर्करिणमश्मरिणं शनैर्मेहिनं वा, वराहमांसप्रिया रक्ताक्षं क्रथनमतिपरुषरोमाणं वा, मत्स्यमांसनित्या चिरनिमिषं स्तब्धाक्षं वा, मधुरनित्या प्रमेहिणं मूकमतिस्थूलं वा, अम्लनित्या रक्तपित्तिनमक्षिरोगिणं वा, लवणनित्या शीघ्रवलीपलितखालित्यरोगिणं वा, कटुकनित्या दुर्व्बलमल्पशुक्रमनपत्यं वा, तिक्तनित्या शोषिणमबलमपचितं वा, कषायनित्या श्यावमानाहिनमुदावर्त्तिनं वा, यद्यच्च यस्य यस्य व्याधेर्निदानमुक्तं तत् तदासेवमानान्तर्व्वत्नी तन्निमित्तविकारबहुलमेवापत्यमुपजनयति पितृजास्तु शुक्रदोषा मातृजैरपचारैर्व्याख्याता इति गर्भोपघातकरा भावा व्याख्याताः॥ १६॥

तस्मादहितानाहारविहारान् प्रजामिच्छन्ती स्त्री विशेषेण वर्ज्जयेत्। साध्वाचारा चात्मानमुपचरेद्धिताभ्यामाहारविहाराभ्यामिति॥ १७॥

व्याधींश्चास्या मृदुमधुरशिशिरसुखसुकुमारप्रायैरौषधाहारोपचारैरुपचरेत्, न चास्या वमनविरेचनशिरोविरेचनानि प्रयोजयेत्, न रक्तमवसेचयेत्, सर्व्वकालञ्च नास्थापनमनुवासनं वा कुर्य्यादन्यत्रात्ययिकाद्व्याधेः। अष्टमं मासमुपादाय वमनादि-

साध्येषु पुनर्विकारेष्वात्ययिकेषु मृदुभिर्वमनादिभिस्तदनुकारिभिर्वोपचारः स्यात् । पूर्णमिव तैलपात्रमसंक्षोभ्याऽन्तर्वत्नी भवत्युपचर्य्या ॥ १८ ॥

सा चेदपचाराद् द्वयोस्त्रिषु वा मासेषु पुष्पं पश्येन्नास्या गर्भः स्थास्यतीति विद्यात्, अजातसारा हि तस्मिन् काले भवन्ति गर्भाः । सा चेच्चतुष्प्रभृतिषु मासेषु क्रोधशोकासूयेर्ष्याभयत्रासव्यवायव्यायामसंक्षोभसन्धारणविषमाशन-शयन-स्थान-क्षुत्पिपासाद्यतियोगात् कदाहाराद्वा पुष्पं पश्येत् तस्या गर्भस्थापनविधिमुपदेक्ष्यामः ॥ १९ ॥

पुष्पदर्शनादेवैनां ब्रूयाच्छयनं तावन्मृदुसुखशिशिरास्तरणसंस्तीर्णमीषदवनतशिरस्कं प्रतिपद्यस्वेति । ततो यष्टिमधुकसर्पिर्भ्यां परमशिशिरवारिणि संस्थिताभ्यां पिचुमाप्लाव्योपस्थसमीपे स्थापयेत् । तस्यास्तथा शतधौतसहस्रधौताभ्यां सर्पिर्भ्यामधो नाभेः सर्व्वतः प्रदिह्यात् । सर्व्वतश्च गव्येन चैनां पयसा सुशीतेन मधुकाम्बुना वा न्यग्रोधादिकषायेण वा परिषेचयेदधो नाभेः । उदकं वा सुशीतमवगाहयेत्, क्षीरिणां कषायद्रुमाणाञ्च स्वरसपरिपीतानि चेलानि ग्राहयेत् । न्यग्रोधादिसिद्धयोर्वा क्षीरसर्पिषोः पिचुं ग्राहयेदतश्चैवाक्षमात्रं प्राशयेत् प्राशयेद्वा केवलञ्च क्षीरसर्पिः । पद्मोत्पलकुमुदकिञ्जल्कांश्चास्यै समधुशर्करान् लेहार्थं दद्यात्, शृङ्गाटकपुष्करबीजकशेरुकान् भक्षणार्थम् । गन्धप्रियङ्गुसितोत्पलशालूकोडुम्बरशलाटुन्यग्रोधशुङ्गानि वा पाययेदेनामाजेन पयसा । पयसा चैनां बलातिबलाशालिषष्टिकेक्षुमूलकाकोलीशृतेन

समधुशर्करं रक्तशालीनामोदनं मृदुसुरभिशीतं भोजयेत्। लावकपिञ्जलकुरङ्गशम्बरशशहरिणैणकालपुच्छकरसेन वा घृतसुसंस्कृतेन सुखशिशिरोपवातदेशस्थां भोजयेत्। तथा क्रोधशोकायासव्यवायव्यायामतश्चाभिरक्षेत्। सौम्याभिश्चैनां कथाभिर्मनोऽनुकूलाभिरुपासीत, तथास्या गर्भस्तिष्ठति ॥ २० ॥

यस्याः पुनरामान्वयात् पुष्पदर्शनं स्यात् प्रायस्तस्यास्तद् गर्भबाधकं भवति विरुद्धोपक्रमत्वात् तयोः। यस्याः पुनरुष्णातीक्ष्णोपयोगाद्गर्भिण्या महति संजातसारे गर्भे पुष्पदर्शनं स्यादन्यो वा योनिप्रस्रावः, तस्या गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति निःसुतत्वात्, स कालान्तरमवतिष्ठतेऽतिमात्रं, तमुपविष्टकमित्याचक्षते केचित्। उपवासव्रतकर्म्मपरायाः पुनः कदाहारायाः स्नेहद्वेषिण्या वातप्रकोपणान्यासेवमानाया गर्भो वृद्धिं नाप्नोति परिशुष्कत्वात्, स चापि कालान्तरमवतिष्ठतेऽतिमात्रमस्पन्दनञ्च भवति, तन्तु नागोदरमित्याचक्षते। नार्य्योस्तयोरुभयोरपि चिकित्सितविशेषमुपदेक्ष्यामः ॥ २१ ॥

भौतिकजीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरसिद्धानां सर्पिषामुपयोगः। नागोदरे तु योनिव्यापन्निर्दिष्टं पयसामामगर्भाणां गर्भवृद्धिकराणाञ्च सम्भोजनमेतैरेव सिद्धैश्च घृतादिभिः सुवुभुक्षायाम्। अभीक्ष्णं यानवाहनापमार्ज्जनावजृम्भणैरुपपादनमिति ॥ २२ ॥

यस्याः पुनर्गर्भो न स्पन्दते, तां श्येनमत्स्यगवयतित्तिरताम्रचूड़शिखिनामन्यतमस्य सर्पिष्मता रसेन माषयूषेण वा प्रभूतसर्पिषा मूलकयूषेण वा रक्तशालीनामोदनं मृदुमधुरशीतं

भोजयेत् । तैलाभ्यङ्गेनाश्वाभीक्ष्णमुदरवंक्षणोरुकटीपार्श्व-पृष्ठप्रदेशानीषदुष्णेनोपाचरेत् ॥ २३ ॥

यस्याः पुनरुदावर्त्तविबन्धः स्यादष्टमे मासि न चानुवासन-साध्यं मन्यते । ततस्तस्यास्तद्विकारप्रशमनमुपकल्पयेन्निरूहम्, उदावर्त्तो ह्युपेक्षितः गर्भं सगर्भां गर्भिणीं वा निपातयेत् । तत्र वीरणशालिषष्टिक-कुशकाशेक्षुबालिकावेतसपरिव्याध-मूलानां भूतीकानन्ताकाश्मर्य्यपरूषकमधुकमृद्वीकानाञ्च पय-सार्द्धोदकेनोन्मथ्य रसं पियालविभीतकमज्जतिलकल्कसम्प्रयुक्त-मीषल्लवणमनत्युष्णं च निरूहं दद्यात् । व्यपगतविबन्धाच्चैनां सुखसलिलपरिषिक्ताङ्गीं स्थैर्य्यकरमविदाहिनमाहारं भुक्तवतीं सायं मधुरकसिद्धेन तैलेनानुवासयेत्, न्युब्जान्त्वेनामास्थाप-नानुवासनाभ्यामुपचरेत् ॥ २४ ॥

यस्याः पुनरतिमात्रदोषोपचयाद्वा तीक्ष्णोष्णातिमात्रसेवना-द्वा वातमूत्रपुरीषवेगधारणैर्वा विषमाशनशयनस्थान-संपीडनैर्वा क्रोधशोकेर्ष्यासूयाभयत्रासादिभिर्वापरैः कर्म्मभिरन्तः कुक्षौ गर्भो म्रियते । तस्याः स्तिमितं स्तब्धमुदरमाततं शीतमश्मान्तर्गतमिव भवत्यस्पन्दनो गर्भः, शूलमधिकमुपजायते न चाव्यः प्रादुर्भवन्ति योनिर्न प्रस्रवत्यक्षिणी चास्याः स्रस्ते भवतस्ताम्यति व्यथते भ्रमति श्वसित्यरतिबहुला च भवति न चास्या वेगप्रादुर्भावो वा यथा-वदुपलभ्यत इत्येवंलक्षणां स्त्रियं मृतगर्भेयमिति विद्यात् ॥२५॥

तस्य गर्भशल्यस्य जरायुप्रपातनं कर्म्म संशमनमित्याहुरेके । मन्त्रादिकमथर्व्ववेदविहितमित्येके । परिदृष्टकर्म्मणा शल्य-हर्त्रा हरणमित्येके । व्यपगतगर्भशल्यान्तु स्त्रियमामगर्भां

सुरासीध्वरिष्टमधुमदिरासवानामन्यतममग्रे सामर्थ्यतः पाययेत गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमर्त्तिविस्मरणार्थं प्रहर्षणार्थञ्च ॥ २६ ॥

अतःपरं वृंहणैर्बलानुरक्षिभिः स्नेहसम्प्रयुक्तैर्यवाग्वादिभिर्वा तत्कालयोगिभिराहारैरुपाचरेद् दोषधातुक्लेदविशोषणमात्रं वा तत्कालम् । अतःपरं स्नेहपानैर्वस्तिभिराहारविधिभिश्च दीपनीयजीवनीयवृंहणीयमधुरवातहरैरुपचारैराचरेत् ॥२७॥

परिपक्वगर्भशल्यायाः पुनर्विमुक्तगर्भशल्यायास्तदहरेव स्नेहोपचारः स्यात् । परमतो निर्व्विकारमाप्यायमानस्य गर्भस्य मासि मासि कर्म्मोपदेक्ष्यामः ॥ २८ ॥

प्रथमे मासे शङ्किता चेद्गर्भमापन्ना क्षीरमनुपस्कृतं मात्रावच्छीतं काले पिबेत् सात्म्यञ्च भोजनं सायं प्रातश्च भुञ्जीत । द्वितीये मासे क्षीरमेव च मधुरौषधसिद्धम्, तृतीये मासे क्षीरं मधुसर्पिर्भ्यामुपसंसृज्य, चतुर्थे मासे तु क्षीरनवनीतमक्षमात्रमश्नीयात्, पञ्चमे मासे क्षीरसर्पिः, षष्ठे मासि क्षीरसर्पिर्मधुरौषधसिद्धं तदेव सप्तमे मासे । तत्र गर्भस्य केशा जायमाना मातुर्विदाहं जनयन्तीति स्त्रियो भाषन्ते, तन्नेति भगवानात्रेयः । किन्तु गर्भोत्पीड़नाद्वातपित्तश्लेष्माण उरः प्राप्य विदहन्ति ततः कण्डूरुपजायते कण्डूमूला च किक्किशावाप्तिर्भवति । तत्र कोलोदकेन नवनीतस्य मधुरौषधसिद्धस्य पाणितलमात्रमस्यै पातुं दद्यात् । चन्दनमृणालकल्कैश्चास्याः स्तनोदरं विमृद्नीयात् । शिरीषधातकीसर्षपमधुकचूर्णैः कुटजार्जकवीजमुस्तहरिद्राकल्कैर्वा निम्बकोलसुरसमञ्जिष्ठाकल्कैर्वा पृषत्-हरिणशशरुधिरयुतया त्रिफलया वा करवीरक-

पत्रसिद्धेन वा तैलेनाभ्यङ्गः । परिषेकः पुनर्मालतीमधुकसिद्धेनाम्भसा । जातकण्डूश्च कण्डूयनं वर्ज्जयेत् त्वग्भेदनवैरूप्यपरिहारार्थम् । अशक्यायान्तु कण्डूमुन्मर्द्दनोद्घर्षणाभ्यां परिहारः स्यात् । मधुरमाहारजातं वातहरमल्पमल्पस्नेहलवणमल्पोदकानुपानञ्च भुञ्जीत ॥ २८ ॥

अष्टमे मासे क्षीरयवागूं सर्पिष्मतीं काले काले पिबेत् । तन्नेति भद्रकाप्यः, पैङ्गल्याबाधो ह्यस्या गर्भमागच्छेदिति । अस्त्वत्र पैङ्गल्याबाध इत्याह भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेयो न ह्येतदकार्य्यमेवं कुर्व्वती ह्यारोग्यबलवर्णस्वरसंहननसम्पदुपेतं ज्ञातीनामपि श्रेष्ठमपत्यं जनयति । नवमे खल्वेनां मासे मधुरौषधसिद्धेन तैलेनानुवासयेत् । अतश्चास्यास्तैलं पिचुमिश्रं योनौ प्रणयेद् गर्भस्थानमार्गस्नेहनार्थम् ॥ ३० ॥

यदिदं कर्म्म प्रथममासमुपादायोपदिष्टमानवमान्मासात्, तेन गर्भिण्या गर्भसमये गर्भधारणे कुक्षिकटीपार्श्वपृष्ठं मृदु भवति वातश्चानुलोमः सम्पद्यते मूत्रपुरीषे च प्रकृतिभूते सुखेन मार्गमनुपद्येते चर्म्मनखानि मार्द्दवमुपयान्ति बलवर्णौ चोपचीयेते पुत्रं जेत्रष्ठं † सम्पदुपेतं सुखिनं सुखेनैषा काले प्रजायत इति ॥ ३१ ॥

प्राक् चैवास्या नवमान्मासात् सूतिकागारं कारयेदपहृतास्थिशर्कराकपाले देशे प्रशस्तरूपरसगन्धायां भूमौ प्रागद्वारमुदग्द्वारं वा । वैल्वानां काष्ठानां तैन्दुकैङ्गुदानां भाल्लातकानां वारणानां खादिराणां वा यानि चान्यान्यपि ब्राह्मणाः शंसेयु-

* परिचार इति वा पाठः । † श्रेष्ठमिति पाठान्तरम् ।